

ARGENTINA'S ECONOMIC REFORMS

A MAGYAR KÖNYVSZEMLE

ÉS A

MOKKA-R EGYESÜLET FÜZETEI • 6

BORSA GEDEON

ANDREAS
HESS

A MAGYAR KÖNYVSZEMLE
ÉS A MOKKA–R EGYESÜLET
FÜZETEI 6.

A MAGYAR KÖNYVSZEMLE
ÉS A MOKKA–R EGYESÜLET
FÜZETEI 6.

BORSA GEDEON

ANDREAS HESS

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár,
a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézete
és a MOKKA–R Egyesület

Sorozatszerkesztő
MONOK ISTVÁN

Szerkesztette
P. VÁSÁRHELYI JUDIT és PERGER PÉTER

A képeket válogatta
FARKAS GÁBOR FARKAS

Nyelvi lektor
NYERGES JUDIT

Kiadói programvezető
BOKA LÁSZLÓ

A borítón a *Chronica Hungarorum* (Buda 1473 Andreas Hess)
szövegkezdő „P” iniciáléja
(Leipzig, Universitätsbibliothek, Edit. vet. 1473, 14.)

© A kötet szerzője, 2013

Tartalom

Köszöntő	7
Tabula gratulatoria	9
Borsa Gedeon: Andreas Hess	
A nyomdászat kialakulása	13
Buda 1473	16
Andreas Hess	25
Geréb László?	26
Kárai László	28
Hess és Kárai Rómában	34
A római betűk	36
Patrica? Matrica? Öntött betűk?	40
Hess betűinek mérete	45
Hány sajtója volt?	52
Mennyi betűje lehetett?	56
A Chronica Hungarorum	60
Basilius	67
Hessnek tulajdonított kiadványok	77
Missale Quinqueecclesiense	77
Menestarffer krónikája	78
Constitutiones incliti regni Ungarie	79
Concordia Hungarica inter... Fridericum tercium... et... Wladislaum	82
Caesar, Julius: Oratio ad milites cum praefatione Andreae Brentii	82
Galeotto: Liber de homine	83
Antoninus Florentinus: Confessionale 1477	84
Mátyás plakátja 1477	88
A fennmaradt példányok	91
Kötések	140
A kiadványok papírja	145
Nyomdai változatok	163
Kárai a nyomdaalapító?	176
A kikövetkeztethető első ajánlás	183

Vitéz János	189
Egyszemélyes műhely	202
Zusammenfassung	208
A képek jegyzéke	213
Névmutató	215

Köszöntő

2013 jelentős évforduló a magyarországi könyvtörténet és annak kutatása szempontjából. 540 esztendővel ezelőtt, 1473. június 5-én fejezte be Andreas Hess Budán az első hazai ősnymotatvány, a *Chronica Hungarorum* nyomtatását. 90 esztendővel ezelőtt, 1923. október 10-én született Borsa Gedeon könyv- és művelődéstörténész, az egyetemes és a hazai könyvtörténeti kutatás elismert szakértője, az Országos Széchényi Könyvtár bibliothecarius emeritusa.

Nagy örömünkre szolgál, hogy ennek a kettős évfordulónak az alkalmából közreadhatjuk Borsa Gedeonnak Andreas Hessről és a magyarországi ősnymotatványok kezdeteiről szóló munkáját. A témáról Fitz József 1932-ben Budapesten kiadott monográfiája óta hasonló összefoglalás nem jelent meg. Borsa Gedeon Fitz József irányításával kezdte kutatásait, a tudós könyvtárigazgató mestere és egyben atyai jóbarátja is volt. Ő nevelte jeles ősnymotatvány-kutatóvá és a régi nyomtatványok értő bibliográfusává. Később, 1973-ban a magyarországi könyvnyomtatás 500 éves évfordulója adott újabb ösztönzést a Hess budai nyomdájához és nyomtatványaihoz kapcsolódó kérdések tisztázásához. Majd a 80-as években, amikor alkalma nyílt külföldi utazásai során eredetiben is megvizsgálni a magyarországi ősnymotatványok példányait, megfigyeléseit tanulmányorozatban foglalta össze a Magyar Könyvszemle hasábjain. Ezek az 1988 és 1991 között kiadott tanulmányok 1996-ban aztán újra megjelentek *Könyvtörténeti írások* című tanulmánykötete mára már hiánycikknek számító első részében.

Borsa Gedeon jelen könyvében, amelynek kéziratát 2008-ban zárta le, nem csupán összegzi, hanem ki is egészíti és több vonatkozásban újragondolja saját korábbi megállapításait. E munkáját nem szánta monográfiának, azt szeretné, hogyha az Olvasó „műhelyforgács”-ként venné kezébe, hiszen szerinté még igen sok további kérdés vár tisztázásra.

Azzal a kívánsággal adjuk közre ezt az értékes és érdekes összefoglalást, hogy szerzőjének még sokáig legyen ereje továbbkamatoztatni tudását és mérhetetlen tapasztalatát, vagyis hogy műhelyében, amelyből ilyen értékes „forgácsok” kerülnek elő, még sokáig töretlenül és jó egészségben folytathassa munkáját.

A szerkesztők

Tabula gratulatoria

Isten éltesse sokáig!

Tisztelettel és szeretettel kívánja ezt tanítványainak,
bel- és külföldi munkatársainak serege, barátai és ismerősei:

Alexa Károly
Almási Gábor
Badurová, Anežka
Bajáki Rita
Bakos József
Balázs Mihály
Bánfi Szilvia
Barátné Hajdú Ágnes
Barbieri, Eduardo
Bartók István
Bayer, Ulrike
Bellágh Rózsa
Bene Sándor
Bene Sándorné
Benkő Samu
Berkes Katalin
Berlász Jenő
Berlász Piroska
Bernáth Árpád
Bessenyei József
Bibor Máté
Bíró Csilla
Bíró Ferenc
Bitskey István
Boda Miklós
Bognár Péter
Boka László
Borda Lajos
Boreczky Anna
Boross Klára
Buzási Enikő
Büchele, Christian
Cockx-Indestege, Elly
Coron, Antoin

Császtvay Tünde
Csobán Attila
Dalloul Zaynab
Deák Eszter
Deé Nagy Anikó
Dittrich, Constance
Domokos György
Dörnyei Sándor
Dukkon Ágnes
V. Ecsedy Judit
Eisermann, Falk
Ekler Péter
Emődi András
Erdélyi Gabriella
Érdi Marianne
Fabian, Claudia
Farkas Ágnes
Farkas Gábor Farkas
Fáy Zoltán
Fekete Csaba
Ferenczi Ilona
Fodor Pál
Font Zsuzsa
Földesi Ferenc
Frimmová, Eva
Galavics Géza
Gilmont, Jean-François
Gömöri György
Griebel, Rolf
Hargittay Emil
Havas László
Heltai János
Hermann Róbert
Herner János

Hervay Ferenc
Hoffmann Gizella
Homor Ferenc
Horváth Iván
H. Hubert Gabriella
Hubert Ildikó
Hudi József
Jakó Klára
Jankovics József
Jankovits László
Jügelt, Karl-Heinz
Káldos János
H. Kakucska Mária
Kasza Péter
Käfer István
Kertész Balázs
Keserű Bálint
Keserű Gizella
Kilián István
Kis Eleménné
Kiss Farkas Gábor
Kiss Gergely Bálint
Klimenková, Agáta
Klinda Mária
Koerner von Gültlingen, Sybille
Komlovszkiné Tódor Ildikó
Komorová, Klara
Kordics Márta
Korompay Klára
Kovács Eszter
Kovács Ilona
Kovács József László
Kovács Zsuzsanna
Kovácsné Pázmándi Ágnes
Körmendy Kinga
Köszeghy Péter
Sz. Kristóf Ildikó
Krizsa Ildikó
Lakatos Éva
Lang, Helmut W.
Láng József
Lauf Judit
Loger, Gertraude
Lőkös Péter

Lőrinczi Réka
Madas Edit
Martí Tibor
Mayer Gyula
Medgyesy S. Norbert
Mellot, Jean-Dominique
Mészáros Klára
Mikó Árpád
Molnár Antal
A. Molnár Ferenc
Monok István
Möncke, Gisela
Muckenhaupt Erzsébet
Nagy Györgyi
Sz. Nagy László
Németh S. Katalin
Nussbächer, Gernot
Nyáry Zsigmondné
Oláh Róbert
Orlovszky Géza
Ötvös Péter
Paas, John Roger
Paczolay Gyula
Pajorin Klára
Pálffy Géza
Pavercsik Ilona
Perger Péter
Petneki Áron
Pintér Gábor
Pintér Zsuzsanna Mária
Poprády Géza
Postma, Ferenc
Prokopp Mária
Reske, Christoph
Rhodes, Dennis
Rozsonдай Béla
Rozsonдай Marianne
S. Sárdi Margit
Saktorová, Helena
W. Salgó Ágnes
Sántha Teréz
Sarbak Gábor
Sas Péter
Scheibe, Michaela

Schmelcz-Pohánka Éva
Simon Melinda
Sipos Gábor
Sirató Ildikó
Somkuti Gabriella
Spandowski, Michal
Stemler Ágnes
Szabó András
Szabó Lilla
Szávuly Mária
Szegő Ágnes
Szentmártoni Szabó Géza
Szilágyi András
Szita Gábor
Szkárosi Endre
Szvorényi Róbert
Teszelszky, Kees
Thiel, Johanna
Tóth Ferenc
Tóvizi Ágnes
Török Gyöngyi

Tusor Péter
Tüskés Gábor
Ujváry Gábor
J. Újváry Zsuzsanna
Varga Bernadett
P. Vásárhelyi Judit
Velencei Katalin
Verók Attila
Vervliet, Hendrik D. L.
Veszprémy László
Viglaš, Peter
Virágh László
Viskolcz Noémi
Vizkelety András
Voigt Vilmos
Wagner, Bettina
Wierzbicki, Paweł
Wittenberg, Andreas
Zvara Edina
Zsupán Edina

BORSA GEDEON

Andreas Hess

A nyomdászat kialakulása

A hazai könyvnyomtatás kialakulásának vizsgálatát megelőzően helyesnek tűnik – szükségszerűen igen elnagyoltan, szinte madártávlatból – áttekinteni azokat a mozgatóerőket, amelyek az európai nyomdászat létrejöttét és elterjedését lehetővé tették. Ezek megvizsgálása során egészen az első ezredforduló előtti időkig kell visszapillantani. A nyugat- és dél-európai országokban akkoriban alakult ki az új társadalmi rend, a feudalizmus. Ez a korábbi katonai szolgálat alól immár mentesült parasztok számára védett körülményeket hozott létre, ugyanakkor viszont megkívánta a feudális járadék létrehozását. A paraszt tehát minden energiáját a mezőgazdasági termelés fokozására fordíthatta, sőt kellett is fordítania.

Ehhez alapvető technikai újítások jöttek létre: egyrészt a nehézeke, másrészt a hármás nyomás (az őszi és a tavaszi gabona, majd a parlag). A korábbi lassú ökörvontatást felváltotta a jóval fürgébb és termelékenyebb lófogat, amelyet a szügyhám bevezetése tett lehetővé a 10. századtól. Mindez az agrárprodukciónak eddig még soha nem látott méretű növekedéséhez vezetett.¹

A korábbi éhínségek, amelyek évszázadokon át kegyetlen szigorúsággal korlátozták az emberek számát szerte Európában, fokozatosan megszűntek. Viharos fejlődésnek indult a népszaporulat, amelynek révén mind nagyobb laksűrűség valósult meg. Ez lehetővé tette, hogy minél jobban kialakulhasson a munkamegosztás. A feudalizmus kezdetén a társadalom alapvetően csak az imádkozókra (papok), a harcosokra (nemesek) és a dolgozókra (parasztok) tagolódott.

A további fejlődés alapvető feltétele volt az egyre előrehaladottabb és kifinomultabb munkamegosztás. Mindenekelőtt a kézművesség vált külön a mezőgazdaságtól, majd pedig az immár folyamatosan előállított termékfelesleg rendszeres forgalmazását lebonyolító és ezzel a korábbi primitív csere helyére lépő kereskedelem. A mesteremberek és kereskedők új rétege alkotta a számban gyarapodó és gyorsan fejlődő városok lakóinak többségét. Itt jöttek létre az állandó piacok, és fokozatosan mind általánosabbá vált a pénzgazdálkodás.

A nagyobb és nagyobb forgalmat lebonyolító kereskedelem jelentősen kiterjesztette hatóterületét, és részben nemzetközivé is vált. Az ilyen jellegű és mind intenzívebb tevékenység egyre bonyolultabb és mind nagyobb értékű pénzügyi

¹ A mezőgazdaság története. Szerk. Gunst Péter, Lőkös László. Bp. 1982, 40–43.

tranzakciókat igényelt. Biztonságuk érdekében a megállapodásokat fokozódó számban foglalták írásba. Ez az eljárás mindinkább elengedhetetlenné vált, hiszen így lehetett a vitatott ügyeket igazán eredményesen peresíteni. Az írásbeliség mind az igazságszolgáltatásban, mind a hivatali ügyintézésben egyre nagyobb jelentőséget kapott. A gyorsan halmozódó vagyonok több és több hozzáértő írástudót és jogismerőt igényeltek. Ezek kiképzését a legmagasabb fokon a sorra alakuló egyetemek végezték. Magától értetődő, hogy ilyen intézmények mindenekelőtt ott jöttek elsőként létre, ahol a fentiekben körvonalazott fejlődés a legkorábban és a legfejlettebb formákban alakult ki: Itáliában és Franciaországban, vagyis Bolognától Párizsig.

A fentiekben vázoltak egyben jelentős indítást adtak az általános kulturális és művészi élet fellendüléséhez (reneszánsz) is. A mind több írni- és olvasni tudó, különösen, ha anyagi helyzete ezt megengedte, egyre több könyvet igényelt. A lakosság és a települések számának növekedésével szükségszerűen együtt járt az egyháziak könyvigényének (biblia, misekönyv, breviárium stb.) jelentős emelkedése. A 15. század elejére – mindenekelőtt a legfejlettebb Itáliában, Franciaországban és Németországban – az írásos művek többszörözése iránt immár komoly igény jelentkezett. Ezt egyre több és mind nagyobb világi és egyházi (elsősorban szerzetesi) másolóműhely igyekezett hivatásos módon kielégíteni. Kapacitásuk azonban a kéziratosság miatt szükségszerűen korlátozott volt, így nem tudtak lépést tartani a növekvő kíváncsalmakkal.

A szövegtöbbszörözéssel szembeni és a fentiekben vázolt jelentős számszerű igénnyel párhuzamosan jelentkezett a kézírásos másolással szinte elkerülhetetlenül együtt járó szövegromlás fokozódó problémája. Ez a gond ugyanis a klasszikus szövegeket eredeti állapotukba visszaállítani törekvő és egyre igényesebb humanista tudósokat, valamint az e téren szigorú pontosságot igénylő egyháziakat egyaránt növekvő mértékben zavarta. A mennyiségi mellett tehát minőségi igény is jelentkezett a szövegek többszörözésével kapcsolatban.

Mindez a 15. század derekára szinte kikényszerítette Gutenberg zseniális találmányát, a könyvnyomtatást, amely képes volt egyrészt nagyobb példányszámban, másrészt pontosan azonos és előzetesen korrigált szövegeket a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul gyorsabban többszörözni. Ráadásul az előállítás költségei a kézírással szemben annak csupán töredékébe kerültek.

Ez utóbbi körülmény egyrészt a korai nyomdászok és kiadók számára igen komoly anyagi előnyt jelentett, másrészt viszont a jelentős haszon reményében hirtelen elszaporodott műhelyek nem ritkán már igen korán jelentkező túltermelése hamarosan a könyvtárak nagyarányú csökkenéséhez vezetett. Ez azután további, egyre kevésbé tehetőse rétegek számára is hozzáférhetővé tette a mechanikusan többszörözött szövegeket.

Szemügyre véve a nyomdai és kiadói tevékenységre közvetlenül ható mozgatóerőket, ezeknél meglehetősen széles skála állapítható meg. Az egyik szélen állnak a hivatásosok, akik kizárólag a haszon reményében folytatták a könyvek előállítását és forgalomba hozatalát. Az idők folyamán ez bizonyult a legtartósabb rugónak. Velük lehet találkozni már a tipográfia első évtizedeitől a legkorábban

kialakult, nagy és állandóvá vált nyomdahelyeken: Strassburg, Köln, Bazel, Nürnberg, Augsburg, Velence, Párizs, Lyon stb. E városok egyben – szinte szükségszerűen – az akkori Európa legjelentősebb kereskedelmi csomópontjai voltak, hiszen a könyvek rendszeres értékesítése itt és így volt leginkább lehetséges.

A nyereségből élő hivatások ellenpólusa – a könyvek közreadása költségeinek viselése szempontjából – az önzetlen pártfogói segítség, amelyet a klasszikus idők Maecenas-ának nevével szoktak ma is jelölni. A kulturális és művészeti élet mindig is erőteljesen támaszkodott és támaszkodik ma is a segítségre. Elég csak arra gondolni, hogy a piac közgazdasági törvényei által a legmesszebbmenőkig irányított társadalmakban is a nagyobb és költségesebb kiállítást igénylő kulturális és művészeti intézmények (pl. opera) rendszeresen jelentős összegekkel (akár közületi költségvetésből, akár alapítványból, akár alkalmi mecénásoktól) támogatva tudnak ma is csak életben maradni. Az ilyen jellegű pártfogói tevékenység a feudális világban természetesen és szükségszerűen jóval szélesebb körben terjedt el. Évszázadokon át számos nyomda létrejöttének és életben tartásának ez volt a létalapja szerte Európában. Csakis a polgári vállalkozások előretörésével szorult ez a támogatási forma a könyvnyomtatás kapcsán némileg háttérbe, de a kisebb példányszámú, igényes és költséges kiadványok megjelentetése esetében ez azért ma is világszerte ismert és nem ritkán alkalmazták.

A fenti két szélsőség, vagyis a hivatásos nyomdászok és kiadók, illetve az önzetlen mecénások között természetesen számos átmeneti változat is felismerhető a könyvek előállítását és közreadását mozgató erők között. Ezek egyik, már korán felismerhető formája a fenti két véglet között úgy a félúton helyezhető el. A mai napig is számos olyan intézmény akad ugyanis, amely saját, más irányú tevékenysége elősegítését találja meg a nyomda fenntartásában: városok, egyetemek, egyházi közösségek, tudományos társulatok stb. A nyereség természetesen ezeknél sem elhanyagolható szempont, de mégsem az egyetlen és döntő. Többnyire figyelembe veszik az ilyen nyomdák az illető intézmény működésének támogatását is.

A mai ismeretek szerint a könyvnyomtatást Johannes Gutenberg Mainz városában a 15. század ötvenes éveinek elején alakította ki, lényegében a következő évszázadokban is használt formájában. Az ezt követő években Németország több más városában is működött már könyvsajtó: Bamberg (1458/9), Strassburg (1458/9?), Bécs (1461/62?),² Köln (1464/5), Elteville im Rheingau (1467), Augsburg (1468), Bazel (1468?),³ Konstanz (1468/9?), Nürnberg (1469/70), Speyer (1471), Esslingen (1472), Lauingen (1472).

A német nyomdászok közül a busás haszonnal kecsegtető új mesterségük gyakorlása érdekében mind többen vándoroltak a gazdag és virágzó Itáliába, ahol a városok egész sorában kezdtek el dolgozni: Subiaco (1465), Róma (1466), Velence (1469), Foligno (1470), Trevi (1470), Bologna (1471), Ferrara (1471), Firenze (1471), Genova (1471) Milano (1471), Nápoly (1471), Padova (1471),

² Beiträge zur Inkunabelkunde (Berlin) 1965. 3. Folge, Bd. I. 48–75.

³ Ez a Rajna mentén fekvő és a korai könyvnyomtatás szempontjából fontos város ebben az időben még nem tartozott a svájci kantonok szövetségéhez.

Perugia (1471), Treviso (1471), Fivizzano (1472), Mantova (1472), Mondovì (1472), Parma (1472), Verona (1472).⁴

Az 1470. esztendő jeles dátum a nyomdászat immár Európa-szerte történő elterjedésében. Ekkor Svájcban (Beromünster), Franciaországban (Párizs) és Németalföldön (Utrecht)⁵ indult meg a könyveknek öntött betűkkel történő előállítás.⁶ A nyomdászat meglehetősen bizonytalan kezdete Spanyolországban (Barcelona és Valencia, továbbá esetleg Saragossa)⁷ az 1473. esztendő második felére helyezhető. A Lengyelország területén tevékenykedő német vándornyomdász (Kaspar Straube?) feltehetően 1473 végén érkezett az akkori fővárosba, Krakókba,⁸ mert e műhelynek a ma ismert legkorábbi terméke az 1474. évre szóló latin naptár.⁹

A fentiekben felsorolásra került az alig több mint negyedszáz város Németországban, Itáliában, Svájcban, Franciaországban és Németalföldön, ahol 1473 előtt nyomda tevékenykedett. Többségükben eddig az esztendőig csupán egyetlen műhely dolgozott: pl. a nyomdászat szempontjából később rendkívül jelentős Bázelben. Némelyikben azonban ekkorra már több tipográfia is működött: pl. Velencében 13, Rómában 7, Kölnben 6. Azonban valamennyi nyomdahelyet ekkor nyugat felől a Párizs–Strassburg–Nápoly, északról és keletről a Rajna–Majna–Nürnberg–Augsburg–Velence vonal zárta közre. Tehát még mindig meglehetősen jól körülhatárolt területről van szó, amely az akkori Európa legfejlettebb vidékeit foglalta magában.

Buda 1473

Ha az ember Gutenberg világraszóló találmányának elterjedését kizárólag a fentiek alapján szemléli, úgy szükségszerűen a döbbenet erejével kell hatnia az 1473-ban nyomtatott *Chronica Hungarorum* záró sorában olvasható nyomdahelynek: Buda! (I. kép) Ez azt jelenti, hogy Magyarország a tipográfia elterjedésének időrendjében megelőzött számos, az akkori időkben nálánál lényegesen fejlettebb országot. Ballagi Aladár nem kevesebb, mint tíz ilyen országot sorolt fel.¹⁰ Fraknoi is

⁴ Borsa Gedeon: *Clavis typographorum librariorumque Italiae 1465–1600*. II. Bp. 1980.

⁵ A németalföldi nyomdászat pontos kezdete nem teljesen tisztázott. Bizonyos, hogy a „Speculum nyomdása” által feltehetően Utrechtben előállított kiadvány egyik példányát 1471-ben rubrikálták (Gutenberg Jahrbuch 1950. 131–132.). A legkorábbi utrechti impresszummal ellátott nyomtatványt 1473. évszámmal Nicolaus Katelaer és Gerard Leempt műhelyében állították elő (Campbell, M. F. A. G.: *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*. La Haye. 1874–1890. 1404. sz.).

⁶ Geldner, Ferdinand: *Die deutsche Inkunabeldrucker*. I–II. Stuttgart 1968–1970.

⁷ Az 1472. évi segoviai nyomdáról szóló híradásban a szakirodalom általában kételkedik: *The reformation and the book*. Edited by Jean-François Gilmont. Aldershot etc. (1998.) 292.

⁸ *Der polnische Humanismus und die europäischen Sodalitäten*. Wiesbaden 1997. 15.

⁹ *Chronica Hungarorum*. Cette nouvelle édition fac-similé précède d’une préface d’Erzsébet Soltész. Bp. 1972. [5–8.]. – *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. Soltész Zoltánné tanulmányával. III. – *Magyar Grafika* 1973. 3. sz. 1–5. – Ötszáz esztendő. Tizenegy írás a félévezredes magyar nyomdásztól. Bp. 1974. 1–4.

¹⁰ Ballagi Aladár: *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése*. Bp. 1878. 22: csak 1473-tól Belgium (Alost) és Hollandia (Utrecht), 1474-től Anglia (Westminster) és Spanyolország (Valencia),

hangsúlyozta, hogy az első hazai nyomda időrendben megelőzte Angliát, Spanyolországot, Ausztriát, Csehországot és Lengyelországot. Ugyanakkor rendkívül józanul hozzátette, hogy ez a korai kezdet nem bizonyult megalapozottnak, így hamar elenyészett.

Az 1473. esztendő is olyan fordulópont volt a nyomdászat elterjedésében, mint a fentebb említett 1470. év. Ekkortájt telepedtek meg az első tipográfusok Spanyolországban és Lengyelországban is. A kezdetek azonban mindkét helyen meglehetősen homályban maradtak mind a mai napig. Bizonytalan, hogy az Ibériai-félszigeten pontosan mikor és hol kezdett dolgozni az első könyvsajtó: Segovia? Barcelona?¹¹ Németalföld déli részein, a mai Belgium területén is pontosan ekkor honosodott meg Gutenberg találmánya.¹²

A most felsorolt országokban és városokban előállított nyomtatványok egyike sem visel az 1473. éven belül hónap és nap megjelölést, így az időrendi besorolásnál ezek szükségszerűen a pontos megjelenési napot viselő *Chronica* mögé kerülnek.

Végignézzve egyrészt a fentiekben vázolt fejlődés alkotóelemeit, másrészt a korabeli hazai viszonyokat, megállapítható, hogy azok a nyomdászat kialakulásához mindennek nevezhetők csak nem kedvezőeknek. Varjas Béla úgy találta, hogy az akkori Magyarország mintegy három és fél milliónyi lakosságából az írni- és olvasni tudók számát mindössze tíz-hússzezerre lehet csak becsülni, míg az egyetemet jártakét csupán néhány százra. A hazai polgárság számban és anyagi erőben egyaránt – köztudomásúan – évszázadokon át általában igencsak fejletlen volt. Az értelmiségiek alacsony jövedelmük miatt aligha gondolhattak a számukra méregdrága könyvek megvásárlására. Az anyagilag jobb helyzetben levő fő- és köznemesek viszont általában meglehetősen alacsony műveltségi szintjük miatt nem igényelték könyveket.¹³

Ezek után nehéz magyarázatot találni arra, hogy mindezek ellenére miért is telepedt meg a tipográfia 1473-ban Magyarországon, tehát világmércével mérve is feltűnően korán, az ehhez a tevékenységhez annyira kedvezőtlen tájon. Az ezzel kapcsolatos vizsgálódásokhoz csak korlátozott lehetőség áll rendelkezésre, hiszen egyetlen korabeli dokumentum sem maradt fenn, amely erről a budai nyomdáról – akárcsak közvetve is – említést tenne. Így elsődleges forrásként az első hazai nyomdával kapcsolatos valamennyi kérdés megválaszolásához – a mai ismeretek szerint – mindössze az a két nyomtatvány használható fel, amely a magyar fővárosban készült. Az egyik a már említett *Chronica Hungarorum*, amelynek utolsó két sora – az utókor legnagyobb szerencséjére – a megjelentetés valamennyi adatát tartalmazza: a nyomtatás helyét, napra pontos idejét és a nyomdász teljes nevét. E sorok így hangzanak: „Finita Bude

1475-től Csehország (Pilsen) és Lengyelország (Krakkó), 1482-től Ausztria (Bécs) és Dánia (Odensee), 1483-tól Svédország (Stockholm), 1500-tól Morvaország (Olmütz).

¹¹ Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. I–X. (BMC) London 1908–1971. X. (1971) xxxvi–xliv.

¹² Aalst (Campbell i. m. 11. sz.) – Brugge (BMC IX. 129.).

¹³ Varjas Béla: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. 87–92. – Gutenberg Jahrbuch 1977. 46–48. – Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp. 1982. 34.

[illegible]

Mortuo Vladizlao: & Ladizlao puero in manibus
Fiderici romanorum regis existente: Iohannes de
Lumy ad gubernatorem regni eligitur.

[illegible]

De reductione Ladislai regis in hungariam.
Ladislaus filius Alberti romanorum hungarie & bohemie
regis circa duodecimū etatis sue annū ereptus fuit de matris
Friderici regis romanorū corvā regni hungarie nichilominus
per eundem Fridericū retētū. Hic fuit iuvenis probis moribus

pollens, pudicus fidelis; & p. etate puellus: cepitq. regere iunetes
ad huc Iohanne gubernatore. Poltea cū esset in bohemia: obiit
pragæ anno etatis & coronationis sue decimo octavo: sepultusq.
ibi dem in ecclesia cathedrali: Anno domini millesimo quadringentesimo
quinto: mox in a. gelino defuncto.

[illegible]

Finita Eude Anno dñi. M.CCCC.LXXIII.
in uigilia penthecostes: per Andream Fels

anno Domini MCCCCLXXIII. in vigilia penthecostes per Andream Hess”.¹⁴ (2. kép) A másik Basilius Magnus „De legendis poetis” és Xenophon „Apologia Socratis” című együttnyomatott műve, ahol Basilius munkája végén a „Bude A. H.” szövegű sor áll.¹⁵ (3. kép)

Az első magyarországi nyomdára vonatkozó források köre igencsak szűk. Ezek közül elsődlegesnek minősül a műhely ma ismert két kiadványa, illetve ezeknek valamennyi fennmaradt példánya, továbbá az egyetlen szövegszerű dokumentum: a *Chronica* választékos latinsággal megírt ajánlása. Ennek az írásnak a jelentőségét nem csupán a hazai tipográfia, de a hazai kultúrtörténet egésze szempontjából is már viszonylag korán felismerték. Minden e témával kapcsolatos vizsgálódás szükségszerűen ebből indult ki. Így szinte természetes, hogy mindenki, aki e műhely történetével foglalkozott, erre támaszkodott. Ehhez írásukban többen is közölték Hess szövegét.

Jól példázza ezt Paulus Wallaszky latin nyelvű könyve, aki a lipcsei példány ismertetése során, 1769-ban közreadta a *Chronica* latin nyelvű előszavának teljes szövegét.¹⁶ Néhány évtized múlva az akkori ismeretek német nyelvű összefoglalásával Jakob Ferdinand von Miller – Széchényi Ferenc könyvtárosa – újra lenyomtatta a Hess-féle ajánlás eredeti latin szövegét.¹⁷ Természetesen ez történt a *Chronica* teljes szövegének kiadása során, amelyet Podhradczky József gondozott.¹⁸ Kubinyi Ágost a Nemzeti Múzeum igazgatójaként immár magyar nyelven számolt be a *Chronica* Bécsből megvásárolt példányáról, röviddel a vásárlást követően. Írásában ismét közreadta az előszó teljes, eredeti szövegét.¹⁹ A fenti közlésekből jól kiolvasható a hazai szakirodalom nyelvi formálódása is a 18. és 19. században: először külföldön latinul, majd itthon németül, végül magyarul megjelent írásokban a *Chronica* ajánlásának mindig az eredeti latin szövegét adták közre.²⁰

A 19. század végére a nemzetközi tudományosságnak ez a korábban egyeduralgó nyelve immár hazánkban is annyira háttérbe szorult, hogy időszerűvé és szükségessé vált ennek a rendkívüli fontosságú szövegnek magyar nyelven történő közzététele. Fraknói Vilmos az ajánlás címettjéről írt tanulmányában jelentette meg ezt elsőként.²¹ Fordítása – némi változtatásokkal – hamarosan újra nyomdafestéket kapott a *Chronica* hasonmás kiadásához írt tanulmányában.²²

¹⁴ RMNY 2. – A továbbiakban *Chronica*-ként idézve. E záró soroknak hasonmás kiadása már 1840-ben napvilágot látott: Falkenstein, Karl: Geschichte der Buchdruckerkunst. Leipzig 1840. 279.

¹⁵ RMNY 1. – A továbbiakban *Basilius*-ként idézve.

¹⁶ Wallaszky, Paulus: Tentamen historiae literarum sub rege Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria. Lipsiae 1769. 96–97.

¹⁷ Zeitschrift von und für Ungern. III. Pesth 1803. 307–308.

¹⁸ Podhradczky, Josephus: Chronicon Budense. Budae 1838. 1–2.

¹⁹ Társalkodó. Pest 1843. június 8. 45. sz. 179.

²⁰ A magyarok középkori krónikáinak latin nyelvű kritikai kiadásában a Hess-féle ajánlás szövege természetesen még 1937-ban is az eredeti nyelven olvasható: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I. Budapestini. 1937. 240–241.

²¹ Fraknói Vilmos: Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon. Bp. 1898. 13–14.

²² Budai Krónika. Fraknói Vilmos gondozásában. Bp. 1900. 9–10.

idcirco torpescemus: sed memores illius
sentencie: oportere uidelicet unumquemque
uita pbatissimā eligere: expectare autem
ut consuetudo illam faciat esse iocundam
atque dulcem uideri: ea sequi aggrediemur.
Turpe est. n. cum tempus per se ricordiam
abierit tunc demum illud reuocare: cum
propter dolorem nihil sit aliud uocati redi-
turus. Ego igitur quod optima esse rebar: partim
nunc uos admoneui: partim omni uite tempe
admonebo: Vos autem cum tria sint morbi
genera: utinam nec uos ei simile prestatetis: quod
insanabile est: neu ita mente egrotetis: ut
plerique solent corpe egrotare. nam hi qui
parua ualitudine agunt ipsi perficiunt ad
medicos: qui uero grauiori morbo premuntur
ad se curantes accersunt. at hi qui in atram-
bilem insatiabiliter transuecti sunt: nec ue-
nientes quidem medicos recipiunt. quod uos
non patiamini nunc recta consilia aspernantes.

Sic finis libelli Basili est.
per .A. .H. Bude.

Ennek német nyelvű változatában azután Hess írása immár németül is napvilágot látott.²³

Fitz József a Hessről írt alapvető monográfiájában természetesen részletes vizsgálat tárgyává tette az ajánlás szövegét, amelyhez ezt – több részletben – újra lefordította.²⁴ Ennek során helyenként követte Fraknóit, máshol viszont nem. Teljesen önállóan ültette át magyarra Hess latin nyelvű ajánlását Gerics József.²⁵ A félévezredes jubileum alkalmával jelent meg, újabb hasonmás-kiadásban a *Chronica* teljes szövege Horváth János magyar nyelvű fordításával, természetesen az ajánlással egyetemben.²⁶ Ezenfelül egyesek részleteket,²⁷ mások a már megjelent fordításokat újra közreadták.²⁸

Fontosságára való tekintettel szükségesnek látszik Hess ajánlásának mind a latin eredetiben, mind magyar fordításában itt újra teljes terjedelemben történő közreadása. (4. kép)

Ad venerandum dominum Ladislaum prepositum ecclesie budensis, protonotarium apostolicum, necnon vicecancellarium serenissimi regis Mathie in cronica hungarorum Andree prefatio.

Cum superiori tempore venerande domine in Latio versarer, videremque quanto emolumento ac decori hominum generi hi viri forent, qui magno prestantes ingenio suam divinam industriam comprimendis libris adhibebant, placuit mihi tam dignum tamque excellens studium mea pro virili capessere, ut si quid demum assequi possem, id non in meam duntaxat, verum etiam plurimum mortalium utilitatem converterem. Unde cum dei benignitate pro voto meo aliquantisper profecissem, et ob id rei ad inclitum hungarie regnum tua gratia accersitus venirem, essemque non parum ociosus, suscepi laborem ingentem dierumque plenum, imprimendi videlicet cronicum pannonie opus, laborem inquam, quem omnibus hungaris gratum atque jocundum fore putavi, quandoquidem, ut quisque natale solum unice diligit, reliquisque orbis terrarum partibus longe anteponit, ita et suorum, qualem vitam egerint, quique vernaticus scire plurimum exoptat, ut siqua preclara, memoratuque digna conspexerit, imitari debeat, si qua vero minus feliciter gesta compererit doctus precavere possit. Sed cum animadverterem, et diu mecum ipse volutarem, cui meam primam in hoc sedulitatem pluribus diebus lucubratam dirigerem, te preter domine mi observandissime invenio nominem. Quippe et tu

²³ Fraknói Vilmos: Die Ofner Chronik. Wien–Bp. 1900. 10–11.

²⁴ Fitz József: Hess András, a budai ősnymdász. Bp. 1932. 31, 65, 81–82.

²⁵ A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Bp. 1963. 141.

²⁶ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.

²⁷ Pl. Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon. Bp. 1931. 18. – Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 82. Ugyanő azután ennek az írásának átdolgozott, német nyelvű változatában e mondatokat németül is közreadta: Gutenberg Jahrbuch 1977. 43.

²⁸ Pl. Kertész Árpád: A nyomtatott betű története és útja Magyarországon. Bp. 1941. 97–98. Fraknói nyomán. – Sipos András: A budavári nyomdász. Regény. Kecskemét 1942. 107–109. Fitz nyomán. – Magyar Grafika 1973. 3. sz. – Ötszáz esztendő. i. m. 7. és *Basilius* 143–144. Horváth János nyomán.

Ad uenerandum dñm Ladislaū prepositū ecclesie
buden: pthonorariū apostolicū: necnon uicecācel-
lariū serenissimi regis Mathie i cronica hūgaroy
Andree prefatio.

Quoniam in superiori tempore uenerande dñe in latio uersarer:
uiderēq; quāto emolumento ac decori hoim generi bi uiri
forēt: q; magno pstantes ingēio suā diuinā industriā comprē-
dis libris adhibebant: placuit mihi tam dignū tamq; excellens
studiū mea pro uirili capeffere: ut siquid demū assequi possem:
id non in meam dūtaxat: uerū etiam pluriū mortaliū utilitatē
conuerterē. Vnde cū dei benignitate p uoto meo aliquātisper
profecissem: & ob id rei ad inclytum hungarie regnū tua gratia
accerfitus uenirem: essemq; nō parum ociosus: suscepī laborem
ingentem diezq; plenū: imprimendi uidelicetronicū pānonie
opus: laborē inquā: quē omnibus hungaris gratū atq; iocundū
fore putauī: quādoquidem: ut quisq; natale solum unice diligit:
reliquisq; orbis terrarum partibus longe anteponit: ita & suoy:
qualem uitam egerint: quicq; uernaticus scire plurimū exoptat:
ut siqua preclara: memoratūq; digna cōspexerit: imitari debeat.
siqua uero minus feliciter gesta compererit doctus precauere
possit. Sed cum animaduertērem: & diu mecum ipse uolūtārē:
cui meam primam in hoc sedulitatē pluribus diebus lucubratā
dirigerē: te prēter domine mi obseruandissime inuenio neminē.
Quippe & tu de me optie meritis es: & sine te susceptus labor
neq; miri: neq; expleri potuisset. Accipe itaq; hoc munusculum
nostrum iure quodam tue excellentie: dedicādū: ut q; uidelicet
potissima laboris causa extitit: ipsius quoq; operis particeps
esse debeas. Et siqua indies maiora excudemus: tuo etiā illustri
nomini dedicanda putabimus.

Incipit prima pars cronice de origine hūgaroy:
de descensu de scitia in pānoniam: de bellis cōtra
diuersas natiōes habitis: ac de expulsionē eorūde
& reditu in scitiam.

Ex Museo
Hungarico

de me optime meritis es, et sine te susceptus labor neque iniri, neque expleri potuisset. Accipe itaque hoc munusculum nostrum jure quodam tue excellentie dedicandum, ut qui videlicet potissima laboris causa extitisti, ipsius quoque operis particeps esse debeas. Et si qua in dies majora excudemus, tuo etiam illustri nomini dedicanda putabimus.

A fenti latin nyelvű ajánlást tehát többen és többször – részben vagy egészben – lefordították magyarra. Ezek között kisebb-nagyobb eltérés tapasztalható, de ezek összevetésére csak később és csupán a fontosabbnak tűnő szavak és mondatrészek esetében kerül sor. A fordítások közül az alábbiakban az időrendben utolsó olvasható Horváth Jánostól.

Tisztelendő László úrnak, a budai egyház prépostjának, apostoli főjegyzőnek, a felséges Mátyás király alkancellárjának! András előszava a Magyarok Krónikájához.

Tisztelendő Uram! Amidőn a korábbi években Itáliában jártam, és tapasztaltam, mily nagy hasznára és díszére válnak az emberi nemnek azok a férfiak, akik kitűnve nagy tehetségükkel, istenes szorgalmukat könyvek nyomtatására fordítják, elhatároztam, hogy magam is hozzákezek erőmhöz mérten ehhez az oly nemes és kiváló foglalkozáshoz, azzal a céllal, hogy ha végül valami eredményt elérhetek benne, azt ne csupán a magam, hanem a többi halandó hasznára is fordítsam. Ennélfogva amikor hála Isten jóságának, kívánságomhoz képest meglehetősen előrehaladást tettem benne, és ennek folytán Te kegyelmed meghívására Magyarország híres királyságába jöttem, és időm is volt rá bőven: óriási és sok napot igénylő munkát vállaltam magamra, tudniillik Pannónia Krónikájának kinyomtatását, tehát olyan munkát, amely hitem szerint minden magyar ember számára kedves és kellemes. Ugyanis mindenki a szülőföldjét szereti elsősorban, többre tartja a földkerekség más tájainál, és honának minden szülöttje leginkább az övéinek életét vágyik megismerni: hogy azok milyen éltet éltek; és hogy utánozza, ha valami nevezetést és emlegetésre méltót talál benne; ha pedig megismeri, hogy azok némely dolgot nem szerencsésen intéztek, ezen okulva, óvakodjék tőle. Amde, amikor arra gondoltam, és magamban hosszasan azon töprengtem, hogy e nemben első művemet, sok-sok napon keresztül fáradó szorgalmam gyümölcsét kinek ajánljam: tisztelendő uram, rajtad kívül senkit sem találtam. Hiszen egyrészt Te tettél érdekemben a legtöbbet, másrészt a magamra vállalt munkát nélküled sem elkezdni, sem befejezni nem tudtam volna. Fogadd tehát e csekély ajándékot, amelyet – van jogcímem rá – Kiválóságodnak ajánlok. Mivel e munkának legfőként Te voltál indító oka, illő, hogy részed legyen eredményében is. És ha napról napra nagyobb műveket fogok nyomtatni, úgy hiszem, azokat is a Te fényes nevednek kell majd ajánlanom.

Andreas Hess

A *Chronica* ajánlásának írója magát „Andreas”-nak jelöli, amelynek kiegészítése soha sem okozott gondot a szakirodalomban, hiszen ugyanennek a könyvnek a kolo-fonjában, de egyedül csak itt, olvasható a nyomdász teljes neve: „per Andream Hess”.

Személyével kapcsolatban a mai napig egyetlen konkrét adat sem került elő, nemcsak itthon, de külföldön sem. A nemzetközi szakirodalomban ugyan újra meg újra felbukkan az a feltételezés, hogy Hess Budát elhagyva Velencében nyomtatott.²⁹ A lagúnák városában, 1476-ban dolgozott ugyanis egy Magyarországról származó személy, előbb „Andreas Corona”, majd 1484-ben „Andreas Corvus Burciensis de Corona” néven.³⁰ Ennek az újabb Andreas – Andreas alapon történő személyazonosításnak a gondolata ugyan már Horvát Istvánban felmerült, aki azonban azt nyomban el is hessegette magától.³¹ Ugyanezt tette több mint egy évszázad múltán Fitz is.³² Teljesen indokoltan.

A Hess névvel azokban az időkben – többek között – Nürnbergben is lehet találkozni. E családnak egyik neves alakja, Johann Hess a császári udvar orvosa volt (1490–1547). Apja, aki ugyanezt a nevet viselte (1460–1524), fémkereskedelem révén feltehetően kapcsolatban állott Magyarországgal.³³ Természetesen ennek az adatnak semmi köze sincs a nyomdász Hesshez, inkább csak jelzés kíván lenni, hogy akadt más Hess is, aki érintkezésben állhatott ezekben az évtizedekben Magyarországgal.

Andreas Hess nevével igen behatóan foglalkozott alapvető monográfiájában Fitz.³⁴ Szerinte az egyetlen helyen – a *Chronica* záró sorában – fennmaradt családnév igen csak bizonytalan. Az „e” magánhangzó jelölhetett a latin szövegben „ö”-t, vagy akár „ü”-t is. Felvetette még annak gondolatát is, hogy az akár „u” is lehetett, hogy elkerülje a mintegy fél évszázaddal korábban eretnekként kivégzett Jan Hus-szal azonos családneve leírását. Sőt, e gondolat mentén továbbhaladva Fitz még azt sem tartotta lehetetlennek,³⁵ hogy Hess a botwari Huss családból származott, és testvére az ősnymdász Martinus Huss, míg ennek utóda, Matthias Huss a budai tipográfus unokaöccse volt.³⁶

Podhradczky József neve alapján Hesst a németországi Hessen tartományból

²⁹ Pl. La Bibliofilia (Firenze) 1900/1. 365–366.

³⁰ Gesamtkatalog der Wiegendrucke (GW). Leipzig 1925 – GW 5414.

³¹ Tudományos Gyűjtemény 1817. 74. Boldogréti Víg László neve alatt. – Újra lenyomtatva: Gutenberg (Eger) 1866. 41–42 és 51–52.

³² Fitz, Hess 168. és 175.

³³ Neue Deutsche Biographie. IX. Berlin (1972). 7–8. – Schwob, Ute Monika: Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert. München 1969. 20–21. – Konrad, Paul: Die Einführung der Reformation in Breslau und Schlesien. Breslau 1917. 10–11.

³⁴ Fitz, Hess 13–27. – Ennek az e témakörben alapvető könyvnek megjelentetési körülményeit behatóan vizsgálta Pogány György: Magyar Könyvszemle 1988. 177–181.

³⁵ Fitz, Hess 169.

³⁶ Mindketten a württembergi Marbach mellett levő Botwarból származtak. Martin Huss 1478–1481, Matthias pedig 1482–1499 között Lyonban nyomtatott. Az utóbbinak 1483-ban társa

származónak tartotta.³⁷ Ezzel kapcsolatban Fitz meggyőzően kifejtette, hogy bár Hess német származása kétségtelen, neve nyelvtanilag nem vezethető le a Hessen földrajzi névből, hanem inkább a „hessen” német vadászkifejezésből, amely az elejtett nyulak hátsó lábszárainak átlukasztását jelentette.³⁸

Túllépve a bizonytalan családnéven és az abból levonható következtetéseken, szemügyre kell venni az ajánlásból Hess személyére vonatkozólag kiolvasható részleteket. Soraiból egyértelműen kiviláglik, hogy a könyvnyomtatás mesterségét „Latium”-ban sajátította el. Ennek a tartománynak két városában vert először gyökeret Itáliában a könyvnyomtatás: Subiaco és Róma. Joggal feltételezhető, hogy e kettő közül nem a subiacoói bencés apátságban tevékenykedett rövid éltű műhelyben, hanem valamelyik római tipográfiában tanulta meg Hess ezt a mesterséget. Ő tehát nem tartozott azok közé a jelentős számú német nyomdászlegények közé, akik az önállósulás és várható nagy haszon reményében vándoroltak a 15. század hatvanas éveinek második felében az akkori Európa egyházi fővárosába, Rómába.

A legtöbb korabeli római nyomdász klerikus volt, vagyis a papi rend alacsonyabb (diakónussal bezáródó, tehát fel nem szentelt) csoportjának a tagja.³⁹ Elképzelhető, hogy Hess is a társadalomnak ehhez a rétegéhez tartozott.⁴⁰ Fitz – hangsúlyozottan csak elképzelés formájában – felvetette annak lehetőségét, hogy Hess titkári minőségben kísért el Rómába valamelyik német főpapot, ahol később hivatásos könyvmásolóként tevékenykedett. Amikor azután ott egymást követően megjelentek a nyomdászok, felismerve ennek a találmánynak nagy jelentőségét és lehetőségeit, beállt az egyik műhelybe, hogy maga is kitanulja ezt az új mesterséget.⁴¹

Geréb László?

A *Chronica* ajánlását a nyomdász „Ad Ladislaum, prepositum buden.”, vagyis László, budai prépostnak címezte. E személynek pontosabb meghatározására elsőként Paulus Wallaszky vállalkozott, aki szerint ez 1473-ban Geréb László, a későbbi erdélyi püspök volt.⁴² Michael Denis – valami nyilvánvaló tévedés következtében – azt írta, hogy Hesst Geréb László „kalocsai érsek” hívta meg Budára.⁴³ Wallaszkyt követte Podhradczky József több mint fél száz évvel később. Ő tudni vélte, hogy Geréb 1481–1484 között fontos bírói tisztséget, a személy-

volt Petrus Hungarus. – Geldner, Ferdinand: Die deutschen Inkunabeldrucker. II. Stuttgart 1970. 211–212, 216–217.

³⁷ Podhradczky, Josephus: Chronicon Budense. VII.

³⁸ Fitz, Hess 14–15. – E név elterjedtségével kapcsolatban elég csupán Rudolf Hesst, Hitler helyettesét említeni.

³⁹ Fitz, Hess 27–28.

⁴⁰ Fitz, Hess 166, 169.

⁴¹ Fitz, Hess 32.

⁴² Wallaszky, Paulus: Tentamen 96.

⁴³ Denis, Michael: Einleitung in die Bücherkunde. I. Wien 1777. 121.

nők feladatát látta el.⁴⁴ Őt követte Rupp Jakab immár egy évszázaddal Wallaszky után, amikor az 1468–1475 közötti időkorre Vingárthi Geréb Lászlót jelölte meg a budai káptalan prépostjainak névsorában.⁴⁵

A budai, pontosabban az óbudai káptalan élén álló személy neve – számos oklevél tanúsága szerint – 1468 nyarától 1487 nyaráig valóban „Ladislaus” volt,⁴⁶ azonban családi nevét a fennmaradt iratok többsége nem tartalmazza. Ráadásul már ezt megelőzően ugyanebben az egyházi szervezetben két másik László is tevékenykedett. Az egyik mint kanonok: Sárovari László (1459–1466),⁴⁷ a másik – a prépostságban töltött idejének többségében mint örkanonok – Marcellházi László (1457–1484).⁴⁸ Bizonyos, hogy egyidejűleg két László is tevékenykedett az óbudai káptalanban, mert az egyik, 1469. VII. 23-án kelt oklevélben egymást követően szerepel a két „Ladislaus”: előbb a prépost, őt követi az örkanonok.⁴⁹

Miután Geréb László, akit Wallaszky és követői 1468-tól az óbudai prépostnak tartottak, 1475-től erdélyi püspök lett, Rupp kénytelen volt az ő ebbéli tevékenységét ezzel az évvel lezárni, és másik „Ladislaus”-t (Csetneki László) keresni, aki azután szerinte ezt a feladatkört az 1480–1485 közötti években átvette.⁵⁰ Rupp Gerébről szóló adatánál egyrészt Wallaszky már említett, de általa semmi-vel sem alátámasztott közlésére,⁵¹ másrészt Knauz Nándor egyik cikkére hivatkozott, ahol is azonban csak „Ladislaus prepositus Budensis” olvasható családnév nélkül.⁵² Ugyanígy megalapozatlan Ruppnak Csetneki Lászlóra vonatkozó közlése is. Az általa hivatkozott helyeken⁵³ ugyanis családnév nélkül csak „Ladislaus praepositus Budensis” olvasható. Ez a keresztnév azonban akkoriban sem volt ritka Magyarországon, sőt – amint ez a fentiekből már kiderült – még ugyanazon káptalanon belül sem, így a csak keresztnévvel történő említés esetében bárki bárkit tetszése szerint bárkivel behelyettesíthet.

Geréb óbudai prépostságának feltételezését már az a körülmény is valószínűtlenné teszi, hogy őt Mátyás király 1470 táján a megüresedett nagybányai plébánosi posztra nevezte ki.⁵⁴ Amennyiben Geréb ekkor már óbudai prépost lett

⁴⁴ Podhradczky, Iosephus: *Chronicon Budense*. VI–VII.

⁴⁵ Rupp Jakab: *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*. Pest 1868. 20.

⁴⁶ Köblös József: *A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan archontológiája*. 1458–1526. Bp. 1987. 36.

⁴⁷ Köblös i. m. 53.

⁴⁸ Köblös i. m. 42–44. – Pl. 1467. IV. 26. – *Magyar Történelmi Tár*. XII. Pest 1863. 23. 41. sz.

⁴⁹ *Magyar Történelmi Tár*. XII. Pest 1863. 24. 42. sz.

⁵⁰ Rupp i. h.

⁵¹ Rupp i. h.

⁵² *Magyar Történelmi Tár*. XII. Pest 1863. 123. V. sz. (1475. XII. 5.).

⁵³ Az egyikben Mátyás király 1480-ban kelt oklevelének címettje: „venerabilis Ladislao praeposito Buden personalis nostrae presentiae locumtenenti” = Kovachich, Martinus Georgius: *Formulae solennes styli in cancellaria*. Pesthini 1799. 299. – A másikban 1484-ből „Ladislaus praepositus Budensis protonotarius apostolicus” olvasható. = *Magyar Sion* IV (1866) 608–609. Ezt a hibát már Fraknoi is megállapította (Karaí 17.).

⁵⁴ Temesváry János: *Erdély középkori püspökei*. Kolozsvár 1922. 417. – Ezt a beosztást azonban a város tiltakozása miatt nem tudta elfoglalni.

volna, úgy unokabátyja, a király⁵⁵ aligha igyekezett volna őt a feltehetően kisebb jövedelmű nagybányai plébániába juttatni. Geréb 1468-ban igencsak fiatal lehetett, hiszen IV. Sixtus pápa 1475-ben – többek között – éppen fiatal, 24 éves korára tekintettel zárkózott el az erdélyi püspökké történt királyi kinevezés megerősítésétől.⁵⁶

Elképzelhető, de nem bizonyítható, hogy Geréb esetleg talán mégis tevékenykedett budai prépostként. Elsősorban Kumorowitz L. Bernát kutatásai nyomán ismeretes ugyanis, hogy a jelentős és több évszázadon át működött óbudai káptalannal párhuzamosan a Mohács előtti évtizedekben létezett egy másik prépostság is éspedig Buda várában. Zsigmond király 1410-ben alapította ezt a Szent Zsigmondról elnevezett társaskáptalant, amely az uralkodó haláláig (1435) létezett. 1451-ben ezt felújítva és a budai várkápolnával összevonva jött létre a Boldogasszonyról elnevezett prépostság, amelynek szűk körű tevékenysége csak 1526-ig mutatható ki, majd ezt követően már csupán címként viselték.⁵⁷

Ismeretes, hogy ennek a társaskáptalannak és annak név szerint meg nem nevezett fejének Mátyás király édesanyja, Szilágyi Erzsébet a Békés megyében levő Szent Torna birtokát ajándékozta 1471-ben. Felmerülhet a fentiek alapján a kérdés, hogy vajon nem a nagybányai plébánia elnyerésétől elesett Geréb Lászlót kívánta vigasztalni ezzel az adománnyal nagynénje?⁵⁸

Éppen ezekből az évekből, de még az erdélyi püspökség elnyerése előtt (1471–1474) több oklevél emlékezik meg a budavári új, Szűz Mária egyház kanonokairól és prépostjáról, de mindig nevek említése nélkül.⁵⁹ Így nem zárható ki, hogy Geréb ekkoriban esetleg viselte a „budai prépost” címét, amely azonban bizonyosan nem az óbudai, hanem a budai várban létezett, és nem túl jelentős káptalan vezetőjének szólhatott.

Kárai László

Hogy ki is állt a budai, pontosabban a Szent István király alapította és Szent Péter apostolfejedelemről elnevezett óbudai káptalan élén 1473-ban, azaz Hess ajánlásának idején, annak megnyugtató meghatározása Fraknói Vilmosnak sikerült. Ő tisztázta, hogy a címzett, vagyis a budai prépost ekkor bizonyosan nem Geréb, hanem

⁵⁵ Anyáik – Erzsébet és Zsófia – Szilágyi János erdélyi vajda lányai voltak.

⁵⁶ Temesváry i. m. 418. – Születési éve Temesváry (i. m. 414.) szerint 1447, míg a Magyar Életrajzi Lexikon (I. Bp. 1967. 585–586) szerint a pápai ellenvetésnek megfelelően 1452. Ez utóbbi évszámmal tartják számon őt a korábbi századok püspökeinek nemzetközi jegyzékében is: Eubel, Conradus: Hierarchia catholica medii aevi. II. Monasterii 1901. 279. – Róma végül is elég tett Mátyás királynak, aki megismételt kérelmében Geréb iránti rokoni szeretetére hivatkozott (Temesváry i. m. 420).

⁵⁷ Tanulmányok Budapest Múltjából. XV. (1963) 109–144. – Ennek prépostjai név szerint csak 1506-tól ismeretesek (Rupp i. m. 16).

⁵⁸ Rupp i. m. 123. – Bp. Országos Levéltár Dl 17 227 – Geréb előbb az erdélyi püspökség kormányzója (1475–1476), majd ugyanennek az egyházmegyének püspöki címét viselte (1476–1501). 1498-ban pappá szentelték, majd kalocsai érsekként halt meg (1501–1502).

⁵⁹ Tanulmányok i. m. 129.

Karai László volt.⁶⁰ Ez utóbbi nyilvánvalóan fontos szerepet játszott az első hazai nyomda létrejötte kapcsán, hiszen Hess szavai szerint: „a munkát nélkülöd sem elkezdeni, sem befejezni nem tudtam volna.”⁶¹ Ő az egyetlen név szerint ismert pártfogója Hessnek. Miután hosszú időn át több és jelentős hivatalt is viselt a királyi udvarban, számos oklevél emlékezik meg róla. Így egyfelől indokolt, másfelől lehetséges most személyét a korábbiaknál valamivel pontosabban körvonalazni.

Az első kérdés mindjárt nevének alakja. Fraknoi⁶² a „Karai” formát használta, míg Ballagi Aladár ezzel szemben a „Kárai”-t.⁶³ Fitz tudatosan elhatárolta magát Ballagi álláspontjától, és következetesen „Karai”-t írt.⁶⁴ Feltehetően ennek hatására a következő évtizedben ebben az utóbbi formában említették a magyar szakirodalomban (Gulyás Pál, Gárdonyi Albert stb.). Ezzel szemben Horváth János – feltehetően a somogyi származás miatt – inkább Ballagihoz igazodott,⁶⁵ majd jóval később Varjas Béla is a „Kárai” alakot használta.⁶⁶ Bónis György⁶⁷ és Soltész Zoltánné előbb „Karai”,⁶⁸ majd az utóbbi később „Kárai” Lászlóról írt.⁶⁹ A fenti bizonytalanságok miatt érdemes volt tehát megvizsgálni, hogy vajon melyik álláspont tekinthető helyesnek.

Hazánknak legalább három vidékén is jelöltek, illetve jelölnek lakott helyet a középkorban, és azóta is „Kara”, illetve „Kára” névvel: az Alföldön, Erdélyben és Somogyban. Az egykori Pilis megyében a kalocsai érsekség birtoka volt valaha „Kara”,⁷⁰ majd a helység a Jászsághoz tartozott.⁷¹ Nevét a mai Jászkarajenő – Kecskemét és Szolnok között – őrzi, amelynek külterületén található Alsó- és Felsőkara.⁷² Feltehetően a Jászságban a középkorban volt egy (vagy két) további „Kara” nevű lakott hely, mert ez a korábbi helységnévárakban egyrészt – Jászbe-

⁶⁰ Fraknoi, Karai 3–5. – Hellebrant Árpád már nyilván ezt megelőzően írta „A könyvnyomtatás kezdete Magyarországon” című fejezetét a Beöthy–Badics-féle „A magyar irodalom történet” (2. kiad. Bp. 1899. I. 157–164.) számára. Azonban a kevésbé jártas szerzők még sokáig – a régi, téves nyomon járva – továbbra is Geréb Lászlót tartották az óbudai prépostnak. Így pl. Kis Bálint (Turul 1911. 157), bár ő ezt a meghaladott adatot Bakk Endre (1841–1906 – Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp. 1891–1914. I. 358–359 és Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. I. Bp. 1081–1082) vízaknai plébános kéziratából vette át. De, nyilván a Pallas Nagy Lexikona 1894-ben megjelent címszavára támaszkodva (VII. 927), a Révai Nagy Lexikona még 1913-ban is (VIII. 446–447) ezt az idejemúlt álláspontot visszhangozta. Igaz, a következő évben a „Hess” (X. 17–18) és a „Karai” (XI. 240–241) címszavakban ezt már kiigazították.

⁶¹ Chronica Hungarorum. Bp. 1973. 5. – Horváth János fordításában.

⁶² Fraknoi, Karai.

⁶³ Ballagi Aladár: Buda és Pest a világirodalomban. I. Bp. 1925. 33. sz.

⁶⁴ Fitz, Hess 178.

⁶⁵ Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935. 129.

⁶⁶ A magyar irodalom története 1600-ig. Szerkesztette Klaniczay Tibor. Bp. 1964. – Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 81 – 82.

⁶⁷ Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971.

⁶⁸ Magyar Grafika 1973. 3. sz. 8–9. – Magyar Könyvszemle 1974. 12.

⁶⁹ Magyar Grafika 1978. 4. sz. 29. – *Basilus* 100–138.

⁷⁰ Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei. Bp. 1938. 400, 604.

⁷¹ Lipszky, Joannes: Repertorium locorum... Hungariae... Budae 1808. 290.

⁷² Hajdú-Moharos József: Magyar Településtár. (Bp. 2000.) 407.

rény és Hatvan között – Jászfényszarú, másrészt – Jászberény és Szolnok között – Jászsászentgyörgy kapcsán nyert említést.⁷³

Az erdélyi „Kara” – időnként Magyarokara és Oláhokara – e század elején a Kolozskara hivatalos elnevezéssel szerepelt, ma pedig Kolozsvár részét alkotja.⁷⁴ Érdekes itt megjegyezni, hogy a bécsi egyetem anyakönyvének publikálása során annak mutatója nem kevesebb mint négy „de Kara” megjelölésű magyarországi diákot – közöttük Lászlót, a későbbi budai prépostot – ebből az erdélyi helységről eredeztette.⁷⁵

Utoljára marad „Kára” község Külső-Somogyban, Siófoktól jó 30 km-re délre. Ennek írásmódja azonban egy ékezzel eltér az előző kettőtől.⁷⁶ László prépost, amint erről az alábbiakban majd szó lesz, a fenti három vidék közül bizonyosan Somogyból származott.⁷⁷ Igaza volt tehát Ballaginak, amikor meggyőző érveléssel a „Kárai” névforma mellett tört lándzsát.⁷⁸

Kárai László életével elsőként Fraknói foglalkozott behatóan.⁷⁹ A korábbiakhoz lényegesen több új adatot pedig a királyi udvarban végzett tevékenységéről Bónis György gyűjtött össze.⁸⁰ Az ő eredményeiket azután még továbbiakkal lehetett kiegészíteni.

Születési helye – megnyugtató módon – az a Somogy megyei község, amelynek nevét viselte, hiszen egyházi pályafutása a veszprémi püspökségben kezdődött. Kisnemesi családból származott, amely rokonságban állott az ugyanabban a megyében élő Osztopániakkal. 1455. április 14-én iratkozott be a bécsi egyetemre, ahol akkor a „Nacio Hungarorum” jegyzékének 47. tagjaként regisztrálták „Ladislaus de Kara”-t.⁸¹ Nincs adat arról, hogy egyetemi fokozatot szerzett volna. Bécsi tanulmányai megkezdésének időpontja alapján feltehetően az 1430-as években születhetett.

Pártfogója alighanem szülőföldjének főpapja, Vetési Albert veszprémi püspök volt. Korán egyházi pályára lépett, de az egyházi rendeket 1470-ben még csak az alszerpapságig (subdiaconatus) vette fel.⁸² A róla szóló és fennmaradt, első okleveles adat szerint 1464. április 26-án vásárolta meg a Pest megyei Csév falut

⁷³ Magyarország helynévtára. Pest 1863. 408.

⁷⁴ Dicționar istoric al localităților din Transilvania. [București 1967.] I. 120.

⁷⁵ Die Matrikel der Universität Wien. II. 1451–1518/I. Register der Personen- und Ortsnamen. Graz–Wien–Köln 1967. 135.

⁷⁶ Magyarország helynévtára. Pest 1863. 408. – A Magyar Köztársaság helységnévtára. Bp. 2003. 474–475.

⁷⁷ Így pl. Fraknói, Karai 5.

⁷⁸ Ballagi, Buda és Pest 33. sz. – Ezt az álláspontot tette magáévá „Pintér Jenő magyar irodalomtörténete” (I. Bp. 1930. 470.) is.

⁷⁹ Fraknói, Karai passim.

⁸⁰ Bónis i. m. 228–229, 255, és V., VI. tábla. – Az általa Fraknóihoz kiegészítésként hivatkozott Kárai-féle oklevelek sora – Borsa Iván szíves közlése alapján – időrendben tovább is bővíthető: pl. 1468. október 4. Bp. Országos Levéltár DL 88469 – 1486. június 26. Bp. Országos Levéltár DL 49350.

⁸¹ Schrauf Károly: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Bp. 1902. 95. – Die Matrikel der Universität Wien. II. 1451–1518/I. Text. Graz–Wien–Köln 1967. 36.

⁸² Fraknói, Karai 6.

már mint veszprémi prépost.⁸³ Ebből az esztergomi káptalan magánlevéltárában őrzött oklevélből⁸⁴ az is kiderül, hogy Kárai ekkor a veszprémi várban levő Mindenszentek templomának volt a prépostja (tehát nem nagyprépost), és az említett birtokot – többek között – Lőrinc nevű testvérével együtt vette meg.

Lőrinc fivére még egy 1472. évi oklevélben is Lászlóval együtt szerepel.⁸⁵ Valószínűnek tűnik, hogy László és Lőrinc apja Sebestyén volt. 1435-ben ugyanis mint somogyi nemes járt el mind „Sebastianus filius Petri de Kara”, mind „Sebastianus filius Thomae de Kara”.⁸⁶ A család egész sor további tagjáról is maradt fenn emlék, így 1466-ból „Matthias, Sebastianus & Valentinus de Kara”.⁸⁷ Tudni lehet még Kárai György mesterről, aki királyi emberként az udvar megbízásából járt el birtokadományosok bevezetésénél.⁸⁸ Még egész sor további Kárai emléket őrzik a somogyi oklevelek.⁸⁹

A veszprémi Mindenszentek templomának prépostságában 1457–1460 között még egy bizonyos Lukács nevű férfiú tevékenykedett.⁹⁰ Kárai ugyanebben a funkcióban, az említett 1464. esztendő követően, 1467. augusztus 9-én is még ott működött.⁹¹ Az ő budai prépostságáról 1468. I. 5. és 1487. VIII. 24. közötti időből tucatnyi oklevél tanúskodik.⁹²

A budai káptalannak még további kárai származású tagja is volt. Kárai Tamás éneklőkanonokról közel száz oklevél tanúskodik az 1470 és 1499 közötti évekből.⁹³ 1471-ben tűnt fel Kárai Bálint, aki legalább 1480-ig volt kanonok.⁹⁴ 1475-ből, 1486-ból és 1493-ból ismeretes Kárai Mihály kanonok különböző ira-

⁸³ Bártfai Szabó i. m. 233. l. 887. sz.

⁸⁴ Jelzete: 26–4–8. Fényképe: Bp. Országos Levéltár DF 236446.

⁸⁵ Bp. Országos Levéltár DF 208417, eredetije: Pannonhalma, Tihanyi levéltár fasc. I. nr. 36. vö. Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Bp. 1894. 679.

⁸⁶ Bp. Országos Levéltár DL 12655, vö. Csánki i. h.

⁸⁷ Bp. Országos Levéltár DL 102558, vö. Csánki i. h., ahol tévesen 1468 áll.

⁸⁸ Bónis i. m. 295.

⁸⁹ Az elmarasztalt somogyi nemesek jegyzékén 1439-ben Illés fia Domokos özvegye Dorottya, Kelemen felesége Katalin fiai György és Benedek, Péter gyermekei Dénes és Ilona, 1444-ben pedig Mátyás neve olvasható: Bp. Országos Levéltár DL 55122, kiadva: Somogy megye múltjából. XIX. Kaposvár 1988. 10. és 30., 5. és 170. tétel. – Mindezek az adatok Borsa Ivánnak köszönhetők.

⁹⁰ Monumenta Romana episcopatus Vespriensis. III. Bp. 1912. 152. l. CCLIII. sz. – Esztergom, káptalani magán levéltár 45–5–13 és 45–13–1. Ezek fényképe: Bp. Országos Levéltár DF 237490 és DF 237597. – Századok 1899. 876. 6. jegyzet.

⁹¹ Magyar Könyvszemle 1904. 253. A cikk szerzője, Závodszy Levente feltételezte, hogy Kárai 1467 végén lett óbudai prépost.

⁹² Köblös i. m. 36. – Ő csak 1468. VII. 26-tól tud Kárai óbudai prépostságáról. Azonban Kárai 1468. I. 5-én Mátyás király kíséretében és nevében már ebben a minőségében vette át az erdélyi Medgyesen Szeben város polgármesterétől az adót (Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation. I. Hermannstadt 1880. 12.). E találkozás kapcsán a polgármester még kisebb ajándékokat (ezüsterleg, a nyugtáért adott készpénz stb.) is elszámolt, amelyeket ő ez alkalommal László óbudai prépostnak átadott (Rechnungen... I. 18.).

⁹³ Köblös i. m. 37. – Ő csak 1472-től ismeri „Valentinus de Kara”-t, aki már egy 1471. évi oklevelében is megtalálható: Bp. Országos Levéltár DF 287758. – Ez az adat is Borsa Ivánnak köszönhető.

⁹⁴ Köblös i. m. 36.

tokból.⁹⁵ Már László prépost halálát követően, de még Tamás éneklőkanonok működésének idején, 1498-ban említik több ízben az írások Kárai György kanonok nevét,⁹⁶ aki azután 1508-ban prépost is lett.⁹⁷ Közülük Mihály 1460-ban, Tamás 1469-ben, míg György 1481-ben iratkozott be a bécsi egyetemre.⁹⁸

Úgy tűnik tehát, hogy Kárai László családjának, vagy legalábbis szülőhelyének több fiát is besegítette a budai káptalanba. De törődött távolabbi rokonságával is. Így kerülhetett be az óbudai káptalanba az ott 1487. június 23-án említett Osztopáni Márton.⁹⁹

A fentiekben egyházi pályafutásával párhuzamos hivatali előmenetelét Bónis a következőkben foglalta össze: 1469-ben secretarius az udvarban Vitéz János kancellársága alatt, 1471 és 1476 között viselte az alkancellári címet, 1472-től 1483-ig az egyik legjelentősebb bírói tisztet töltötte be Budán: a személyes jelenlét kancellárja (personalis presentiae cancellarius), vagyis személynök. Ezt az irodát éppen Kárai építette ki.¹⁰⁰ Azonban Kárai, amint erről fentebb már szó esett, már 1468 első napjaiban a király kíséretében Erdélyben végzett hivatalos munkát. Sőt egyesek úgy tudták, hogy már 1467 augusztusában királyi titkár volt.¹⁰¹ E hosszú és széleskörű munkája során keletkezett oklevelek száma viszonylag nagy.

Halálának időpontját Gárdonyi Albert 1488-ra következtette ki.¹⁰² Miután azonban neve mint budai prépost – amint erről fentebb már szó volt – 1487. augusztus 24-ét követően oklevelekből nem ismeretes, halála inkább ez utóbbi évre tehető.¹⁰³

Gárdonyi kísérletet tett Kárai prépost budai ingatlanának lokalizálására. Ennek során arra a következtetésre jutott, hogy az ötvösök és az aranyművesek utcájában, ezeknek az iparosoknak a házai között állhatott, a Pénzügyminisztérium korábbi épülete helyén.¹⁰⁴ Pataki Vidor szerint levéltári adatok alapján ez a ma éppen Hessről elnevezett tér nyugati oldalán levő 4. számú ház volt.¹⁰⁵ Ez az a három, középkori alapokra épült ház, amelyben 1958 óta a Fortuna étterem található. Czagány István, aki az épületegyüttes történetével igen behatóan foglalkozott, annak a véleményének adott hangot, hogy „a levéltári adatokat nem lehet kétséget kizáró módon az egyes épületekre vonatkoztatni. Így e három középkori lakóház elődjének tulajdonjogi viszonyait sem lehet ma még pontosan tisztázni.”¹⁰⁶

⁹⁵ Köblös i. m. 36.

⁹⁶ Köblös i. m. 36.

⁹⁷ Bp. Országos Levéltár DL 49359.

⁹⁸ Die Matrikel... II. Text. 69, 114, 181.

⁹⁹ Köblös i. m. 48. – Bp. Országos Levéltár DL 19285.

¹⁰⁰ Bónis i. m. 294, 399.

¹⁰¹ Pusztai Ferenc: Nyomdászati enciklopédia. Bp. 1902. 187. – Novák László: A nyomdászat története. I. Bp. 1927. 110.

¹⁰² Magyar Könyvszemle 1941. 335.

¹⁰³ A Magyar Katolikus Lexikon (VI. Bp. 2001. 194.) születése évét „1435 k.”-re, vagyis a fentiekben említett évtized derekára teszi, halálát pedig 1485 nyarára, vagyis a mai ismeretek szerinti-nél két évvel korábbra helyezi.

¹⁰⁴ Magyar Könyvszemle 1941. 338–339.

¹⁰⁵ Budapest régiségei. XV. Bp. 1950. 255.

¹⁰⁶ Művészettörténeti Értesítő 1954. 270.

Pataki véleményét Lócsy Erzsébet ugyanígy megkérdőjelezte.¹⁰⁷ Egyesek ennek ellenére még azt is tudni vélték, hogy Kárai háza pontosan az említett telek Fortuna utcához közelebbi részén volt.¹⁰⁸ Ennek az igen konkrét feltételezésnek valószínűleg az lehet az oka, hogy e három ház közül az északi, vagyis a Fortuna közhöz legközelebb fekvő, és a 14. század második felében készült épület déli részét teremmé alakították át. Külső szemlélők azután ebbe álmódták bele Hess műhelyét. Azonban ez a teremmé történt átalakítás – amikor ez a ház mint önálló egység megszűnt és beleolvadt a szomszédos épületbe – csak a 16. század első felében történt meg.¹⁰⁹ Tehát Kárai házának pontos azonosításához máig is hiányoznak a biztos alapok. Ugyanitt, érdekes és véletlen egybeesésként megjegyezhető, hogy ebben a három, ma is meglevő és alapjaiban középkori házban 1777 és 1927 között a Nagyszombatról Budára költözött Egyetemi Nyomda tevékenykedett.

A fentiekből kiviláglik, hogy Kárai Lászlóval kapcsolatos levéltári adatok szép számban maradtak fenn, amelyek segítségével meglehetősen jó kép rajzolódik ki róla, bár ezek semmi közvetlen kapcsolatban sem állnak a könyvnyomtatással. Egy oklevél alapján Gárdonyi úgy vélte, hogy Kárai és Hess mégiscsak összefüggésbe hozható egymással. 1489. április 26-án Kárai végrendeletének végrehajtása során Borbála asszonyra hagyta háza felét, mert a másik felét már korábban Anderkóra és feleségére, az említett Borbálára íratta. 1492. február 16-án a tárnokmester megítélte Borbálának az elhunyt prépost háza felének tulajdonjogát. A házat Borbála asszony, az időközben ugyancsak elhunyt „Anderco”¹¹⁰ özvegye, majd 1492-ban már mint Tholdi András felesége, korábban is birtokolta.¹¹¹ Gárdonyi szerint ez az említett András („Anderco”) Hess lehetett, aki Kárai házában élt nejevel, az említett Borbálával.¹¹²

Ez a magyar fülnek szokatlan „Anderco” név használata feltehetően a Kárai hagyatéki eljárását lefolytató Márton lengyel származására vezethető vissza. A ma általában Mátyásnak nevezett budai Nagyboldogasszony templom plébánosa ugyanis nem volt más, mint Martinus Bylica de Olkus (magyarosan Ilkus Márton) neves asztrológus, aki előbb Vitéz János, majd Mátyás király köréhez tartozott.¹¹³

Bármennyire vonzó lehetne is, hogy a Magyarországon tevékenykedett első nyomdásznak – hacsak közvetve is – írásos nyoma maradt volna fenn, Gárdonyi okfejtése – jóllehet elvben természetesen lehetséges – nem nyújt erre elegendően biztos alapot. Önmagában egy „Anderco” vagyis András jelenléte Kárai házában ugyanis még kevésnek tűnik a megnyugtató azonosításhoz, hiszen ez nem volt

¹⁰⁷ Lócsy Erzsébet: A budavári Hess András tér. Bp. 1961. 5–6.

¹⁰⁸ Magyar Nemzet 1973. június 3. – Magyar Nemzet 1994. november 7.

¹⁰⁹ Művészettörténeti Értesítő 1954. 299.

¹¹⁰ Feltételezhető, hogy e lengyelül csengő „Anderco” szó vezette Lócsy Erzsébetet arra, hogy „lengyel származású Hess András”-ról írjon. (A budavári Hess András tér. Bp. 1961. 5.)

¹¹¹ Budapest régiségei. XV. Bp. 255, 288.

¹¹² Magyar Könyvszemle 1941. 332–341.

¹¹³ Mátyás király emlékkönyve. II. Bp. 1940. 428–429.

akkor sem valami ritka név: így például Borbála asszony következő férje is András volt.¹¹⁴

Hess és Kárai Rómában

Visszatérve Kárai életútjának első szakaszára a budai királyi adminisztrációban: már az 1468. év első napjaiban mint óbudai prépost vette át Erdélyben a király nevében a szebeniek adóját.¹¹⁵ Miután Mátyás 1467. augusztus 19-én indult Erdélybe,¹¹⁶ Kárai talán már ekkortájt nyerhette el új egyházi méltóságát és az udvari alkalmaztatást. Ez utóbbi helyen Vitéz János titkos kancellár szolgálatában titkárként (secretarius) dolgozott. Eleinte adót szedett be és hagyatékokat vett át a király nevében, de hamarosan – a királyi titkárok korábbi beosztásának megfelelően¹¹⁷ – diplomáciai feladatokat kapott. A hazai könyvnyomtatás megalapítása terén ezek közül Kárai római útja a legfontosabb.

Kárai Mátyás király követeként 1470. november elején érkezhetett Rómába, mert e hó 24-én a pápai kúriában már elbírálták több kérését.¹¹⁸ Küldetése az volt, hogy a Podjebrád cseh király elleni háborúhoz II. Pál pápa támogatását megnyerje. Jóllehet ez ügyben Mátyás korábban már két követet (Gabriel de Verona és Mohorai Miklós) is küldött Rómába, akiket Kárai dolguk végezetlen talált ott. Alighanem jelentős szerepe lehetett abban az óbudai prépostnak, hogy a pápa végül is a cseh kérdésben – a császárral és a lengyel uralkodóval szemben – teljes erkölcsi, sőt jelentős anyagi súlyával a magyar király mögé állt.¹¹⁹ Erről tanúskodik a pápa 1471. január 14-én Mátyás királyhoz intézett levele.¹²⁰ 1471 januárjának első napjaiból egész sor további – immár nem mind országos – úgy kedvező pápai döntéséről tanúskodnak az ottani iratok.¹²¹

Saját hivatali előjárói ügyében is kedvező eredményeket sikerült Kárainak Rómában elérnie. Vitéz János esztergomi érseknek és főkancellárnak a pápa írásban is kilátásba helyezte, hogy – Mátyás kérésének megfelelően – ki fogja őt

¹¹⁴ Pataki Vidor egy személynek is tekintette Borbála asszony két férjét, Andrást és Anderkót. Ennek megfelelően a középkori Boldogasszony-templom környékének háztulajdonosai között „Borbála Toldi Anderkóné”-ről írt, jóllehet ugyanő írása más részében megkülönböztette Anderkót Borbála második férjétől, Tholdi Andrástól (Budapest régiségei. XV. Bp. 1950. 255. és 5. kép, ill. 288.).

¹¹⁵ Rechnungen... I. 12. – Elődje, Fodor János prépost (Köblös i. m. 30.) még szerepel egy 1467. IV. 26-án kelt oklevélben (Magyar Történelmi Tár XII. Pest 1863. 23.).

¹¹⁶ Magyarország történeti kronológiája. I. Bp. 1981. 287.

¹¹⁷ Bónis i. m. 226.

¹¹⁸ Fraknói, Karai 18–20. – A veszprémi püspökség római oklevéltára. III. Bp. 1902. CCCXXVII. sz.

¹¹⁹ Fraknói, Karai 8–9.

¹²⁰ Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae. – Mátyás király levelezése a római pápákkal. Bp. 1891. 84–85. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series prima. Tomus sextus. – Vatikáni magyar okirattár. Első sorozat. Hatodik kötet.)

¹²¹ Fraknói, Karai 20–21. – A veszprémi... i. m. III. 206–208, CCCXXVIII–CCCXXXIII. sz.

nevezni bíborosnak,¹²² míg Matucsinaí Gábor alkancellár több egyházi kedvezményhez jutott.¹²³ De Kárai magáról sem feledkezett meg. Úgy tűnik, hogy a római kúriával sikerült igen jó személyes kapcsolatot kialakítania. Alighanem ennek tulajdonítható, hogy 1470 karácsonya táján – írásban benyújtott kérelmének megfelelően – elnyerte a pápától az apostoli főjegyző (protonotarius apostolicus) címét.¹²⁴

Kárai összesen mintegy két és fél hónapig tartózkodott Rómában. 1471. január vége felé hagyta el Rómát, majd 1471. március elején Budán ismét átvette hivatalát.¹²⁵ Római tartózkodását a pápai kúriában elintézendő ügyek igen eredményesnek mondható gondozása mellett másra is felhasználhatta. Erről tanúskodik Hess fentiekben idézett előszavának egyik mondata: „ad inclytum hungarie regnum tua gratia accersitus venirem”, vagyis „Tekegyelmed meghívására Magyarország híres királyságába jöttem.”¹²⁶

Hess a fenti mondata előtt ajánlásában arról írt Kárainak, hogy a könyvnyomtatást „Latiumban” sajátította el. Ezt a szót Fraknoi Olaszországnak,¹²⁷ majd Itáliának¹²⁸ fordította. Ennek a széleskörű értelmezésnek tudható talán be, hogy eleinte ő¹²⁹ és mások¹³⁰ arra gondoltak, hogy Budára érkezte előtt Hess Velencében dolgozott. Latium azonban csak egyik tartománya Itáliának, de szorosabb értelemben véve ez akár csak magára Rómára is vonatkozhat.¹³¹ Aligha kétséges, hogy Hess Rómában dolgozott nyomdászként, Kárai vele tehát ott találkozhatott, és onnan hívta meg őt Magyarországra.

Fitz meggyőző erővel ábrázolta a nyomdászat korabeli állapotát Rómában.¹³² Itt az egyházi hierarchia központjában rendkívül sok olyan tehetős ember élt, akiknek nem csupán módjában állt, de a gyakorlatban is támogatták egy-egy

¹²² Fraknoi, Karai 9.

¹²³ Fraknoi, Karai 10.

¹²⁴ Fraknoi, Karai 10.

¹²⁵ Fitz, Hess 65. – Soltészné a hazai ősnymtatványok központi katalógusának angol nyelvű bevezetőjében mintegy hathónapos római tartózkodásról írt (Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. (CIH) I. Bp. 1970. LIV.). Feltehető, hogy ez a hosszabb idő inkább Kárainak Budától távol eltöltött idejére vonatkozik. Az út Rómába és vissza neki mintegy három hónapot vehetett igénybe.

¹²⁶ Horváth János fordításában (Chronica Hungarorum 5.). – Kissé eltérő fogalmazásban ugyanez pl. Fraknoitól: „A te meghívásodra a dicső Magyarországra jöttem” (Fraknoi, Karai 13.), Fitztól: „A te jó voltodból Magyarországra jöttem” (Fitz, Hess 31.), Gericstől: „Ezért kegyelmedtől híva a nemes Magyarországra jöttem” (A könyv és... 141), Varjastól: „A te kegyes hívásodra a nemes Magyarországra jöttem” (Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 82.).

¹²⁷ Fraknoi, Karai 13.

¹²⁸ Chronica Hungarorum 5.

¹²⁹ Fraknoi Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora. Bp. 1896. 545.

¹³⁰ Így pl. Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése. Bp. 1878. 19. – Ágoston József és Szilágyi Géza: A Pallas Nagy Lexikona. IX. Bp. 1895. 137–138.

¹³¹ Soltészné – amellet, hogy Rómát tartotta bizonyosnak – elvben megemlítette Subiaco nevét is (CIH I. LIV.). Ennek az ugyancsak Latium területén fekvő helységnek kolostorában nyomtatták 1465–1467 között Itáliában az első könyveket.

¹³² Fitz, Hess 72–76.

nyomdász munkáját, vagy akárcsak egy-egy kiadvány megjelentetését. Ez a körülmény vonzott 1467 és 1470 között egész sor németországi könyvnyomtatót az örök városba.

Azonban a mecénások köre mégiscsak véges volt, így a gomba módon elszaporodott kisebb-nagyobb nyomdák viszonylag egyre kevesebb támogatáshoz jutottak. Más volt a helyzet a korai itáliai nyomdászat második – később legnagyobb – fellelegvárában, Velencében. Ebben a világviszonylatban is a legjelentősebbek közé tartozó kereskedelmi központban a könyvek előállítását a kezdetektől fogva azok eladására alapozták. Rómától eltérően tehát eleve függetlenné tették magukat a támogatók kényétől-kedvétől. Ezzel szemben az örök városban a vészesen csökkenő mecénási megjelentetés miatt a nyomdák tulajdonosai igyekeztek kiadványaikat önálló vállalkozás keretében is közreadni. A piaci kereslet felmérésének tapasztalata azonban ekkor még hiányzott. Így nem ritkán ugyanazt a – többnyire klasszikus – művet szinte egyidejűleg nyomtatták ki két római műhelyben is. Ez a körülmény az értékesítési lehetőséget azután természetesen rendkívüli mértékben csökkentette.

A fenti, túltermelési válságnak nevezhető jelenség magyarázza azt, hogy már 1470-ben kezdték a nyomdászok felszerelésükkel együtt elhagyni Rómát, hogy más itáliai városban próbálkozzanak.¹³³ Hesst, akivel Kárai felvette a kapcsolatot az örök városban, az egyik ottani műhelyben foglalkoztathatták. A nehezedő viszonyok között ő alighanem vonzónak ítélte, ha Budán önálló nyomdát nyithat. Miután ez piaci alapokon – a meglehetősen sanyarú magyarországi körülmények miatt – aligha volt reális, Kárai nyilván valamiféle mecénási támogatást helyezett kilátásba Hessnek.

A római betűk

Az eddigiek alapján világosan körvonalazódott, hogy Kárai római tartózkodása során hívta meg Budára Hesst. A *Chronica* ajánlásának szövegén kívül az első hazai nyomda története további részleteinek felderítését még segíti a két könyv, amelyet ebben a műhelyben készítettek. Így szükségesnek látszik az előállításukhoz használt betűk vizsgálata.

Rómában, amint erről fentebb már szó esett, az 1470/1471. évek fordulóján több nyomda is működött: Sweynheym és Pannartz (1467–1473), Ulrich Han (1467–1478), Sixtus Riessinger (1468–1470), Joannes Philippus de Lignamine (1470–1476), Georg Lauer (1470–1481).¹³⁴ Ezek közül időrendben az első és egyben a maga korában a legnagyobbak közé tartozó műhely vezetői Konrad Sweynheym és Arnold Pannartz voltak. Ők alapították az első itáliai műhelyt (Subiaco 1465), ahonnan hamarosan Rómába telepedtek át, hogy immár ne csak egyetlen, hanem akár több mecénás támogatásában részesülhessenek. Fraknói

¹³³ Pl. Sixtus Riessinger, aki Nápolyba ment.

¹³⁴ BMC. IV. 1–45.

úgy vélte, hogy Hess ebből a nyomdából hozta magával betűit Budára.¹³⁵ Ezt a véleményt hosszú időn át általánosan elfogadták.¹³⁶

Fitz beható vizsgálatok alapján azután arra a megállapításra jutott, hogy Hess betűi nem állnak szoros rokonságban az említett római műhelyben használtakkal. Ezzel szemben nagy hasonlatosságot mutatnak Georg Lauer, ugyancsak római ősnymodásznak a szakirodalomban 2. számmal jelölt betűtípusával. Hess és Lauer betűinek gondos összevetése alapján azt derítette ki, hogy méretben a kettő azonos, de mind a nagy (majuscula), mind a kis (minuscula) betűkben – számos azonosság mellett – több eltérés is mutatkozik.¹³⁷

A római és a budai nyomda betűtípusai és szedési gyakorlata közötti eltérést Fitz így foglalta össze: „Lauer *A*-ja, *M*-je, *N*-je szélesebb Hessénél; az *S* aránysabb, az *R* farka rövidebb; a *Q*-nak oldalfarka van; míg Hessnél a betű bázisából, közepéből indul ki. Mindkettő *Q*-ja különálló betű, nem alkot ligatúrát a hozzátartozó *u*-val. Leginkább a két típus *E*-je különbözik.” Lauer és Hess legtöbb minusculája azonos. Mindkettő *h*-ja kifutó vonalával befelé kunkorodik, mindkettő csak egy *r*-t használ, de két *i*-t, mely azonban válogatás és megkülönböztetés nélkül összekeveredve hevert szedőszekrényeik *i*-rekeszében. Szóvégi *m*-jük nincsen, a *rum* szótag rövidítésénél mindkettő a 4-hez hasonló azonos jellel él. A *q*-val kapcsolatos különféle rövidítések mindkettőnél megegyeznek, az *i* és *u* fölött álló rövidítési vonal mindegyiknél hol egyenes, hol hajlott, az *et*-re csak egy azonos jelük van, mindkettő egyforma írásjeleket használ, kettőspontot vessző helyett, pontot hol vessző, hol pont vagy kettőspont helyett és az elválasztójel is hol áll, hol nem áll, mindkettőnél egyformán rövid *s* egyformán hajlik rézsútosan felfelé.

Ha Lauer *Confessionale*-ja első sorában a *prologus* szót Hess *Chronicája* második levelének első szavával, a *colore* szóval összehasonlítjuk, azt látjuk, hogy a két *o* és az *l* egymáshoz való furcsa állása is egyezik. Egyes kisbetűk azonban különböznek; Lauer *a*-ja szögletesebb, *c*-jének jobb felső kifutó vonala gombban végződik, Hessé nem. Hess *e* betűi ismét tökéletesebbek, javított kiadásai Lauerének. Lauernek nemcsak az *i*-hez és az *u*-hoz, hanem a többi magánhangzóhoz is egyenes, valamint hajlott rövidítési jele volt. Hessnek csak az *i*-hez és *u*-hoz. Hess típusa tehát ebben a tekintetben is fejlettebb, hiszen a kétféle, válogatás nélkül használt rövidítési vonal fölösleges.

Azonban Lauer és Hess is ismerte ennek az antiquának a hibáit, s ezért azokat a jeleket, melyek ellen kifogásuk volt, mint a majusculákat és a kis *a* vagy *c* betűt, Hess számára, talán költségére, újrametszték, de a minusculák és a rövidítési jelek bevált nagyobb részéből Hess egy-egy matricát kapott Lauertől útravalóul.

¹³⁵ Fraknoi, Karai 11. – Megállapítását a római Biblioteca Casanatense gyűjteményében őrzött kötetekben végzett összehasonlításaira alapozta.

¹³⁶ Pl. Sebestyén Gyula: Gutenberg Festschrift. Mainz 1925. 30, majd Bíró Miklós–Kertész Árpád–Novák László: Nyomdászati lexikon. Bp. 1936. 220. – Ennek tudható be, hogy még jóval később is néhányan ebben az első római műhelyben látták azt a helyet, ahol Kárai a nyomdászatot megismerte: Gara Miklós: Nyomdaipari enciklopédia. Bp. 1977. 27–28.

¹³⁷ Fitz, Hess 61–64.

Ezek közül az *a*, *e*, *o* betűkhöz tartozó hajlott rövidítéseket kiselejtezte, mert főlegesegek voltak, az *i*- és *u*-rövidítés párját bennfelejtette, az *us*-t helyettesítő *9* pedig útközben összetört, vagy elveszett.¹³⁸

A Lauer-és a Hess-nyomda betűinek összefüggésével Soltészné is behatóan foglalkozott. Fitz fentiekben idézett megállapításaihoz még több érdemi megjegyzést fűzött hozzá. „Hess kerekded antikva betűi a XV. századi nyomdák hasonló méretű típusaitól valóban nemcsak részleteiben, hanem stílusban is eltérnek. Legtöbb majusculája a Lauer-nyomda nagybetűivel sem azonos, de stílusban rendkívül közel állnak hozzájuk. C, G, I, P, Q, R, S betűje a Lauer-nyomda 2. típusának megfelelő majusculáihoz hasonlít legjobban, míg az A, D, E, H, L viszont közelebb áll a Lauer-nyomda 1. számú betűkészletének a nagybetűihez. Hasonló a helyzet a minusculák esetében. Többségük a Lauer-nyomda 2. számú típusának megfelelő betűivel azonos, vagy azok kissé módosított változata.”¹³⁹

Soltészné – Fitz fentebb idézett véleményéhez csatlakozva – úgy tartotta, hogy a majusculák többségét, valamint az eltérő minusculákat a Lauer-nyomda közepes tehetségű betűmetszője korrigálhatta, vagy újrametszette, míg az azonosakat Hess változtatás nélkül vette át. Valamennyit azután együttesen használta Budán.¹⁴⁰ Az egymástól eltérő kisbetűk (*c*, *e*, *i*, *m*)¹⁴¹ közül az „e”-t azzal magyarázta, hogy ezek már Lauernél is fellelhetők. Miután ebből a betűből igen sok öntvényre van szükség a szedés során, több matricát is hozott belőle Budára.

Hess mindössze egyetlen, kerekded antikva betűtípust használt kiadványaiiban. Ebből Varjas Béla azt a következtetést vonta le, hogy a budai műhely bizonyosan humanista vállalkozásnak indult, hiszen ezzel a betűtípussal csak profán könyveket, ókori és humanista műveket nyomtattak abban az időben.¹⁴² Ez a mai szemmel rendkívül szerény betűkészlet az 1470-es évek elején Rómában szinte általánosnak mondható jelenség volt. Sweynheym és Pannartz, valamint Lignamine egyetlen antikva és egyetlen görög, míg Riessinger, a „Silius Italicus” nyomdása, és Rot pedig kizárólag csak egy antikva betűsorozattal rendelkezett. Kárai római látogatása idején még csupán Hannak voltak szögletes, úgynevezett gót betűi, míg Lauernak csak 1472-től, tehát feltehetően Hess távozását követően.¹⁴³

Így önmagában az egyetlen betűtípusból nem lehet a tervezett kiadványok tartalmára nézve messzemenő következtetéseket levonni. Az antikva és az úgynevezett gót betűknek Varjas által említett és a kiadvány tartalmához szorosan igazodó, következetes használata csak valamivel később alakult ki, amikor a nagyobb

¹³⁸ Fitz, Hess 61–64.

¹³⁹ Magyar Könyvszemle 1974. 5. – Lényegében ugyanezt az álláspontját képviselte már – a részletek nem mindig teljes kifejtésével – korábban (CIH I. LV. – Chronica Hungarorum. VI. – Ötszáz esztendő. i. m. 11.) és későbbben is (*Basilus* 101, 114–115.).

¹⁴⁰ *Basilus* 115.

¹⁴¹ Magyar Könyvszemle 1973. 141–142.

¹⁴² Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 81. – Gutenberg Jahrbuch 1977. 43. – Varjas Béla: A magyar reneszánsz... i. m. 28.

¹⁴³ BMC IV. 1–45.

műhelyek mindegyike rendelkezett már mindkét betűtípussal. A legkorábbi itáliai nyomdák szűkös betűkészletével magyarázható az a később már szinte elképzelhetetlen jelenség, hogy az egyházi szövegeket ugyanazokkal a betűkkel állították elő, mint az ókori klasszikusokat. Így a subiacói ősnymda egyetlen, szemígót betűivel egyaránt megjelentették Cicerót és Szent Ágostont. Az innen Rómába áttelepült két német nyomdász, Sweynheim és Pannartz egyetlen ottani antikva betűkészletével szedte Lactantiust és a Bibliát, Cicerót és I. Leó pápát, Liviust és Nicolaus de Lyrat, Julius Caesart és Szent Jeromost. De az idővel feltűnően sokféle betűvel rendelkező Lauernél sem észlelhető működésének kezdetén különbségtétel: Aquinói Szent Tamás, az ókori Varro vagy Antoninus Florentinus munkája ugyanazzal az antikva típussal készült, hiszen ez volt akkor abban a műhelyben az egyetlen betű.¹⁴⁴ Han korai kiadványaiként Cicero több munkáját is gót betűkkel készítette.

Mindez meglehetősen igénytelenségre utal, de a nyomdászat legelső korszakában az átlagtól nem elütő jelenség. Pedig nyilván hasznos lett volna kiemelő betűtípus használata. Ezt a hátrányt Hess ügyes tipografizálással igyekezett némileg feledtetni. Mindkét kiadványában megfigyelhető, hogy a címsorok rövidebb szövegrészeinek elhelyezésében az olvasó számára megnyerő és kellemes szimmetriára törekedett.

A betűöntvények fajtáinak számát – a későbbiekben tárgyalt okok miatt – nehéz pontosan meghatározni. Hess kiadványaiban Fitz szerint „21 nagybetű, 25 kisbetű (közte kétféle *i* és kétféle *s*), 4 ligatúra, 26 abbreviatura (az *-us* rövidítése hiányzott!) és 4 írásjel”, vagyis összesen 80-féle öntvény különböztethető meg.¹⁴⁵ Az ősnymtatványok betűtípusainak áttekinthető összeállítására módszeresen törekvő vállalkozás volt a „Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde” által közreadott táblák. Ezekben egyrészt mérhető másolat található a feldolgozott betűtípussal előállított nyomtatvány egy – ritkábban, mint Hess esetében két – lapjáról, másrészt törekvés volt az ehhez a típushoz tartozó valamennyi öntvény (betűk, írásjelek stb.) egyik lenyomatáról betűrendbe rakott másolatot közreadni. Ennek segítségével kitűnő áttekintés nyerhető az illető betűsorozatról.

Ilyen tábla jelent meg a budai nyomda által használt egyetlen típusról is,¹⁴⁶ amelyet a század elején tevékenykedett kiváló ősnymtatvány-szakember, Ernst Voulliéme állított össze. Ebben 18 nagybetű, 21 kisbetű, 22 abbreviatura, hat ligatúra, négy írásjel, vagyis összesen 71-féle öntvény található. Ezzel szemben a hazai könyvnyomtatás ötszázadik évfordulójára készült összeállításban¹⁴⁷ nem kevesebb, mint 88 különböző öntvény nyert megkülönböztetést: 22 nagybetű, 34 kisbetű, 22 abbreviatura, hat ligatúra és négy írásjel. A jelentős eltérések okairól a későbbiekben lesz szó.

¹⁴⁴ BMC IV. 1–45.

¹⁴⁵ Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. Bp. 1959. 102.

¹⁴⁶ Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts. Berlin 1927. Taf. 1633.

¹⁴⁷ Magyar Könyvszemle 1973. 142.

Patrica? Matrica? Öntött betűk?

Gutenbergtől kezdve a legkorábbi műhelyekben a nyomtatáshoz használt betűket saját maguk állították elő. Ez azt jelentette, hogy minden egyes betűt és jelet (pont, zárójel stb.) egyenként vésték ki acélból (*patrica*), majd ezt beleütötték egy valamivel puhább (bronz) darabkába, ami által létrejött a *matrica*. Itt a betűk alakja árkot képzett, amelybe az öntőműszerben beleöntötték a folyékony ólmot. Így jött létre a könyvnyomtatáshoz használt betűöntvény.

Már ebből a fenti, rendkívül elnagyolt leírásból is kiderül, hogy a betűk előállításához nem közönséges ügyességre és szükségszerűen jelentős tapasztalatra volt szükség. Ezt a munkafolyamatot ezért már igen korán megosztották: erre szakosodott mesterek vésték a *patricát*, míg külön öntők állították elő a betűket. Így lehetőség volt akár *patricák*, akár az ezekről több példányban is előállítható *matricák*, és végül az ezekről már gyakorlatilag szinte korlátlan számban önthető kész betűk beszerzésére.

Az a kérdés, hogy Hess vajon Itáliából hozott betűkkel dolgozott, vagy esetleg ő maga metszette azokat, eleinte nem nagyon foglalkoztatta a szakírókat. Fraknoi így írt erről: „Betűöntő gyárak, betűket szállító üzletek nem léteztek. Mindegyik nyomdász arra volt utalva, hogy a betűk *matricáit* ötvösökkel maga vésettesse, és a betűöntésről is gondoskodjék. Az első kísérlet, ami e téren történt, nem mondható sikerültnek. A budai ötvös, aki elé Hess minták gyanánt római nyomtatványokat állított, hogy ezeknek gömbölyű, olasz betűit utánozza: a rajz finomságát, a vésés éles *praecizióját* távolról sem volt képes utolérni.”¹⁴⁸

Fraknoi az általa ismert szakirodalom alapján¹⁴⁹ tehát azt feltételezte, hogy Hess a helyszínen, helyi ötvösök segítségével Budán állíttatta elő a *patricákat*, majd erről a *matricákat*. Ez utóbbiakról azután elkészíttette az öntött betűket, amelyek segítségével könyveit előállította. Fraknoi a történelemben valóban igen járatos volt, de a nyomdászat technikájával, illetve annak további, még a 15. századon belüli fejlődésével soha nem foglalkozott.¹⁵⁰

Fraknoihoz hasonlóan még a későbbiekben is többen gondoltak arra, hogy Hess a betűöntvény előállításának egész munkafolyamatát teljes egészében maga végezte el.¹⁵¹ Gulyás Pál is osztotta ezt a nézetet,¹⁵² sőt akadt olyan vélemény is, amely szerint Hess a *Chronica* nyomtatását esetleg már Rómában elkezdte, majd

¹⁴⁸ Fraknoi, Karai 11–12. – *Chronica Hungarorum*. Bp. 1900. 9.

¹⁴⁹ Faulmann, Karl: *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst*. Wien–Pest–Leipzig 1882. 197.

¹⁵⁰ Ezzel kapcsolatban megemlíthető Otto Mazal idevágó megjegyzése, amely szerint Hess betűje „*Ungarische Antiqua*” (Mazal, Otto: *Paläographie und Paleotypie*. Stuttgart 1984. 140.). Míután ugyanebben a könyvében pontosan beszámolt arról, hogy a Budán használt betűk a római Lauer-féle nyomdából származnak (uo. 200.), nyilvánvaló, hogy itt valami „*lapsus calami*” történt (Magyar Könyvszemle 1985. 97.).

¹⁵¹ Így pl. Sebestyén Gyula: *Gutenberg Festschrift*. Mainz 1925. 30–31. – Gara Miklós: *Nyomdai-ipari enciklopédia*. Bp. 1977. 27–28. Ez utóbbiban „Budán metszett primitív betűk”-ről van szó, majd csaknem rögtön ezt követően, a fentieknek ellentmondóan arról, hogy „Fitz megállapította a Hess által használt betűk eredetét.”

¹⁵² Gulyás, A könyvnyomtatás 18. – Később – Fitz könyve nyomán – ez utóbbi álláspontját

Budán fejezte be.¹⁵³ Novák László arra gondolt, hogy Hess „csak a legszükségesebb dolgokat: öntőműszert s talán még patricákat is víve magával [Budára].”¹⁵⁴

Fitz nem csupán Hess betűinek eredetével foglalkozott igen eredményesen és behatóan, de azzal is, hogy vajon a patrica–matrica betűöntvény előállítás folyamatból mi készült Budán. Ezt a kérdést igen behatóan tárgyalta írásában, amihez több szakértő véleményére és széleskörű szakirodalomra támaszkodott.¹⁵⁵ Szerinte, Hess Rómából nyolcvan matricát és a betűöntő műszert¹⁵⁶ hozta magával, majd ezek segítségével a betűket Budán maga öntötte.

Az előző fejezetből már egyértelműen kiderült, hogy a két budai nyomtatvány előállításához használt betűk nem mind egységes rajzolatúak és méretűek. Az elvben azonos betűforma helyett több, következetesen visszatérő és egymástól jól megkülönböztethető alakban fordulnak elő. Fitz éles szemmel már felfigyelt erre a jelenségre. Például a kis „e” betűt említette, mint amelynek „vonalai egyszer vékonyabbak, másszor vastagabbak, ívelésük hol kerekesebb, hol merevebb, úrjük majd nagyobb, majd kisebb, s a betű kifutó vége hol hosszabb, hol rövidebb.” A neves német szakember, Gustav Mori véleményét elfogadva ezt a jelenséget Fitz azzal magyarázta, hogy a matricába „a betűképet nem acélpatricával, hanem ólombetűvel kalapácsolták”, amelynek következtében „a matrica betűképének árkokskái nem voltak eléggé határozottak s öntéskor a folyékony ólom lötyögött bennük.”¹⁵⁷

A fenti magyarázat azonban elfogadhatatlan. A Mori által felvetett ólompatica használata elvben is problematikus. Köztudott, hogy egy fémbe alakot bemélyíteni csak annál keményebb tárggyal lehet; puhábbal vagy azonos keménységűvel ez nem oldható meg. Ezért volt általános az acélpatica, a réz- vagy bronzmatrica és az ólombetű. De tételezzük fel, hogy egy keményebb, ötvöztött ólomból készült patricát ütöttek bele egy puhább ólommatricába: vajon a folyékony ólom az öntés során nem deformálta volna használhatatlanná az ilyen, hasonló olvadáspontú ólommatricát?

De tételezzük fel akár még ezt is, hogy Mori gondolatmenetét követhessük. A nem szabályos, nem ép betűképű matricába öntött betűfém miatt „lötyögött” volna annak árkokskáiban? A felülről beöntött folyékony ólom súlyánál fogva a betűöntő műszer aljába csíptetett matrica árkait azonnal kitölti, hisz néhány grammnyi ólomról van szó, amely pillanatok alatt szilárd halmazállapotba kerül. De ha ez az öntést végző ügyetlensége vagy a matrica rossz minősége miatt nem sikerült tökéletesen, akkor ez legfeljebb egyenetlen (hol vékonyabb, hol vastagabb)

osztotta, amely szerint Hess matricákat hozott magával Rómából (Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon. Bp. 1961. I. 46.).

¹⁵³ Gárdonyi Albert: Gutenberg Jahrbuch 1940. 157.

¹⁵⁴ Novák László: A nyomdászat története. I. Bp. 1927. 113.

¹⁵⁵ Fitz, Hess 99. – Fitz, A magyar nyomdászat... 111–112.

¹⁵⁶ Korábban (Fitz, Hess 71.) elképzelhetőnek tartotta, hogy a betűöntő műszert Hess Budán valamelyik ügyes lakatossal csináltatta, később (Fitz, A magyar nyomdászat... 111–112) határozottan e szerszám római eredete mellett foglalt állást.

¹⁵⁷ Fitz, A magyar nyomdászat... 112.

vonalevezetésű vagy megszakadt betűképű öntvények készítéséhez vezetett. Ezek is számos átmeneti formát alkottak volna a feltételezett „löttyögés” mindenkori méretét és alakját követve.

Azonban a fentiekben példának felhozott „e” betű esetében, de a többiekénél is, nem erről, hanem következetesen visszatérő és egymástól mindig pontosan elhatárolható eltérésekről van szó. Mori teóriájával nem magyarázható a betű méretében történő lényeges eltérés. Ugyancsak elképzelhetetlen, hogy a betűvonal (pl. a „e” középvonalának vízszintes vagy ferde volta) jól elkülöníthető különbségeit a hibás matrica okozta volna.

Ha a budai műhelyben matrica és öntőműszer állott volna rendelkezésre, amelyek felhasználásával a betűket a helyszínen önthették volna, úgy kizárt lenne az ilyen eltérés az egyes betűk között. Teljesen értelmetlen lenne ugyanis ugyanazon hang jelölésére egymástól csak gondos vizsgálattal észlelhető eltérést mutató különböző matricával önteni a betűket, majd azokat összekeverve használni a szedésben. A jelenség egyetlen magyarázata az, hogy Hess már kész, öntött betűket hozott magával. Csak így képzelhető el, illetve indokolható a betűk közötti eltérés.¹⁵⁸

Ezt az álláspontot Soltész Zoltánné nem tudta elfogadni. Ehhez a következő érveket sorolta fel. Az öntött betűállomány további gyarapítása a minden más akkori nyomdahelytől távol fekvő Budán elképzelhetetlen. A matricák átengedése vagy eladása már a 15. században általános gyakorlat volt. A *Chronica* ajánlásában olvasható Hessről: „És ha napról-napra nagyobb műveket fogok nyomtatni, úgy hiszem, azokat is a Te fényes nevednek kell majd ajánlanom.” Ebből Soltészné azt a következtetést vonta le, hogy Hess a *Chronicánál* nagyobb könyveket akart közreadni. Matricák nélkül pedig folyamatos munkát az akkori Budán nem tervezhetett.¹⁵⁹

A fenti két ellentétes véleménnyel kapcsolatban Varjas Béla igen egyértelműen foglalt állást, amikor saját korábbi, Fitz munkájára támaszkodó elképzelését az „egyetlen antikva típus matricáiról”¹⁶⁰ megváltoztatva, az öntött betűkkel kapcsolatos felfogást osztotta.¹⁶¹ Soltészné szerint Hess maga választotta ki a Budai Krónikát, tehát program nélkül jött Budára.¹⁶² Varjas is amellett érvelt, hogy „sem neki [Hessnek], sem Kárainak nem volt valamiféle előre elképzelt könyvkiadói programja, terve, javaslata.”¹⁶³

Az ajánlásból Soltészné által kiemelt mondatnak valójában nincs különös súlya, hiszen ez a humanista irodalom állandóan ismételt, sztereotip fordulatainak tárházából igencsak jól ismert. Még az ebben a vonatkozásban nem túlságosan gazdag hazai szakirodalom is beszámol erről. A Bolognában tanító

¹⁵⁸ Magyar Könyvszemle 1973. 143.

¹⁵⁹ Magyar Könyvszemle 1974. 9–12. – Érdeemes itt megjegyezni, hogy a nyomdász másik munkájában, a *Basilius*-féle kötetben nem olvasható semmiféle ajánlás sem.

¹⁶⁰ Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 81.

¹⁶¹ Gutenberg Jahrbuch 1977. 43.

¹⁶² Ötszáz esztendő. i. m. 10.

¹⁶³ Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 83. és ugyanő: Gutenberg Jahrbuch 1977. 4.

Romulus Amasaeus – feltehetően 1509-ben – Várdai Ferenc, akkori váci püspökhöz intézett panegirisze ismertetésében Révész Mária ezt írja: „...azzal a szokványos ígérettel vesz búcsút hősétől, hogy legközelebb nagyobb munkával kedveskedik...” Ehhez azután jegyzetében Révész még kiegészítésként hozzáfűzte: „Nagyobb munkának a kilátásba helyezése is gyakori motívum a panegyricusban.”¹⁶⁴

Soltésznének az az ellenvetése, hogy kizárólag öntött betűkkel elszigetelt helyzetben nem lehet folyamatosan dolgozni, ilyen formában ugyancsak nem állja meg a helyét. A nyomdai munka ugyanis matrica nélkül is folyamatosan végezhető volt. A hazai műhelyek közül nem kevés a későbbi évszázadokban is kizárólag csak öntött betűkkel dolgozott, mert nem volt matricájuk. Ha a betűk kopottsága már veszélyeztette a kiadványok olvashatóságát, újabb – rendszerint külföldön vásárolt – öntvényekkel frissítették fel felszerelésüket. A szövegtípusok ilyen fokú elhasználódására azonban még a rendszeresen működő officinák esetében is számos évet, sőt akár évtizedet követően került csupán sor. Miután Hess betűin (mindkét kiadványa valamennyi lapjának összevetése után) a kopásnak semmi kézzelfogható jele sem tapasztalható, bizonyos, hogy nyomdája tevékenységének beszüntetéséhez nem a betűöntvények elhasználódása miatt bekövetkezett technikai lehetetlenülés vezetett.

A fentiek fényében tehát újra végig kell gondolni Soltészné meglehetősen messzemenő következtetését Hess terveit illetően, ami a tipográfiaiailag kiemelt mondata summázásában így hangzik: „S ha ezt leírta, nyilván birtokában volt az ehhez szükséges felszerelés: betűtípusának matricái és az öntőkészülék.”¹⁶⁵

A két kiadvány típusa között valójában semmiféle eltérés sem észlelhető, sem a betűk formájában, sem azok élességében. Az átöntés alapvető oka általában a sokat használt, rendszerint szöveg-típusok kopottsága volt. Az ilyen munka elvégzését követően azután a betűk vonalai a korábbiakban tapasztaltaknál némileg karcsúbbakká, kontúrjaik pedig jóval egyenletesebbekké váltak. Mindebből semmi sem tapasztalható a *Chronica* és a *Basilius* betűinek összehasonlítása során. Ráadásul a nem kevés költséget, fáradságot és időt igénylő átöntés Hess esetében semmiféle gyakorlati előnnyel sem járt volna: indoklására nem hozható fel egyetlen logikus érv sem. Az átöntés feltételezésének tárgytalanná válásával immár nem áll fenn a matricák budai jelenlétének kényszere sem.

Hess betűinek a római Lauer-féle műhely típusaival való bizonyos mértékű összefüggése, amelyről mind Fitz,¹⁶⁶ mind Soltészné írt,¹⁶⁷ önmagában nem szolgál bizonyítékkal, de még csak érvként sem abban a kérdésben, hogy Hess vajon öntött betűket vagy matricákat, sőt elvben esetleg akár patricákat hozott-e magával Budára. Az itteni betűtípus jellegzetességei kapcsán azonban két kérdés mégis csak megvizsgálásra szorul. Az egyik a latin nyelvben oly fontos „us” rövidítésjel

¹⁶⁴ Révész Mária: *Romulus Amasaeus*. Szeged, 1933. 28.

¹⁶⁵ Magyar Könyvszemle 1974. 12.

¹⁶⁶ Fitz, Hess 61–62, 64.

¹⁶⁷ Magyar Könyvszemle 1974. 5–8.

hiánya, a másik pedig egyes minusculák (pl. „e”) méretében és formájában mutatkozó eltérés.

Az említett „us” abbreviatura hiánya Soltészné megítélése szerint: „Ha öntött betűket hozott volna, ez aligha fordul elő, mert akkor e rövidítésből is számos példányt hozott volna. A betűtípus matricáit szállító nyomdásznál azonban az „us”-rövidítés egyetlen példányban levő matricája könnyen elveszhetett, vagy összetörhetett.”¹⁶⁸ Az öntött betűket azonban aligha szállították „ömlesztve”, vagyis rendezetlenül, hanem öntvényenként külön-külön zsákocskákban, ahonnan azután azok tartalma közvetlenül a szedőszekrény elkülönített rekeszeibe kerülhetett. Így az elveszés veszélye egy kis zacskóra éppen úgy leselkedett, mint egy matricára.

A budai betűk bizonyos hasonlatossága és bizonyos eltérése, ha azokat az ember összeveti a római Lauer-féle műhely típusaival, Fitz felismerése óta¹⁶⁹ egyaránt kétségtelen. Lauer nem csupán a legtöbb betűtípussal rendelkezett a maga korában ebben a nyomdászat szempontjából is kimagaslóan fontos városban, hanem ott egyben messze a legkísérletezőbb alkat is volt a betűmetszés területén. Jól bizonyítják ezt azok az egyetlen típuson belül használt, egymástól méretben és formában egyaránt eltérő kisbetűk, amelyeket a budai nyomda kiadványaiban is viszont lehet látni.¹⁷⁰

Ha betűit Hess öntött formában szedte össze Rómában, kézenfekvő és további magyarázatot sem igényel a Budán is tapasztalható és feltűnő formagazdagság. Ám ha a típusokat nem készen hozta volna magával, hanem azokat csak Budán öntötte volna ki matricák segítségével, akkor indokolásra szorul, hogy egy-egy betűt miért nem egyetlen matricáról állított elő.

E kérdés helyes megválaszolásához végig kell gondolni a betűöntés munkamenetét.¹⁷¹ A matricát a mester az öntőműszer egyik felének aljára csíptette, majd azt ott gondosan tologatta és ütögette, hogy a betűkép pontosan helyezkedjék el az összeállított műszerben kialakult kis akna alján, amelybe azután a megolvasztott betűfémeket öntötte. Ha újabb matricát vett munkába, a fenti, nem kis gondosságot és időt igénylő munkafolyamatot meg kellett ismételnie. Ehhez járult még, hogy a másodikat össze is kellett vetnie az elsőként igénybe vett matricáról öntött betűkkel, hogy a betű alapvonala (sorbázisa), amelyen az összes nagybetű, továbbá a kisbetűk jelentős része áll, pontosan megegyezzek a már korábban elkészültekkel. Minden új matrica beállítását próbaöntésekkel kellett ellenőrizni, hogy a szükséges igazításokat még a sorozatban történő betűöntés előtt el lehessen végezni.

A fentiek fényében több mint kétséges, hogy egyetlen nyomdász is vállalkozott volna arra, hogy a készen kapott matricák közül ugyanabból a betűből egy helyett többnél is elvégezze a fentiekben röviden körvonalazott és logikailag tel-

¹⁶⁸ Magyar Könyvszemle 1974. 6–7.

¹⁶⁹ Fitz, Hess 61–62, 64.

¹⁷⁰ Magyar Könyvszemle 1973. 142. és 1974. 6.

¹⁷¹ Consentius, Ernst: *Die Typen der Inkunabelzeit*. Berlin, 1929. 97–99.

jességgel felesleges munkafolyamatot. Márpedig Hessnél legalább öt, egymástól világosan megkülönböztethetően eltérő „e”-betűt lehet felismerni! Kétségtelen hogy az „e” szinte minden nyelv öntőcéduláján egyike a legnagyobb számban igényelt betűknek.¹⁷²

A *Chronica* egy-egy lapján található „e”-betűk száma 150 és 200 között ingadozik. Természetesen ennél valamivel többel kellett rendelkeznie a budai nyomdának, hogy ne keletkezzék zavar egy-egy lap szövegének kiszedésekor, amennyiben abban az átlagosnál jóval több esetben lett volna szüksége erre a betűre. Egyetlen matricáról azonban elvben korlátlan számban, a gyakorlatban pedig sok ezer példányban lehet betűt önteni. Így teljességgel értelmetlen és megmagyarázhatatlan néhány száz betű öntéséhez legalább öt különböző matricát váltogatva újra meg újra igénybe venni ennek összes, a fentiekben körvonalazott és teljességgel felesleges munkatöbbletével.

Hess betűinek mérete

Amint erről már szó esett, az első magyarországi nyomdáról és annak tulajdonosáról egyetlen sor korabeli levéltári dokumentum sem ismeretes, ezért a nyomdatörténettel foglalkozók nem kis erőfeszítéseket tettek és tesznek, hogy magukból a kiadványokból igyekezzenek minél több, de persze azért hitelesnek minősíthető adatot kikövetkeztetni. Ezzel és nem mikrofilológiai kicsinyességgel magyarázható az alábbi részletkérdés kiadós tárgyalása, mert ennek tisztázása sok kérdésben a korábbi megállapításoktól eltérő következtetésekre nyújt lehetőséget.

Gutenberg találmányának egyik kulcskérdése volt annak megoldása, hogy a mozgatható és így újra meg újra felhasználható kis betűöntvények mindegyike – a három térbeli kiterjedése közül kettőben – azonos méretű legyen. A hasáb alakú betűk legnagyobb méretének mindig egyformának kellett lennie, különben a szedésben a nagyobb kiemelkedett, a kisebb pedig besüppedt volna. Mindkettő katasztrofális következménnyel járt volna: a festékezés során a besüppedt betűk nem hagytak volna nyomot a sajtó nyomására a papíron, a kiálló környékén pedig az alacsonyabbakkal – legalábbis részben – ugyanez történt volna. Egyszóval a nyomtatvány szinte olvashatatlan és így használhatatlan lett volna.

Csaknem ugyanilyen fontos volt a kis öntvények másik méretének azonosága, amely a betűképhez viszonyítva függőlegesen mérhető. Nem nehéz elképzelni, hogy mi történik, ha ebben eltérnek egymástól. A szedéskor a kis hasábok egy-egy sort alkotva egymás mellé kerültek, majd azután a sorokat szorosan egymáshoz szorították. Ennek az volt az értelme, hogy az egész lap szedése egyetlen tömböt alkotva ellen tudjon állni a sajtóprés nyomásának, és a betűk ne mozduljanak el a munkafolyamat során. Ha a lap első sorában az öntvények alsó vég-

¹⁷² A latinban ezek a kurrensek 9,8 százalékát alkotják, és ezzel az „i” (12,2 százalék) után a második leggyakrabban használt betű. Ezért az adatért Nagy Zoltánnak, a betűöntés hazai szakértőjének jár köszönet.

zódései egymástól eltérő méretűek lettek volna, úgy a következő sor szedésekor ennek betűi a rövidebbeknél valamivel feljebb, a hosszabbaknál valamivel lejjebb kerültek volna. A következmény: a sorok elvesztették volna egyenességüket: a betűk pedig – minél jobban közeledve a lap alja felé – egyre inkább „táncoltak” volna, ami alaposan megnehezíthetné volna a szöveg olvasását.

A betűöntvények magasságának mérésére az ősnymtatványokkal foglalkozó szakemberek között a 19–20. század fordulóján alakult ki az a gyakorlatias megoldás, hogy lemérik a lap legalsó sorának alapvonala (ez az a képzeletbeli vonal, amelyen valamennyi nagybetű áll) és a 21. sor alapvonala közötti távolságot. Ilyen módon ugyanis megkapták húsz betűöntvény pontos magasságát. Ez a szám azért vált be a gyakorlatban, mert ha nincs húsz sor, úgy – miután ez a szám kettővel, négygyel, öttel és tízzel egyaránt osztható – ilyen számú sorok esetében is könnyen kiszámítható a húsz sor mérete. Ez a milliméterben kifejezett szám a szövegtípusok esetében – plusz-mínusz 25% eltéréssel – 100 körül van, kiemelő és címbetűk esetében természetesen több, jegyzettípusok esetében kevesebb. A húsz sor méretét elosztva elméletileg tized-, sőt akár századmilliméter pontossággal lehet kifejezni a betűöntvény magasságát, amely különben a gyakorlatban – éppen a fentiekben kifejtett hibátényezők miatt – teljességgel megvalósíthatatlan.

A betűöntvény harmadik mérete a betű szélessége. Amennyiben ennek mérete is azonos lett volna, akkor a nyomtatás úgy nézett volna ki, mint a gépirat: minden betű azonos méretű helyet foglalt volna el. Elég a keskeny „i” és a széles „m” közötti különbségre gondolni ahhoz, hogy belátható legyen: ez esetben a könyv esztétikai külleme súlyosan szenvedett volna. Gutenberg zseniális találmánya volt az úgynevezett betűöntő műszer, amely az első két méret azonosságának biztosítása mellett lehetőséget nyújtott a betűk szélességüknek pontosan megfelelő méretre történő öntéséhez.

Rátérve immár Hess betűinek vizsgálatára, Fitz úgy találta, hogy a *Chronica* mind a kilenc példánya valamennyi lapján a sorok magassága húsz soronként 111 milliméteres, a *Basilius* pedig mind a három példány minden lapján 109 milliméteres.¹⁷³ Soltészné mérései szerint a *Chronica* húsz soronkénti mérete 110–111,3, a *Basilius* esetében pedig ez az érték 109–109,4 mm között ingadozik.¹⁷⁴ Így szükségesnek látszott ezeknek az adatoknak további pontosítása, újabb ellenőrzése.

Ennek során is állandóan szembe kellett nézni azokkal a nehézségekkel, amelyeket így lehet összefoglalni: „Ugyanazon a lapon az alsó és felső húsz sor mérete között is gyakran félmilliméteres eltérés mutatkozik,¹⁷⁵ aminek több oka van. Hess betűi meglehetősen egyenetlenek.... a betűvonal vastagsága is viszonylag erősen változó... a betűk... nem alkotnak egységes alapvonalat... a sorok némi

¹⁷³ Fitz, Hess 132. – CIH I. LV. – Fitz, A magyar nyomdászat... 126. – A Gesamtkatalog der Wiegendrucke szerint az előbbi (GW 6686) 110/111, az utóbbi (GW 3702) 109 mm.

¹⁷⁴ Magyar Könyvszemle 1974. 1–12.

¹⁷⁵ Magyar Könyvszemle 1974. 2.

ívelést kaptak.”¹⁷⁶ Ezen bizonytalansági tényezők (a sorbázis egyenetlensége, a festékezés mértéke stb.) mellett még továbbiak is felismerhetők voltak. Így a sorok nem mindig pontosan párhuzamosak: előfordul, hogy a legfelső sor eleje 1–1,½ mm-rel közelebb van a legalsó sor bázisához, mint ugyanannak a sornak a vége.¹⁷⁷ Ez a bizonytalanság érzékelhető a British Museum joggal alapvetőnek tartott katalógusában is, ahol a korai római nyomtatványok egy-egy betűtípusának mérésénél több milliméteres eltérést regisztráltak.¹⁷⁸

Hess nyomtatványainak minden sorát pontosan mérendő, helyesnek látszott húsz sor helyett a kiadvány legalsó sorától a legfelsőig mérni. Az így kapott távolságot el kellett osztani a sorok számával, hogy meg lehessen kapni a sormagasságot, vagyis az eredeti betűöntvény méretét. Összevetés végett azután ezt a méretet hússzal beszorozva lehetett megkapni az úgynevezett húszsor-méretet.¹⁷⁹

A *Chronica* négy példányának¹⁸⁰ valamennyi lapján végrehajtott mérések alapján megállapított szélső értékek a *Chronica* esetében 110,1 (pl. g₃b) és 111,5 (pl. a₄a) mm, ami megnyugtató azonosságot mutat a Soltész né által közölt 110,0–111,3 mm-rel.¹⁸¹ A mérések legfontosabbnak tűnő eredménye az volt, hogy nem igazolódott Fitz fentiekben idézett állítása a Hess két kiadványa minden lapjának azonos méretéről.¹⁸² Fitz pedig gondolatsorát, ami azután az átöntés feltételezésének szükségszerűségéhez vezetett, éppen abból a kérdésből indította, hogy vajon mi okozhatta ezt az általa következetesnek minősített méretkülönbséget. Most tehát bizonyossá vált, hogy nem egyedül a *Chronica* és a *Basilius* közötti eltérésre kell magyarázatot találni, de magán a *Chronicán* belül észlelhető és 1,4 mm-ig terjedő különbség is.

Ennek okai után kutatva feltűnt, hogy a *Chronicán* belül tapasztalható méreteltérés különösen jól annak eleje és vége között érzékelhető.¹⁸³ Hogy a sorok magasságának változása jól áttekinthető módon bemutatható legyen, a legmegfelelőbbnek látszott a mérési eredményeket – a füzetekhez igazodva és lehetőleg tíz-tíz laponként – összesen 13 részletben átlagolva megadni:¹⁸⁴

¹⁷⁶ Magyar Könyvszemle 1973. 139.

¹⁷⁷ Pl. *Chronica* a₃b, vagy a *Basilius* a₄a lapja.

¹⁷⁸ Pl. Sixtus Riessinger 81 mm-el jelölt antikva betűinél 80–82 mm közötti mérési eredményekről tudósítottak, BMC IV. 27.

¹⁷⁹ A *Chronica* 33, a *Basilius* 24 sort tartalmaz laponként, így az említett mérési eredményt 32-vel, ill. 23-mal kellett elosztani.

¹⁸⁰ A két budapesti, a bécsi és a prágai. Az utóbbi feladatot V. Ecsedy Judit volt szíves elvégezni.

¹⁸¹ A *Chronica* említett négy példányának minden egyes lapján végzett mérések eredményei olyan közel állnak egymáshoz, hogy eloszlatathók voltak azok az aggályok (Magyar Könyvszemle 1974. 2.), amelyek szerint egyes példányok fokozott igénybevétele nyomán a papír mérete az utóbbi évtizedekben megváltozott volna.

¹⁸² Fitznek ezt a mondatát különben Soltész né saját szövegében idézőjelbe tette, ezzel mintegy elhatárolta magát ettől a megállapítástól. – Magyar Könyvszemle 1974. 3.

¹⁸³ Már korábban közlésre került, hogy a 11–20., illetve a 91–100. lapok átlaga között majdnem egy egész mm az eltérés. – Magyar Könyvszemle 1973. 140.

¹⁸⁴ Az első füzet, elején egy (a₂a) és annak végén két (a₁₂a és a₁₂b) lap ez alkalommal tudatosan

1. a_2b-a_6b	2b– 6b	111,337	8. $d_6a-d_{10}b$	38a–42b	110,511
2. $a_7a-a_{11}b$	7a–11b	111,291	9. e_1a-e_5b	43a–47b	110,402
3. b_1a-b_5b	13a–17b	111,003	10. $e_6a-e_{10}b$	48a–52b	110,392
4. $b_6a-b_{10}b$	18a–22b	110,959	11. f_1a-f_5b	53a–57b	110,423
5. c_1a-c_5b	23a–27b	110,730	12. $f_6a-f_{10}b$	58a–62b	110,370
6. $c_6a-c_{10}b$	28a–32b	110,356	13. g_1a-g_6a	63a–68a	110,283
7. d_1a-d_5b	33a–37b	110,546. ¹⁸⁵			

Végignézve a fenti számsoron, rögtön szembetűnik, hogy a méret az első csoportban a legmagasabb, míg az utolsóban a legalacsonyabb: a két átlag között több mint egy mm (1,054) a csökkenés a kiadványon belül. Ennek mértéke azonban távról sem egyenletes, hiszen a 2. és a 3. csoport között ez 0,288, vagy az 5. és a 6. csoport 0,374 mm; ugyanakkor az 1. és a 2. között mindössze 0,046, vagy a 3. és 4. között pedig csak 0,044 mm. De nem csupán a méret csökkenése egyenetlen, de két esetben a csoportok között, ha csak kis mértékben is, de a sortávolság némi emelkedése is tapasztalható. E változás mértéke a 6. és a 7. csoport között 0,190,¹⁸⁶ míg a 10. és a 11. között mindössze 0,031 mm. Tehát nem egyszeri, hanem folyamatos beavatkozásra kell következtetni, ami miatt a sorok közötti távolság, ha csak igen keveset is, de szinte állandóan változik. Hangsúlyozni kell, hogy alapvetően a csökkenés jellemző, hiszen a kisméretű és átmeneti növekedés a csoportok mérete közötti összes változásnak mindössze 15 százaléka.¹⁸⁷

A bécsi példányon végzett mérés azt mutatta, hogy Hess betűtípusának mérete a *Basilius*ban húszsoronként 108,7 (pl. $b_{10}a$) és 109,5 (pl. a_2b) mm között mozog, ami igen közel áll a Soltész né által közölt 109–109,4 mm-hez. A *Chronica* eseté-

figyelmén kívül maradt, amelynek a tárgyalására később kerül majd sor. A 11 nyomtatott lap terjedelmű utolsó füzet nem került szétosztásra.

¹⁸⁵ Az átlagok kiszámítása során a tizedespont után óhatatlanul még hosszabb számok jöttek ki, de ezek közül az első háromnak közlése bőségesen elegendőnek tűnt. Elég ezzel kapcsolatban arra gondolni, hogy a kiszámított és közölt húsz sor mérete utolsó számjegyének eggyel történő változása egyetlen betűöntvény méretében mindössze öt százszázad (!) mm-es eltérésre utal. Ez természetesen tisztán elméleti adat, amely teljességgel mérhetetlen, de nyilván a legmesszebbmenő kielégít minden ezzel kapcsolatos reális igényt.

¹⁸⁶ Számításba vehető ennél esetleg, hogy éppen a 7. csoportban kezdődik a negyedik füzet, amely elsőként teljes egészében a kötet második felére jellemző vízjelű papírra készült. A nyilván ugyanabból a malomból származó két, és egymástól csupán kissé eltérő vízjelű papíron lapról lapra haladva azonban nem mutatható ki közvetlen összefüggés a sorméret változásával.

¹⁸⁷ A csoportok közötti eltérés közül a csökkenés tíz esetben összesen 1,275, amíg a kétszeri növekedés együtt mindössze 0,221 mm.

ben a fentiekben már alkalmazott tízlapnyi csoportokban átlagolva a következő eredmények adódtak:

1. a_1a-a_5b	1a–5b	109,130	3. b_1a-b_5b	11a–15b	108,913
2. $a_6a-a_{10}b$	6a–10a	109,044	4. $b_6a-b_{10}b$	16a–20b	108,870

Tehát a *Chronica* esetében érzékelhető fokozatos, de egyértelmű méretcsökkenés a *Basilius*ban is félreismerhetetlenül tapasztalható. Ez itt összesen negyed mm-nyi (0,260 mm), szemben a *Chronica* esetében mért több mint egy egész mm-rel (1,054 mm). Azonban a két kiadvány terjedelme sem azonos. A *Chronica* 133 lapnyi, fólió méretű szövege hat-hétszer (6,65) hosszabb a *Basilius* negyedrért alakú 40 lapjánál. A két kiadványban tapasztalható abszolút méretcsökkenés aránya ezzel szemben viszont csak négy (4,054). Ez azt mutatja, hogy a betűöntvény méretének csökkenése a *Basilius*ban valamivel nagyobb a *Chronicában* tapasztaltnál. Az összerajzelem alapján a mintegy hatodnyi *Basilius*ban arányosan mindössze másfél század mm-nyi (0,159 mm) csökkenés lett volna várható, a mért 0,260 mm-rel szemben.

Hess két kiadványának sormérete között következetesnek vélt eltérés magyarázására Fitz széleskörűen tájékozódott, amelynek eredményeit össze is foglalta.¹⁸⁸ Az általa megkérdezett szakértők véleménye szerint a számításba vehető tényezők, amelyek a két budai ösnyomtatvány között a sortávolságban mutatkozó eltérésre, de a kötetben belül észlelt méretcsökkenésre is magyarázatul szolgálhatnak, a következők lehetnek: a papír eltérő viselkedése, a térsző igénybevétele, a betűöntés termotechnikájából eredő egyenetlenség, lereszelés és végül az újraöntés. Miután Fitz kizárta az első négy lehetőséget, végül is a számára egyedül elfogadható újraöntés mellett döntött.¹⁸⁹ Soltészné a feltételezett újraöntés során készült betűöntvények kisebb méretét az öntőműszer időközben bekövetkezett oxidálódásával magyarázta.¹⁹⁰

Különválasztva immár a két kiadvány, valamint az egy-egy nyomtatványon belül észlelhető méreteltérést, elsőként kerüljön megvizsgálásra a *Chronica* vége és a *Basilius* eleje között észlelhető több mint egy mm-nyi (1,153 mm), vagyis kb. egy százalékos sorméret-különbség. Ez volt tehát az a probléma, amely Fitzet a betűk átöntésének feltételezésére készítette. Elméletileg a fenti méretcsökkenés alapján arra a következtetésre is lehetne jutni, hogy Hess a *Chronica* elkészítését követően egy további, a *Chronicánál* – ahol is annak eleje és vége között 1,054 mm átlagkülönbség észlelhető – valamivel nagyobb terjedelmű kiadványt állított elő. Ennek elkészítése során azután a sorméret fokozatosan elérte a *Basilius* elején mértet. Az így elvben kikövetkeztetett budai nyomtatványból pedig egyetlen példány sem maradt fenn.

A méretbeli különbségre a nyomtatáshoz megnedvesített papírnak a száradás

¹⁸⁸ Fitz, Hess 188–190. – Kivonatossan megismételve: Magyar Könyvszemle 1974. 1–2.

¹⁸⁹ Ugyanerre a következtetésre jutott Soltészné is. – Magyar Könyvszemle 1974. 1–4.

¹⁹⁰ CIH I. LV.

során bekövetkezett zsugorodása ad magyarázatot – vagyis a fentiekben a Fitz által számításba vett lehetőségek közül – egy másik csoport. Az ilyen összehúzódás mértéke a tapasztalat alapján általában egy százalék körül van, amely csak rendkívüli esetekben növekedhet még valamivel. A méretcsökkenés iránya pedig – és ebben az esetben éppen ez a legfontosabb – zömmel a papír merítésére használt szita egymástól viszonylag távolabb fekvő, úgynevezett merevítőire merőleges.¹⁹¹ A merítő szitának ezek a rézdrótból kialakított tartószálai, amelyek nyoma vízjel alakjában a papíron ma is jól látható, a fekvő téglalap alakú papírívén mindig függőleges irányban helyezkednek el. A szárítás során bekövetkezett zsugorodás tehát többségében egy irányban, éspedig vízszintesen hatott.

A fölió alakú *Chronica* esetében a papírnak ez az összehúzódása a sorméretre szinte semmi hatással sem volt, hiszen az a sorokkal párhuzamosan, vagyis vízszintesen érvényesült. A negyedrést alakú *Basilius*-ban a helyzet ezzel szemben pontosan fordított. A papír rövidülésének iránya ebben a kiadványban – a hajtogatás következtében – az előzőre merőlegesen, vagyis függőlegesen hatott. Ez vezetett azután a szakirodalomban eddig olyan sok gondot okozott sorméret-csökkenéshez. Tehát a Hess két kiadványa közötti formátum-különbség (fölió és negyedrést) a magyarázata az azonos betűöntvényekkel szedett két budai ősnymtatvány sortávolsága között húszsoronként mutatkozó jó egy mm-nyi méretkülönbségnek.

Az előbbiekben körvonalazott és a negyedrést formátumú kiadványok sorméretében érzékelhető rövidülés általános érvényű, bár erről a körülményről a szakirodalom – eltekintve Philipp Gaskellnek a fentiekben jegyzetben hivatkozott egyetlen mondatától, amelyből ez is csupán csak kikövetkeztethető – nem emlékezik meg. Pedig ez a régi nyomtatványok betűtípusainak kutatásával kapcsolatban fontos gyakorlati szempont. Haebler egyedül arra hívta fel a figyelmet, hogy különböző eredetű papírok esetében a nyomtatás előtti megnedvesítés kiszáradása korlátozott méretváltozáshoz vezethet.¹⁹² Ennek az a következménye, hogy a mérőben eltérő vízjelű, tehát heterogén forrásokból származó papírból álló kötetben belül ugyanannak a betűtípusnak húszsor-mérete kb. egy százaléknyi szóródást mutathat.

A fölió, illetve a nyolcadrét formátumú kiadványokban lényegében az eredeti sortávolság, vagyis a betűöntvény hasábjának magassága mérhető az említett kb. plusz–mínusz egy százaléknyi eltéréssel, amennyiben a kiadvány papírívei nem azonos malomból származnak. A negyedrést alakú nyomtatványokban ez a szóródás természetesen ugyanígy megtalálható, de – ugyanazon betűtípus esetében – a mért értékek a fölióban tapasztaltnál kb. egy százalékkal alacsonyabbak.

A Hess-féle két kiadvány között mért különbségnek a fentiekben kifejtett szempont szerinti méretváltozása ellenőrzéséhez a budai nyomdász korábbi tevékenysége színhelyén, Rómában és az ő idejében, 1470 tájt Ulrich Han műhelyében, ennek 113 mm-rel jelölt betűtípusával előállított fölió és negyedrést alakú két kiadványa látszott a legalkalmasabbnak. Az igen vegyes vízjelet mutató kötetek közül a fő-

¹⁹¹ Gaskell, Philip: *A New Introduction to Bibliography*. Oxford (1974.), 13.

¹⁹² Haebler, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. I. Halle a. S. 1905. XII.

lióban¹⁹³ a húsz sor mérete 113–115 mm között ingadozik, míg a negyedrétnél¹⁹⁴ ugyanez 110,5–112 mm. A különböző eredetű papír miatt némi szóródást mutató mérési eredmények tehát egyértelműen elkülönülnek a fölió és a negyedrért között: a negyedrértben ez a föliónál mindig kb. egy százalékkal kisebb.

A fentiekben körvonalazott megállapítás érvényesíthető a *Chronica* és a *Basilius* közötti időrend megállapításához is. A fentiek alapján bizonyosnak látszik, hogy a *Basilius* – a szakirodalomban már korábban megszilárdult álláspontnak megfelelően¹⁹⁵ – a *Chronica* után készült. Nem valószínű ugyanis, hogy a nedvesen nyomott kiadvány sorméretének csökkenése a fentiekben említett, és a két kiadványméretet pontosan elválasztó egy százaléknál jóval több lett volna. Amennyiben ugyanis a *Basilius* készült volna el elsőként, akkor Hess betűi eredeti méretében húsz soronként meg kellett volna haladnia a 113 mm-t. Leszámítva ebből a negyedrért formátumú kiadványokban mutatkozó kb. egy százaléknyi papírzsugorodást és magában a nyomtatványban mért mintegy negyed mm-nyi méretcsökkenést, csakis ebben az esetben lehetne eljutni a *Chronica* elején mért több mint 111,5 mm-es mérethez.¹⁹⁶ Ezzel szemben a *Basilius*ban a legnagyobb sortávolság 109,5 mm, aminél a 113 mm nem kevesebb, mint 3,5 mm-rel nagyobb. A *Basilius* korábbi megjelentetése esetén a papírnak tehát több mint három százalékos összehúzódását kellene feltételezni, amelynek a szakirodalom azonban egyértelműen ellene mond.

A Hess két kiadványa között a sormagasság méreteltérésében észlelhető különbségről áttérve immár a betűöntvény magasságának mind a *Chronicában*, mind a *Basiliusban* észlelhető fokozatos, de egyértelmű csökkenésére, magyarázatképpen itt is a Fitz által felsorolt öt szempont jöhet számításba.

A papír nyomtatás előtti megnedvesítése különböző eredetű alapanyag esetében korlátozott méretváltozáshoz vezethet, amint ez a fentiekben már megtárgyalásra került. Azonban Hess mindkét kiadványa összes példányának valamennyi levélpárja, azaz íve, ugyanabban a malomban előállított papírra készült.¹⁹⁷ Hasonló módon kizárható a sorok közé helyezett úgynevezett térső használata, hiszen ilyen kisméretű emelésnek (Durchschuss), ami egy-egy sor magasságát a mm töredékével növeli csupán, semmi értelme sincs, de technikailag is szinte megoldhatatlan. A betűöntés termotechnikájával ugyan magyarázható lenne az öntvények méretének bizonyos fokú egyenetlensége, de a rendszeresen csökkenő sormagasság semmi esetre sem. Átöntés esetében a méretváltozás egyszeri és következetesen állandó, így ez sehogyan sem szolgálhat magyarázatul a fokozatos és kismértékű, de ugyanakkor rendszeres méretcsökkenésre.

Egyedül a betűk csiszolása az, amely a Fitz által felvetett öt szempont közül megoldást nyújthat a betűk méretének lassú csökkenésére. Ha ezt ugyanis a sze-

¹⁹³ Plutarchus–Hain, Ludovicus: Repertorium bibliographicum... I/2. Stuttgartiae et Lutetiae Parisiorum 1827. 13125 – Bp. MTA Könyvtára Inc. 800.

¹⁹⁴ Justinus–Hain 9646 – Bp. MTA Könyvtára Inc. 415.

¹⁹⁵ Fitz, Hess 132. – RMNY 1. – Magyar Könyvszemle 1974. 1.

¹⁹⁶ $113.000 - 1.130 = 111.870 - 0.260 = 111.610$.

¹⁹⁷ Fitz, Hess 87.

dés során igénybe vett öntvényeken végezték, ezek visszaosztásukat követően újra meg újra szedésre, illetve ismételt csiszolásra kerülhettek. Ebben az esetben következhetett be a betűállomány lassú méretapadása. Ennek a magyarázatnak azonban ellentmondani látszik az a fentiekben tett megállapítás, hogy a csökkenésnél jóval kisebb mértékben ugyan, de a *Chronica*n belül átmeneti és igen kis fokú méretnövekedés is tapasztalható. A szedéssel párhuzamos csiszolás mérséklésének, illetve átmeneti felfüggesztésének azonban pontosan erre az eredményre kell vezetnie. Azok a betűk ugyanis, amelyeket több lappal korábbi szedésnél használtak utoljára, szükségszerűen valamivel nagyobbak, mint amelyeket legutóbb és erősebben megcsiszoltak.

Ennek a feltételezésnek fényében vizsgálva a *Chronica* mérésénél kialakított 13 csoport méreteit, az alábbi következtetésre lehet jutni. Jelentősebb méretcsökkenés a 2. és a 3. csoport között észlelhető, ami arra utal, hogy a reszelést nem azonnal kezdték, illetve a szedés többségében még használatlan betűkkel történt. A 6. részletben végzett erőteljes csiszolást követően csökkentették ennek hatásságát. Ez azután azzal járt, hogy a 7. részletben átmenetileg kissé megnőtt a sorok közötti távolság, hogy azt követően immár csak lassabban mérséklődjék a 10. részletig. Ekkor – úgy tűnik – egy ideig csak igen kis mértékben végezték ezt a beavatkozást. Ebből adódhatott a kisbetűknek a 11. részletben tapasztalható átmeneti, bár nagyon kis mértékű növekedése, hogy azután az utolsó részletben ezek magassága az egész köteten belüli legalacsonyabb átlagot érje el.

A sortávolságnak, vagyis a betűöntvény méretének csökkenése tehát meghatározó szerephez jutott Hess kiadványaiban: minél korábban készült az, annál nagyobb, illetve a kisebb méret későbbi nyomtatásra utal. Ennek fényében érdemes megvizsgálni a *Chronica* első füzetének első és két utolsó lapján a betűk nagyságát. Ezen a három lapon ugyanis a sorok távolsága egyértelműen és határozottan kisebb,¹⁹⁸ mint ami ugyanennek a füzetnek többi lapjain mérhető.¹⁹⁹ Ugyanakkor ez a méret viszont megegyezik a kötet végén tapasztalható átlagos sormagassággal.²⁰⁰ Ez a körülmény egyértelműen arra utal, hogy az ajánlás, továbbá az első füzet utolsó levele mindkét lapjának szövegét a kiadvány elkészítése végén szedték és nyomtatták.

Hány sajtója volt?

Ha kész, öntött betűk álltak csak nyomtatás céljára Budán rendelkezésre, úgy rendkívül vitathatónak, sőt lehetetlennek tűnik Fitz feltételezése, illetve következtetései a *Chronica* három szedésrészletére vonatkozóan.²⁰¹ Ő ugyanis – a kül-

¹⁹⁸ 110,2–110,4 mm húszsoronként.

¹⁹⁹ 111,0–111,5 mm.

²⁰⁰ Hogy a kötetben belül észlelt és a fentiekben körvonalazott méretcsökkenése a soroknak – szemben a *Chronica* és a *Basilius* között mutatkozó eltéréssel – elsősorban nem a papír összehúzó-dásából származik, azt jól bizonyítja az a körülmény, hogy a második levél rektóján több mint egy mm-rel kisebb a húsz sorméret, mint ugyanennek a levélnek verzóján.

²⁰¹ Fitz, Hess 95–99. – Fitz, A magyar nyomdászat... 108.

földi párhuzamok alapján – arra gondolt, hogy Hess műhelyében nem egy, hanem több sajtó működött egymással párhuzamosan. Ez a termelést természetesen megsokszorozta, de ugyanakkor a szedések számát, illetve az ahhoz szükséges betűanyag-készletet is.

A szedésrészlet nagy mennyiségű betűt igényelt (több szedő egyidejűleg szedett), így ez az öntött betűk mázsáinak szállítását jelentette volna. Ahogy Hess esetében a csak öntött betűvel érkezés bizonyítása szorít arra, hogy kritika alá kelljen venni a több szedésrészletre és azzal szükségszerűen összefüggő több sajtóra vonatkozó feltételezést, úgy Fitzet feltehetően a két Hess-féle kiadványban vélt eltérő betűméret vezette a matricák, illetve a betűöntés feltételezésére. Innen már csak egy lépés az, hogy az elvben szinte korlátlan betűöntés lehetőséget nyújtott a több sajtó és ahhoz az egyidejűleg szükséges több szedés feltételezéséhez.

Ehhez szükséges előzetesen tisztázni, mi is az a szedésrészlet, és mi a helyzet e vonatkozásban Hess nyomtatványaiban. „A hosszabb munkáknak levélről levélre egyetlen sajtón való kinyomtatása túlságosan sok időt vett volna igénybe, s ez nem fizette volna ki magát. A kiadás sokszor sürgős volt, megjelenése szerződésben meghatározott időhöz volt kötve. Ezért a nyomdászok a kéziratot szedésrészletre osztották, s az egyes részleteket egyszerre szedte más-más szedő s a szedéseket más-más sajtón egy időben nyomták. (...) A szedésrészlet felismerhető, ha valamelyik ponttal befejezett mondatnál végződik – quinternio (öt levélpárból álló füzet) utolsó oldalain a szedés összeszorítása vagy ellenkezőleg, szembetűnő nyújtása észlelhető. (...) Még inkább felismerhető a szedésrészlet az egymástól eltérő füzetbeosztásokból.”²⁰²

Fitz fenti meghatározása igen szabatos és helyes. Vajon a *Chronicát* vizsgálva milyen következtetésekre lehet jutni. Bár semmi érv vagy adat nincs arra, hogy Hesst bárki vagy bármi sürgette volna, Fitz szerint három szedésrészlet különböztethető meg: az első tartalmazza az első füzetet 22 nyomott lappal és 6490 szóval, a második a következő négy füzet 80 lapját 22 538 szóval, a harmadik az utolsó két füzet 31 lapját 8401 szóval. A három részlet tehát rendkívül aránytalan: „az első és harmadik igen rövid, de ha három sajtó állt rendelkezésre, akkor miért ne?”²⁰³

Mint látható, Fitznek a szedésrészleteknél felmerülő aggálya eloszlatására a feltételezett három sajtó szolgált, míg a három sajtóra a három szedésrészletből következtetett. Circulus viciosus! A szedésrészlet gazdaságossági megfontolásokon alapszik. Az ilyen egyenetlen megosztás azonban minden, csak nem gazdaságos. Hiszen „a szedésrészleteknek csak akkor volt értelmük, ha szedésüket egyszerre szedték s egyszerre fejezték be, s mind a három sajtó egyenletesen foglalkoztatva volt.”²⁰⁴

Ígaza van Fitznek abban, hogy szedésrészlet csak a füzet végén lezáródó szövegnél lehetséges, mert mondatnál pontosabban nem lehetett a kéziratot előze-

²⁰² Fitz, Hess 94.

²⁰³ Fitz, Hess 95.

²⁰⁴ Fitz, Hess 105.

tesen felosztani a szedők között. A *Chronicában* három ilyen pont van: az első és az ötödik füzet végén, továbbá – mint minden kiadványnál – a nyomtatvány vége. Fitz tehát minden helyen szedésrészletet feltételezett, ahol ez elvben csak egyáltalában lehetséges volt. De a 133 lapból álló *Chronicában* a sorok száza, de nem kevesebb mint 24 lap is ponttal végződik. Ezek közül juthatott az első és ötödik füzet végére is, minden előzetes szándék nélkül. A 24 lapvégi pont közül 12 rektón és ugyancsak 12 a verzón található. Jól bizonyítja ez, hogy nagyobb számok esetében a véletlen már kiegyensúlyozott arányokat mutat. A füzet végére került pont tehát joggal feltehetően a véletlen műve, hiszen a 24 lapzáró pont közül kettő oda is juthatott.

Szedsrészletek kijelölésekor logikus az eredeti kéziratban található beosztást legalább figyelembe venni, ellenkező esetben szinte betűszámra pontos előzetes számítás alapján kell kijelölni a szedsrészletek végét. Az első füzet éppen a *Chronica* leghosszabb, több mint 12 lap terjedelmű fejezete derekán végződik. Hogy juthattak arra a megfontolásra, hogy pontosan itt jelöljék ki ezt az amúgy is rendkívül aránytalan szedsrészletet?

Az első füzet hat levélpárt tartalmaz, és ebben eltér a következő, öt levélpárból álló füzetektől. Ez a körülmény valóban elgondolkodtató és magyarázatot igényel. Fitz szerint az első szedsrészletet mindössze 19 lapra tervezték, de ez kevésnek bizonyult, hiába igyekezett a szedő a 17. és 18. lapon feltűnően sok rövidítéssel sűríteni a szöveget. De minthiába, még egy levélpárt kellett elővennie, amelynek egyik levelén még két teljes lapon befejezte az első szedsrészletet, míg a másik, üres levél elől szennylevélként szolgált.²⁰⁵ Az említett nagy igyekezet, hogy a szedő a quinternio végére be tudja fejezni a szedsrészletet, nem tapasztalható a 17. és 18. lapon. De nem is valószínű, hogy a 19 lapra tervezett szövegnél két lappal előbb veszi észre azt, hogy csak tömörítéssel kísérrelheti meg a kijelölt helyen befejezni a szövegét. Amikor pedig ez nem sikerült, honnan maradt még két teljes lapot megtöltő szövege e szedsrészletből?

A szabálytalan ív esetében arról lehet szó, hogy Hess mindaddig nem gondolt a nyomtatványát elől védő üres levélre, az úgynevezett szennylevéltre, amíg ki nem nyomtatta az első füzet középső levélpárjának két lapját. Ezek után már csak úgy változtathatott a füzetnek eredetileg öt levélpárból álló beosztásán, hogy – amint Fitz is más okból feltételezte – még egy levélnyi szöveget csatolt e füzet-hez, amelynek üres levélpárja lett a szennylevél.

Fitz az általa feltételezett első szedsrészlet szoros voltát szembeállította a másodikkal helybőségével. Ennek bizonyítására azzal érvelt, hogy míg az első részletben csak két üres sor akad, addig a másodikkban nem kevesebb, mint 41.²⁰⁶ Ez így az első olvasásra igen meggyőzően hangzik, de közelebbről megnézve kiderül, hogy hol és miért hagyott üres sort a szedő. Ez esetben egészen más következtetésre kell jutni.

²⁰⁵ Fitz, Hess 96.

²⁰⁶ Fitz, Hess 96.

A *Chronicában* 35 címmel kapcsolatban összesen 52 sor üres, amelyből nem kevesebb, mint 30 alkalommal egy új király nevének említésekor. Összesen 33 ilyen hely van a *Chronicában*, de csak három esetben (Imre, Ulászló és Mátyás) nem maradt a cím felett vagy alatt (illetve mindkét helyen) egy-egy sor üresen. Az említett három király esetében a számításba jövő cím olyan lapon áll, amelyen már különben is két-három üres sor található. Így elképzelhető, hogy a szedő további sorkihagyásoktól inkább eltekintett.

A nem királyokkal kapcsolatos öt sorkihagyásos helyet vizsgálva a következők állapíthatók meg. A *Chronica* két részből áll: a hunok és a magyarok története. E két rész között van az egyik sorkihagyás, a másik pedig a kötet végén álló kolofonnál. A fennmaradó három ilyen cím a szorosabb értelemben vett krónikaszöveghez hozzáillesztett részek címeinél található: „De primo adventu tartarorum in Hungariam”, „De secundo adventu tartarorum in Hungariam” és „Metra de morte karoli regis”. A fentiek alapján világos, hogy a sorok üresen hagyása a *Chronica* szövegében semmiképpen sem áll összefüggésben a feltételezett szedésrészletekkel, mert azokat a szedő – feltehetően kézírata nyomán – ott és akkor használta, amikor ezt a szöveg megkívánta.

A szedésrészletek igazolására szolgáló érvek között szerepelt még az a feltételezés, hogy a szedést hosszú évszámok szóval való kiírásával nyújtották, ha kellett.²⁰⁷ Érdekes ezt a kérdést is közelebbről szemügyre venni. A *Chronica* kötetében összesen 63 évszám található. Ezek közül mindössze egyet, a szöveghez nem tartozó kolofonban szereplőt szedték római számokkal. Csak három esetben fordul elő, hogy a szám első vagy második felét – tehát azoknak is csak egy részét – római számokkal fejezték ki. Az összes többi, nem kevesebb mint 59 esetben az évszámokat mindig 30–40 betűből álló szóval szedték ki. Hogy mennyire nem állott az évszámok szavakkal történt kiszedése a lapterjedelem nyújtásának szolgálatában, illetve a címsoroknak a szövegbe történő beszorítása nem az ellenkező szándék jele,²⁰⁸ azt jól bizonyítja az e₂ levél rektója, ahol négy alkalommal is szinte teljes sort kitöltően betűkkel kiszedett évszám (6., 17., 28. és 32. sorban) között úgynevezett „szoruló” fejezetcím áll. Világos tehát, hogy nem mutatható ki semmiféle összefüggés az évszám szöveges formában történő szedése és a szedésrészletek között.

Összefoglalóan megállapítható a szedésrészletekkel kapcsolatban, hogy ezek feltételezése semmivel sem bizonyítható, de számos körülmény (pl. az egyenetlen megoszlás) éppen ellene mond ennek. Hess tehát kiadványait folyamatosan szedte, és azokat egyetlen sajtó segítségével állította elő.

Vajon mekkora volt ez a sajtó? Fitz ebben a kérdésben korábban²⁰⁹ nem foglalt egyértelműen állást, később azonban határozottan állítja, hogy „a nyomtatványok vizsgálata arról is meggyőz, hogy a budai asztalos Hess utasítására a sajtónak kis téglélt készített, mert mind a krónikát, mind a *Basiliust* laponként – minden leve-

²⁰⁷ Fitz, Hess 98.

²⁰⁸ Fitz, Hess 95–96.

²⁰⁹ Fitz, Hess 3.

let két menetben – nyomtatták”.²¹⁰ Valóban a *Chronica* számos levélpárján (pl. az OSZK példányában e_{5-6} , f_4 és f_7) egymástól eltérő nyomási sajátosság tapasztalható. Így az f_5 levélen a két lap szedése egymáshoz képest 4–5 mm-rel mindkét irányban (oldal- és fej-láb irányban) – ráadásul ferdén, egyenetlenül – elcsúszott. A vele összefüggő papírra nyomtatott f_3 levélen a két szedéstükör ezzel szemben tökéletesen fedi egymást. Mindez megerősíti Fitz fenti véleményét: Hess sajtója kis alakú volt, amelyen fél íves papírra tudtak csak egyszerre nyomtatni. A *Chronica* összesen 133 lapját tehát külön-külön munkamenetben állították elő.

Mennyi betűje lehetett?

Miután megnyugtató módon tisztázni lehetett, hogy Hess Budára öntött betűket hozott magával és nem matricákat, végig kell gondolni az ebből levonható következtetéseket. A matricáról elvben korlátlan mennyiségben önthető betűkkel szemben tehát Budán igencsak szűk betűkészlet állhatott Hess rendelkezésre. Megismerve betűinek meglehetősen szedett-vedett voltát, aligha lehet azzal számolni, hogy abból nagyobb mennyiséget szállított volna Rómából Budára. A hosszú, több hónapos út nemcsak fáradtságos, de költséges is volt, főleg ha nagyobb mennyiségű és „ölmnehéz” teherrel közlekedett.

Betűkészlete így feltehetően szerény volt. Erre a lehetőségre Fitz is utalt, amikor arról írt, hogy az akkori nyomdászoknak nem volt nagy betűigényük. Arra a korabeli gyakorlatra hivatkozott, hogy ha a nyomdász kinyomtatta a belső (pl. quinternio esetében a 9–12., illetve 10–11. lapokat tartalmazó) levélpárt, az ezekhez használt szedést utána azonnal „felrámolta” és visszaosztotta a betűket a szedőszekrénybe. Így a füzet második feléből még hátralevő lapok kiszedéséhez már igénybe vehette a közepén felszabadult nyomdai anyagot.²¹¹ (5. kép)

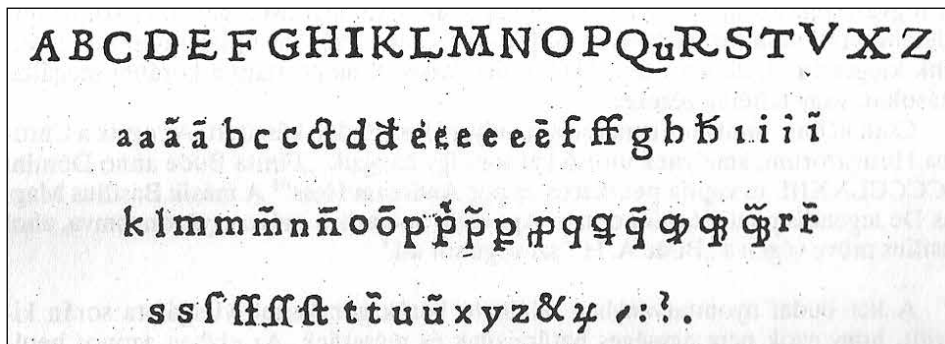
Azonban ez a helyes gondolatmenet laponkénti nyomás esetén továbbvihető. Ha ugyanis a levélpárok egy-egy lappárját nem egyszerre nyomtatták, hanem két részletben, úgy elég volt elvben csupán egyetlen lap szedését elkészíteni és kinyomtatni, visszaosztás után már a következő lap szedéséhez felhasználhatók voltak az előző laphoz igénybe vett betűk. Ez azután a műhely betűigényét valóban minimálisra zsugorította.

Mennyi lehetett vajon Hessnél a legszükségesebb betűmennyiség? Fitz a *Chronica* egy-egy levélpárján 1750 betűt és írásjelet számolt. Öt levélpárból álló füzetek esetében – nyilván lappárok együttes nyomásának feltételezésével – csak a 12. lap lenyomtatása után vélte eloszthatónak, illetve újra felhasználhatónak a szedés betűanyagát. Ez sajtónként 21.000 betűt jelentett, az általa vélt három sajtóhoz pedig a 63.000 betűt felkerekítette 70.000-re. Ennyiben jelölte meg tehát Hess betűigényét.²¹²

²¹⁰ Fitz, A magyar nyomdászat... 109.

²¹¹ Fitz, Hess 100. és Fitz, A magyar nyomdászat... 112–113.

²¹² Fitz, Hess 100. és Fitz, A magyar nyomdászat... 113.

5. Hess betűtípusai

Ennek a számításnak azonban több bizonytalan pontja is van, amely részben fel-, részben lefelé módosíthatja a végeredményt. A *Chronica* lapjain 33 sor áll. Ezekben átlagosan 60 betű, jel, vagy üres betűhely található.²¹³ Így laponként tehát mintegy 2000 betűhasábra volt szükség a szedéshez. Ha azonban az előző lapot már kinyomtatták és annak betűanyagát visszaosztották, úgy többre nem is lett volna szükség. Azonban a betűk egyenetlen előfordulása a szövegben ennél nagyobb betűkészletet igényelt.

Mint Fitz már korábban idézett mondatából kiderül,²¹⁴ nemcsak a *Chronica*, de a *Basilius* is laponként és nem lappáronként készült. Valóban, a bécsi példányon tapasztalható, hogy ez így történt: pl. míg a b₃ levélen a rektó és a verző közötti eltérés a szedéstükör egymást fedésében 6 mm-ig terjedő eltolódást mutat, a vele összefüggő b₅ levélen ez csak legfeljebb 1 mm. Miután a *Basilius* papírrét szerint fele a *Chronicának* (4°, illetve 2°), szedéstükre (132 × átlag 80 mm) felületben szinte pontosan a fele annak (172 × átlag 122 mm), a *Basiliusban* átlagosan ezer betűhely van laponként. Sajtójának mérete lehetővé tette volna Hess számára, hogy a *Basiliust* lappáronként nyomtassa. Ő azonban mégis a jóval fáradtságosabb és a nyomtatás munkafázisában kétszeres feladatot jelentő megoldást választotta. Vajon miért?

A gazdaságos munkában sajtójának méretén kívül a másik akadály a rendelkezésre álló betűmennyiség lehetett. Ahhoz, hogy az öt levélpárból álló füzetet lappáronként nyomtathassa, Fitz fentebb idézett gondolatmenete alapján²¹⁵ legalább 12 lap betűhiány-mentes kiszedéshez szükséges öntött betűanyagnak kellett rendelkezésére állnia. Ez – a *Basilius* esetében – ezer betűt számolva, 12.000 öntött

²¹³ A szavak közötti üres helyek kitöltésére is szükség volt betűhasábokra, bár ezek tetején nem volt betűkép, mert azok ennek magasságával rövidebbek voltak, így nem kaptak festékezést. Ez az úgynevezett kizárás, vakanyag.

²¹⁴ Fitz, A magyar nyomdászati... 109.

²¹⁵ Fitz, Hess 100. és Fitz, A magyar nyomdászati... 113.

betűt, továbbá az ezeknek egyenetlen előfordulásával járó bizonytalanság kiküszöbölésére szolgáló tartalékok jelent.

A tartalék nagysága több tényezőtől is függött. A betűknek egy-egy nyelvben való előfordulásuk gyakorisága szerint rangsora van (pl. a magyarban az e betű vezet). Nyilván sűrűbben szükséges a latinban – Hess kiadványainak nyelvében – az e, i, t stb., mint a csak a görög eredetű szavakban használt k, x, y vagy z betűk. A tapasztalati arányok figyelembevételével öntötték a nyomdák betűkészletüket.²¹⁶ Jogosan feltételezhető, hogy nyomdájához Hess a betűket ezek figyelembevételével szerezte be. A betűk előfordulásának aránya az úgynevezett nagy számok törvénye alapján az egyre hosszabb szövegben mind közelebb jár a korábbi, nagyobb tapasztalatok alapján kialakulthoz, míg minél rövidebb szöveg esetén attól mind jobban eltérhet.

Fitz 63.000 betű esetében – valamivel több mint 10% ráhagyásával – ezt a szükséges tartalékokat felkerekítéssel 70.000-ben jelölte meg.²¹⁷ A *Basilius* lappár-onkénti nyomtatásához elengedhetetlenül szükséges 12.000 betű esetében ennél azonban magasabb biztonsági tartalék volt szükséges, kb. 25%. Tehát Hess, ha rendelkezett volna legalább 15.000 öntött betűvel, úgy a *Basiliust* nem laponként, hanem az ennél kétszer kevesebb fáradsággal nyomtatható megoldásban, lappár-onként készíthette volna.

A *Chronica* egy-egy lapjához – amint erről már szó volt – laponként 2000 betűre volt szüksége. Miután Hessnél sehol nem tapasztalható, hogy betűhiány miatt komoly zavarba került volna,²¹⁸ jogos a feltételezés, hogy rendelkezésére álló betűkészlete bár kevesebb volt az említett 15.000-nél, mégis jóval több 2000-nél.

A *Basilius* esetében a lappárok együttes nyomtatása a fél íves budai sajtóval is megoldható lett volna, itt egyedül a betűmennyiség korlátozta a nyomdászt. Ha tehát betűkészlete engedte, úgy legalább a legbelső levélpár két lappárját együtt nyomtatta volna. És valóban, a *Basilius* bécsi példányán az tapasztalható, hogy mindkét füzet belső levélpárján a rektók és verzók egymáshoz való viszonya azonos, amiből joggal következtethető, hogy a lappárok nyomtatása együtt történt. Az említett négy laphoz legalább 4000 betűre volt szükség.²¹⁹ Ennyi tehát Hessnek az említett tartalékokkal együtt rendelkezésére állt.

A füzetben belülről kifelé haladva következő levélpárnál a *Basiliusban* mindkét füzetnél az eltérés a szedéstükrök fedésében egy mm. Ez nem teszi lehetővé

²¹⁶ Ezt írta elő az öntőcédula a nyomdákban.

²¹⁷ Fitz, Hess 100. és Fitz, A magyar nyomdászat... 113.

²¹⁸ Fitz, Hess 100.

²¹⁹ A *Basilius* mindkét füzete öt-öt levélpárból áll. Ezek belső levélpárján a belső lappár – vagyis az ötödik levél verzója és a hatodik levél rektója – szedéséhez ugyanúgy kb. 2000 betűöntvényre volt szükség, mint a *Chronica* egy lapjához. Ugyanennyi kellett ennek hátlapja – vagyis az ötödik levél rektója és a hatodik levél verzója – előállításához is. Ez utóbbi két lapot azonban csak úgy lehetett együtt nyomtatni, ha már ki volt szedve a belső lappár. A hatodik levél verzójának szövegét ugyanis csakis akkor tudták szedni, ha már pontosan tudták, hogy a szöveg hol ér véget annak rektóján. Ez utóbbi két laphoz további 2000, vagyis a belső levélpár négy lapjához összesen 4000 betűre volt egyidejűleg szükség.

annak biztonságos eldöntését, hogy még ezt is együtt avagy külön nyomtatták-e. A belülről harmadik levélpárnál az eltérés a rektó és a verzók között – amint erről szó volt – már egyértelműen a két menetben történt nyomtatásról tanúskodik. A fentiek szerint a budai nyomda betűkészlete 4000-nél több, de 15.000-nél kevesebb, azaz hozzávetőleg 10.000 betűben jelölhető meg.

Vajon milyen súlyt jelentett a *Chronica* egy lapjának szedése? Ez a kérdés viszonylag könnyen megválaszolható, hiszen a betűtest magasságának, az úgynevezett írásmagasságnak (a betűtest talpa és a nyomófelülete közötti távolság) kivételével minden más adat ismert. A szedéstükör mérete $172 \times 120\text{--}124$ mm, ami kb. 210 cm^2 -t jelent. Az ólom fajsúlya 11,34, tehát egy lap szedéstükrének súlya a betűhasáb magasságának centimétereként kb. három kiló. A mai nyomdai betűk teste kb. 25 mm magas, de jogos a feltételezés, hogy ez a 15. században ennél több volt. Ha 30 mm volt, úgy a *Chronica* egy lapjának szedéséhez felhasznált mintegy kétezer betűhasáb összsúlya kilenc kiló volt, azaz betűnként kb. 4,5 g, vagyis a feltételezhető 10.000 betűé összesen 45 kiló. Ebből látható, hogy Hess betűkészlete aligha haladta meg a fél mázsát, így annak Itáliából Budára szállítása nem jelenthetett leküzdhetetlen akadályt.

Soltészné – Fitz nyomán – meggyőző módon logikai rendbe szedte a nyomda-történeti kutatások három alapvető forrását: 1. egykorú, hiteles, írásos dokumentum; 2. a tárgyalt nyomda kiadványainak együttese; 3. a korabeli nyomdászgyakorlat.²²⁰

Az eddigiek az első két forrással foglalkoztak, így most a harmadik szemszögből is helyes szemügyre venni a kérdést. A korabeli nyomdászgyakorlat esetében azonban vigyázni kell, hogy a párhuzam megállapításához lehetőleg nagyjából azonos nagyságú műhelyek kerüljenek összevetésre. A 15. századból fennmaradt írásos adatok túlnyomó többsége természetesen jelentős nagyságú, több sajtót, jelentős betűkészletet és számos alkalmazottat foglalkoztató, nagy terjedelmű kiadványokat is előállító nyomdákra vonatkoznak. Az ezekből kiolvasható adatok többsége (pl. termelékenység) azonban nem vihető át egy az egyben az egészen kis méretű budai officinára.

Természetesen csak igen kevés dokumentum maradt fenn a 15. század második feléből, amely közvetlenül szolgálhat támpontul ebben a kérdésben. A gazdag olaszországi levéltárakból azonban egy-két analógia mégis csak napfényre került. Így 1476-ban Palermóban a városi tanács, amikor a németországi Worms városából származó Andreas Vyel nyomdással szerződött, a neki átadott műhely felszerelése egy sajtóból és egy szedőszekrényből állt az utóbbihoz tartozó betűkkel.²²¹ Hasonló volt a helyzet 1478-ban, amikor Nicolaus Jacobus de Luciferis két másik, ugyancsak Nápolyban tevékenykedett mesterrel, Nicolaus Benedictivel és Johannes Adam de Poloniával kötött megállapodást.²²² Egyik esetben sincs

²²⁰ Magyar Könyvszemle 1974. 1.

²²¹ Zentralblatt für Bibliothekswesen 1924. 88.

²²² Fava, Mariano–Bresciano, Giovanni: La stampa a Napoli nel XV. secolo. I. Leipzig 1911. 182–183.

szó sem patricáról, sem matricáról, hanem csakis öntött betűkről.²²³ A matrica nélkül dolgozó kis műhelyek tehát már a 15. század hetvenes éveiben sem voltak ismeretlenek.

A fentiekben kikövetkeztetett 45 kilónyi betűmennyiség, amely felett Hess hozzátvetőleg rendelkezhetett,²²⁴ a korabeli dokumentumok fényében is reálisnak tűnik. 1481-ben Domenico Caraffa Nápolyban kölcsönként engedte át két német tipográfusnak betűanyagát, amely a szekrénnel együtt 47 rotulit, vagyis kb. 125 fontot, azaz mintegy 56 kg-ot nyomott. Két évvel később ugyanezeket az öntött betűket Caraffa ismét kölcsönbe adta Jodocus Hohensteinnek, amikor is a szerződésben 122 fontnyi, azaz 55 kg súlyú betűanyag szerepel.²²⁵ Ezzel egy időben Hohenstein 112 fontnyi, azaz 50 kilónyi saját betűkészletét adta zálogba.²²⁶ Tehát az ilyen kis officinák teljes betűkészlete általában kb. fél mázsa lehetett, amely igen jól egybevág a budai műhely esetében kikövetkeztetett súllyal.

A Chronica Hungarorum

A *Chronica* szövegét három és fél évszázad után, 1838-ban Podhradczy József jelentette meg újra nyomtatásban „Chronicon Budense” címmel.²²⁷ Ezt a „Budai Krónika” megjelölést legkorábban Johann Georg Schwandtner használta, amelyet azután Bél Mátyás is átvett tőle a Schwandtner művéhez 1745-ben Pozsonyban írt előszavában.²²⁸ A továbbiakban ez az elnevezés a szakirodalomban azután végleg meggyökeresedett. Podhradczy szövegkiadása segítségével az ősnymtatvány szövege immár széles körben tanulmányozhatóvá vált. Igen fontos volt ez, hiszen a kiadványból Magyarországon akkoriban mindössze egyetlen eredeti példányt őriztek.

Gutenberg születésének feltételezett félezer éves évfordulóját 1900-ban ünnepelték. Ez jó alkalmat nyújtott az akkor pályája elején álló Ranschburg Gusztáv budapesti könyvkereskedőnek ahhoz, hogy az első hazai nyomdának a magyarok történelméről szóló, kimagaslóan jelentős termékét hasonló kiadásban megjelentesse. Fraknoi Vilmos – aki elsőként azonosította az ennek élén álló ajánlás címzettjének, László budai prépostnak személyét Kárai Lászlóval – gondozta a krónika teljes terjedelmében történő közreadását. Ez a ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példány alapján készült. A kiadvány bevezető tanulmányt tartalmaz Fraknoi tollából.²²⁹

A Ranschburg cég idővel az akkori Budapest legjelentősebb antikváriusává

²²³ Consentius i. m. 42. és 44.

²²⁴ Magyar Könyvszemle 1973. 148.

²²⁵ Fitz, Hess 118.

²²⁶ Fava–Bresciano i. m. 183–185, 187.

²²⁷ Podhraczky, Josephus: Chronicon Budense. Budae 1838.

²²⁸ Schwandtner, Joannes Georgius: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini... I. Vin-dobonae 1746.

²²⁹ Chronica Hungarorum. Impressa Budae 1473. Typis similibus reimpressa. Budapestini 1900.

vált. Ennek a családnak – Gilhofer & Ranschburg elnevezéssel – Bécsben is volt hasonlóan magas színvonalú könyvkereskedése. A hasonmás kiadást azután a Monarchia mindkét fővárosának megjelölésével és a kísérszöveg német fordításával is közreadták.²³⁰ Ez számottevő visszhangot váltott ki a róla szóló ismertetésekkel a szakfolyóiratokban bel- és külföldön egyaránt.²³¹ Közülük az egyik már akkor megírta, hogy „ezzel nincs elintézve” az első hazai nyomda termékének közkinccsé tétele, hiszen az értékes és fontos szövegnek nem készült magyar fordítása. Joggal feltételezhető, hogy ez a Gutenberg évforduló szorongató határideje miatt maradt csak el.²³² Ebből az igényből jól érzékelhető, hogy a századfordulóra a hazai tudományosság nyelve a korábbi latin helyett immár teljes egészében magyarrá vált.

Azonban ennek az óhajnak beteljesülésére majd egy évszázadot és egy újabb évfordulót kellett megvárni. A hazai nyomdászat félezer éves jubileuma alkalmával azután a *Chronica* hasonmását ismét közreadták. Most is az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példány szolgált alapul, de azt természetesen újra fényképezték. Az eredeti latin szöveg magyar fordítását Horváth János végezte, aki a szöveg eredetéről és a fordítás szempontjairól is írt röviden ebben a kötetben. A *Chronica* nyomdatörténeti méltatása és ismertetése „Utószó” megjelöléssel Soltész Zoltánné tollából származik.²³³ A könyv nemzetközi éve alkalmával a hasonmás részt az említett utószó francia nyelvű változatával már előzetesen, 1972-ben megjelentették.²³⁴ A szaksajtó természetesen ez alkalommal is foglalkozott ezekkel a kiadványokkal.²³⁵ A magyar nyelvű fordítás közreadása után most a hasonmás nyomdai megjelentetésével kapcsolatban hangzott el kritikai észrevétel.²³⁶

Az első hazai nyomdának ebből a fontos termékéből az első lapon található előszót, valamint a megjelenés helyét, idejét és a nyomdász nevét tartalmazó zárósorokat, amelyek a hazai művelődéstörténet szempontjából rendkívül jelentősek, számtalan alkalommal és helyen reprodukálták. Ezek egyenkénti számbavétele szinte lehetetlen, de nem is látszott szükségesnek.

²³⁰ *Chronica Hungarorum. Impressa Budae 1473. Typis similibus reimpressa. Budapestini–Viennae 1900.*

²³¹ Századok 1901. 84–85. – Magyar Könyvszemle 1901. 80–82. – Erdélyi Múzeum 1901. 360–364. – La Bibliofilia (Firenze) 1900–1901. (2.) 362–366.

²³² A Magyar Könyvszemle hasábjain (1901. 80–82) ennek az ismertetésnek szerzője „–g–” betűjellel írta alá magát. E mögött Esztergár László, az Országos Széchényi Könyvtár akkori munkatársa húzódott meg. Vö. Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. VII. Bp. 1990. 812–813.

²³³ *Chronica Hungarorum. Finita Budae anno Domini MCCCCLXXIII in uigilia penthecostes per Andream Hess. Soltész Zoltánné tanulmányával. Bp. 1973.*

²³⁴ *Chronica Hungarorum. Finita Budae anno Domini MCCCCLXXIII in uigilia penthecostes per Andream Hess. Cette nouvelle édition fac-similé précède d’une préface d’Erzsébet Soltész. Bp. 1972.*

²³⁵ Magyar Könyvszemle 1973. 393–395. – Magyar Nemzet 1973. június 3. 12. – Korunk (Kolozsvar) 1973. 1624–1626. – Irodalomtörténeti Közlemények 1974. 263–264. – Művészettörténeti Értesítő 1977. 341–342.

²³⁶ Magyar Könyvszemle 1973. 393–395.

Feltűnő, hogy milyen gondos beosztásban rendezte el Hess az ajánlás címét, annak szövegét és a Budai Krónika ezt követő, bevezető címsorait. Az általa fogalmazott ajánlás felett és alatt négy-négy sorban helyezkedik el a két másik szövegrész. Feltehető, hogy Hess a szimmetria kedvéért szabta meg maga számára – sorszáma pontosan – ajánlása és annak címzésének hosszát. Ezzel elérte, hogy esztétikailag megnyerő, arányos tömbökre osztva olvasható az első lap szövege.²³⁷

Hess nyomdája 1473-ban a *Chronica* szövegének előállításához természetesen kizárólag csak kéziratot használhatott. Az így készült munkák jellegzetes sajátossága, hogy az csaknem mindig egyéni vonásokat tükröz. Az összeállító, a másoló és (vagy) a megrendelő sokszor igen jelentős szempontjai mellett számításba kell még venni, hogy az új szöveg írásához milyen kézirat, esetleg kéziratok álltak rendelkezésre. Miután a magyarok történetével foglalkozó téma az egész országban, de részben még azon kívül is, sokakat érdekelt, teljesen bizonyos, hogy sok ilyen kódex készült a középkorban, de ezeknek csupán elenyészően kis része maradt fenn.

Az átvételek, kiegészítések, kihagyások és más módosítások által állandóan változtatott szövegek eredeti összefüggéseinek felismerése a csupán kis számban fennmaradt kéziratok alapján rendkívül nehéz feladat. A vonzó cél megvalósítására, vagyis a magyarok történetéről szóló középkori krónikák családfájának – részben vagy egészben történő – rekonstruálására már a 18. század óta törekedtek a szakemberek. Erőfeszítéseik azonban eleinte legfeljebb csak részeredményekhez vezettek.

Az első történészek, akik a Budai Krónika szövegének eredetével foglalkoztak, azon a véleményen voltak, hogy annak szerzője Hessnek egyik kortársa, Thuróczy János volt. Így tartotta ezt Bél Mátyás,²³⁸ majd nyomában Wallaszky²³⁹ és Horányi.²⁴⁰ Georg Haner már óvatosabban fogalmazott, amikor legfeljebb azt tartotta lehetségesnek, hogy Thuróczy a Budai Krónikát felhasználta és bővítette.²⁴¹

Mások vizsgálódása során előtérbe került az a felfogás, hogy Hess nem valamely kortársa művét jelentette meg, hanem egy régebbi kódex alapján dolgozott, amelyet ő maga és (vagy) korrektora kiegészített a legújabb idők eseményeivel. Adam Kollar szerint az akkor Bécsben őrzött „Kézai-krónika” szövegét – annak

²³⁷ Ötszáz esztendő. i. m. 11.

²³⁸ Schwandtner, Joannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini... I. Tyrnaviae 1765. XXXI–XXXIII.*

²³⁹ Wallaszky, Paulus: *Tentamen 97–98. – Wallaszky, Paulus: Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria. Posonii et Lipsiae 1785. 101–103. – Ua. Ed. 2. Budae 1808. 134.*

²⁴⁰ Horányi, Alexius: *Memoria Hungarorum. I. Viennae 1775. 53–54.*

²⁴¹ Haner, Georgius Jeremias: *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transylvanicarum. Viennae 1774. 56–61.*

ajánlása nélkül – jelentette meg a Budai Krónika.²⁴² Véleményéhez csatlakozott Johann Christian Engel.²⁴³

Ehhez a középkori kézirathoz közel áll az akkor ugyancsak Bécsben őrzött „Acephalus-kódex”, amelynek fontosságára Marczali Henrik hívta fel a figyelmet. Szerinte a Budai Krónika és az ahhoz közel álló „Dubnici Krónika” közös őse a budai minoriták kolostorában íródott. Marczali a magyarok történetével foglalkozó krónikákat már hat csoportba sorolta.²⁴⁴ Ha megállapításai nem mindig igazolódtak is be a későbbiekben, kétségtelen előbbre lépést jelentett a szövegösszefüggések tisztázása irányában.

Még további előbbre haladást ért el ezen a téren Mátyás Flórián, aki a „Dubnici Krónika”-t kritikai kiadás igényével vetette össze öt másik krónikával, köztük a Budán nyomtatottal, amelyek egybetartozását már jól érzékelté.²⁴⁵ Ő tisztázta immár véglegesen azt is, hogy az úgynevezett „Kézai Krónika” valójában a „Sambucus-kódex”.²⁴⁶

Fraknoi szerint a Budai Krónikának V. László haláláig terjedő része már Mátyás trónra lépése előtt készült. Felfigyelt továbbá az utolsó, Mátyás királyról szóló fejezetnek arra a fordulatra, hogy uralkodása gazdag eseményeinek összefoglalását későbbre kellett halasztani. Ebből nyilvánvaló, hogy ezt a szövegrészt viszont közvetlenül a nyomtatásban történő megjelenítés előtt írták.²⁴⁷

A századfordulóra tehát egyre világosabb kép alakult ki erről a meglehetősen összetett kérdésről. Bár többen is munkálkodtak a rendelkezésre álló kéziratok szövege összefüggéseinek elemzésével, de elsősorban Domanovszky Sándor érdeme az immár általánosan elfogadott kép kialakítása. Ráadásul ő volt az, aki a magyarok történetéről szóló, Budán nyomtatott szöveget, mint az ebben a tárgykörben ma rendelkezésre álló egyik fontos kútfőt, a legalaposabban tanulmányozta.²⁴⁸ A magyarok történetéről szóló és ma ismert krónikák kritikai kiadása alapján immár megnyugtató módon helyezhető el a Budán készült kiadvány a többi kódex között.²⁴⁹

²⁴² Petri Lambecii Hamburgensis Commentariorum de augustissima bibliotheca Caesarea Vindobonensi liber primus... Editio altera... opera et studio Adami Francisci Kollarii. Vindobonae 1766. 683–691. has.

²⁴³ Kovachich, Martin Georg: Sammlung kleiner noch ungedruckter Schriften. I. Ofen 1805. XXII–XLIII. – Engel, Johann Christian von: Geschichte des ungarischen Reichs. I. Wien 1813. 35–40.

²⁴⁴ Marczali Henrik: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 49–57.

²⁴⁵ Florianus, M.: Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci, Acephale et Vaticano, cronisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum. Quinque-Ecclesiis 1884.

²⁴⁶ Florianus i. m. III.

²⁴⁷ Fraknoi, A Budai 15–16.

²⁴⁸ Domanovszky Sándor: A budai krónika. Forrástanulmány. Bp. 1902. – Különlenyomat a „Századok” 1902. évfolyamából (615–630, 729–752, 810–831). – Domanovszky szövegösszevetések egy része németül is megjelent: Ungarische Rundschau (Leipzig) 1912. 771–799.

²⁴⁹ Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I. Budapestini. 1937.

Ezek szerint²⁵⁰ a *Chronica* több, eredetileg önálló történeti mű összeolvasztása útján jött létre. Az első ilyen szövegegységnek tekinthető rész, amely maga is több, különböző időben készült gesta és krónika összeszerkesztése útján állott elő, az az Anjou-kori, XIV. századi krónikakompozíció, amely a magyarok történetét – a hunokét is magába foglalva – a honfoglalástól Anjou Károly uralkodása idejéig, az 1334. évig tárgyalta.

Ennek a Károly Róbert korában készült összeállításnak a szövege néhány XIV–XV. századi kódexben maradt fenn, amelyek egy szövegcsaládot alkotnak. Szakirodalmi elnevezése e csoportnak – éppen a Hess-féle kiadvány alapján – a Budai Krónika-család. Ennek a Károly Róbert korában készült krónikakompozíciónak Nagy Lajos király uralkodása alatt, 1358-ban létrejött egy másik, helyenként a régebbi időkből származó gesták szövegeivel kiegészített, interpolált, bővebb krónikaváltozata, amely további kódexben maradt fenn. Az ehhez a csoporthoz tartozó szövegek alkotják a Képes Krónika-családot, amelyet annak leg híresebb tagjáról neveztek el. A középkori magyar krónikák kritikai kiadásában e két csoport szövege a „*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*” megjelölésű fejezetben egymással összevetve található.²⁵¹

A Budai Krónika második szövegegysége: Károly Róbert uralkodásának 1335–1342 közötti szakaszában történt néhány eseményről szóló rövid, továbbá a király haláláról és temetéséről szóló, szokatlanul bő, és egykorú szemtanúktól származó beszámoló. Ezt egy 15 soros, leoninus hexameterben írt vers zárja be Károly Róbert haláláról. Ezeket a részeket egyedül a Budai Krónika őrizte meg. Innen kerültek át az 1479-ben többségében éppen ennek az első hazai ősymtatványnak alapján írt Dubnici Krónikába,²⁵² valamint az 1488-ban mind Brünmben, mind Augsburgban kinyomtatott Thuróczy-krónikába.²⁵³

A Budai Krónika harmadik szövegegysége Nagy Lajos király története (1342–1382). Ez Küküllői Apród János munkája, amelyet Thuróczy a saját krónikájában önálló részként közöl. A Hess-féle nyomtatvány szövegéből ugyan kimaradt Küküllői előszava, de a többi – néhány kihagyástól és kisebb-nagyobb változtatásoktól eltekintve – lényegében annak átvétele. Küküllői ötödik fejezetének a helyén azonban egy 18 fejezetből álló betoldás olvasható. Ez Kétyi János műve Nagy Lajos korai hadjáratairól (1345–1355).²⁵⁴

A Budai Krónika negyedik szövegegysége a Nagy Lajos király halálától (1382) Mátyás király moldvai hadjárataig (1468) tartó időkor uralkodóiról szóló kronológiai adatok és családi vonatkozások nagyon rövidre fogott ismertetése.

Feltűnő, hogy amilyen gondosan kiművelt a két Anjou-uralkodó korszaka,

²⁵⁰ A bonyolult összefüggések között a legvilágosabb eligazítást Horváth János tömör megfogalmazása nyújtja: *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 137–139. A mostani ismertetés ennek némileg lerövidített és módosított átvétele.

²⁵¹ *Scriptores rerum Hungaricarum...* I. 239–505.

²⁵² Florianus i. m. 127–136.

²⁵³ RMK III. 17. és 16.

²⁵⁴ Florianus i. m. 143–167.

annyira elnagyolt és igénytelen az azt követő korszak szövege.²⁵⁵ A nyomtatvány tehát mindenekelőtt a 14. század magyar történetének feldolgozását nyújtja. Ezt azután Thuróczy már folytatta és lényegesen kiegészítette. Őt Bonfini²⁵⁶ egységes humanista stílusban dolgozta át, majd Ransanus²⁵⁷ már eredeti felfogásban írta meg a maga magyar történetét.²⁵⁸

A nyomtatás alapjául szolgáló kézirat feltehetően Nagy Lajos halálával (1382) végződhetett. 1473-ban azonban ezt követően immár közel évszázados űr tátongott. Ennek áthidalása úgy történt, hogy egy-egy egészen rövid fejezetben felsorolták az uralkodókat koronázási évük és temetkezési helyük, valamint házasságkötésük körülményeinek megjelölésével. Mátyásnak valamivel több teret juttattak, mert néhány győzelmes háborúját is felsorolták. Későbbi uralkodásának bővebb tárgyalását azzal a megjegyzéssel hátrították el, hogy az eseményeket rendkívüli jelentőségük miatt röviden úgysem lehetne elbeszélmi. Mályusz Elemér szerint „Hess vagy maga, vagy – ami sokkal valószínűbb – egy budai kancelláriai alkalmazott segítségével kiegészítette a kéziratot.”²⁵⁹ Ebben a véleményében Domanovszkyra támaszkodott, aki szerint az 1382. évet követő rész – különösen a Mátyás királyról szóló bekezdés – „Hess önálló alkotása, s azért készült, hogy Mátyás királyt dicsőíthesse, és ez által Karainak, Mátyás hű emberének, vagy Karai által Mátyásnak hízelkedjék, talán anyagi segílyt is remélve pangó nyomdaja részére”.²⁶⁰

A Károly Róbert utolsó éveiről, haláláról és temetéséről szóló rész forrása nem ismeretes, így Domanovszky lehetségesnek tartotta, hogy „ezt is Hess szerkesztette össze, de ez esetben feltétlenül egykorú följegyzések alapján, melyeknek hitelességét más források is igazolják”.²⁶¹ Ide tartozik még annak megemlítése, hogy a Károly Róbert halálára írt 15 soros vers szerzője – Mályusz szerint – „valószínűleg Hess András”.²⁶²

Fitz kételkedett abban, hogy a Nagy Lajos halála utáni rész írója Hess lenne, aki így akart volna kedveskedni a királynak, vagy Kárainak. Felvetette a kérdést, hogy ha ez lett volna a célja, úgy miért nem folytatta Mátyás sikereinek közlését az 1468. esztendő után is, beleértve a sikeres csehországi hadjáratot. Ráadásul Hess előszavának szép körmondatai sehogy sem illenek össze a *Chronica* utolsó részének száraz előadásával.²⁶³ Ő ezt Hess helyett korrektora munkájának tar-

²⁵⁵ Thuróczy János: A magyarok krónikája. Bp. 1986. = Engel Pál: Thuróczy János és krónikája. 413.

²⁵⁶ Bonfini, Antonius: Rerum Hungaricarum decades libris XLV comprehensae. Edidit C. A. Bel. Lipsiae 1771.

²⁵⁷ Schwandtner, Joannes Georgius: Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini... I. Vin-dobonae 1746. 322–412.

²⁵⁸ Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon. Bp. 1973. 107.

²⁵⁹ Mályusz Elemér: A Thuróczy krónika. Bp. 1967. 74.

²⁶⁰ Domanovszky, A budai... 17.

²⁶¹ Domanovszky, A budai... 18.

²⁶² Mályusz, A Thuróczy... 65.

²⁶³ Fitz, Hess 185–186.

totta.²⁶⁴ A fenti, nagy tekintélyű véleményeket talán valamelyest pontosítani lehet azzal, hogy teljesen valószínűtlen Hess tevőleges szerepe a kézirat kiegészítésében. Mint Rómából frissen érkezett német, bizonyosan teljességgel járatlan volt a magyar történelemben, ezért ezt a munkát inkább kizárólag a Mályusz által jogosan feltételezett budai kancelláriai alkalmazott végezhetette. Felmerülhet az emberben, hogy esetleg Kárai László alkancellárra gondoljon. A magyar történelemnek ez a sommás összeállítása azonban aligha készült a nyomtatás céljaira, mert ez esetben az nyilván nem szakadt volna meg az 1468. esztendővel. Feltehető tehát, hogy egy már ebben az évben írt jegyzék szövegét használta a nyomdász a szedéshez. A Károly Róbert haláláról szóló vers Hess személyéhez történő kötésének lehetősége az előadottak alapján gyakorlatilag egyenlő a nullával.

Hess nyomtatványának első szövegegysége, vagyis az 1334. esztendővel végződő rész alkotja a Budai Krónikáról elnevezett krónikacsaládot. Ebbe tartozik még a 14. században íródott, így e csoportnak legrégebbiről fennmaradt tagja, a még a 14. században írt „Acephalus-kódex”,²⁶⁵ továbbá a 15. században készült „Sambucus-kódex”.²⁶⁶ E két kézirat azonban nem közvetlen őse a Budai Krónikának²⁶⁷ jöllehet szövegük lényegében azonos, azonban mindkettő bizonyos eltéréseket is mutat.²⁶⁸ Ráadásul ez a két kódex olyan értelemben teljesebb is a Budai Krónikánál, hogy az elbeszélés a kézirat elkészültéig tart.²⁶⁹ Nálánál tehát az említett két kódex, amely igen közeli rokonságban van egymással, egyaránt régebbi, és ráadásul az ősforráshoz is közelebb áll.

Ugyancsak ehhez a szövegcsaládhoz tartozik még a már Budán megjelent kiadványt követően, 1479 után – jelentős részében éppen ennek az ősnomtatványnak másolataként – íródott „Dubnici Krónika”,²⁷⁰ amely értékes önálló részeket is tartalmaz.²⁷¹ Így tehát a Budai Krónika szövege értékelő sorrendben saját családján belül az utolsó helyen áll.²⁷² Ez a megállapítás azonban kizárólag csak a Budai Krónika első szövegegységének forrásértékére vonatkozik, hiszen Hess kiadványának további fejezetei már részben teljesen önállóak, és mint ilyen a legrégebbiről maradt fenn. Hatásában ellenben valamennyi kéziratot messze túlszárnyalja, hiszen a nyomtatvány száz és száz példányát egyenként hozzávetőleg ugyanannyian olvashatták, mint egy-egy kódexet.

²⁶⁴ Fitz, Hess 113.

²⁶⁵ Bp. OSZK Cod. Lat. 405. Korábban a bécsi udvari könyvtárban: Cod. 545. – Bartoniek Emma: *Codices Latini medii aevi*. Bp. 1940. 366–367. – A „Chronicon Hungarorum acephalum” (= fejetlen magyar krónika) megjelölést azért kapta, mert a szöveg eleje hiányzik.

²⁶⁶ Bp. OSZK Cod. Lat. 406. Korábban a bécsi udvari könyvtárban: Cod. 3374. – Bartoniek, *Codices* 367.

²⁶⁷ Domanovszky, A budai... 13.

²⁶⁸ *Scriptores rerum Hungaricarum*... I. 229.

²⁶⁹ Mályusz, A Thuróczy... 74.

²⁷⁰ Bp. OSZK Cod. Lat. 165.

²⁷¹ A „Budai Krónika” szövegcsaládot és a vele rokon, de a tőle már korábban elvált és a Képes Krónikáról elnevezett csoportot köti össze a vatikáni könyvtár egyik kötete: Cod. Vat. Lat. 6970. – Vö. Magyar Könyvszemle 1929. 141–146. – *Scriptores rerum Hungaricarum*... I. 230–231.

²⁷² Domanovszky, A budai... 4.

Basilus

A Budai Krónika szövege kétségtelenül és egyértelműen hazai származású. Hess műhelyének másik ismert terméke ezzel szemben klasszikus eredetű, és két különböző munkát tartalmaz.²⁷³ Az első Basilus Magnusnak (Nagy Szent Vazul – kb. 330–379), a keleti szerzetesség atyjának görög nyelvű írása (Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων = Ifjakhoz szóló intellem, hogy hogyan legyen hasznukra a pogány irodalom. – Röviden Πρὸς τοὺς νέους = Az ifjakhoz), amelyet görögből az olasz humanista Leonardo Bruni fordított latinra. Az ő ajánlásával („Ad Collucium”) kezdődik a kiadvány, amelyben a művelődés fontosságát hangsúlyozza.

A budai kiadványban a mű latin címe „De legendis poetis” (A költők olvasásáról).²⁷⁴ Ebben az ókori görög egyházatya, akinek az ortodox szerzetesség (baziliták) kialakításában alapvető szerepe volt, ezért is kapta neve mellé a „Nagy” jelzőt: Basilus Magnus (Nagy Szent Vazul). Munkájában azt fejtegeti tanuló korban levő unokaöccseinek, hogy a pogány klasszikusok tanulmányozása értékes lehet, ha az ember közülük azokat a darabokat választja ki, amelyek a keresztény erkölcsi neveléshez megfelelőek. Kerülni kell mindent, ami a fiataloknak árthatna.²⁷⁵ A testi erőt, a hatalmat és főképpen az élvezeteket megvetve maradandó szellemi értékekre kell törekedniük. A kicsit kicsire halmozva kell elsajátítaniuk a tudományokat az antik szerzők műveiből, minél korábban kezdett és folyamatos tanulmányokkal. Tanulmányaikban való előhaladás módja az igazi értékek kiválasztása és azok szüntelen gyakorlása.²⁷⁶

Ilyen szempontok alapján kerülnek szemrevételezésre a görög szerzők, mindenek előtt a költők. A tőlük vett rövid részletek az erkölcsi alapelvek megvilágítására szolgálhatnak. A költők megítélésében és méltatásában Basilus csaknem teljesen Platontól függ, akit ismételten szó szerint idéz. Valami keveset Plutarchusból is átvett. Amilyen egyoldalú, ahogy a klasszikus irodalmat méltatja, ugyanolyan nagy jelentőségűvé vált a keresztény egyház állásfoglalása számára az antik művelődés megítélésében.²⁷⁷ Az itáliai reneszánsz nagy lelkesedéssel nyúlt vissza Basilusnak ehhez a művéhez. Huszti József szerint ez „olyan könyv, mellyel a pogány szépség után epedő keresztény tudásvágy a maga lelkiismeretét évszázadokon át megnyugtatta”.

²⁷³ Hasonmás kiadása a szöveg magyar fordításával Ritoók Zsigmondtól és Soltész Zoltánné tanulmányával. Bp. 1978.

²⁷⁴ A rendkívül megbízható Szabó Károlynak itt megbotlott a tolla: „De legendis poeticis” (RMK II. 1.). Ezt a hibás „poeticis” szót azután Fitz ismételtelen felhánytorgatta (Fitz, Hess 187. – Fitz, A magyar nyomdászati... I. 124.), amelyet Szabótól többen is átvettek: Fraknoi, Karai 14. – Ballagi, Buda és Pest 2. sz. – Gulyás, A könyvnyomtatás... 20. és 22. De még mások is pl. Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935. 130.

²⁷⁵ Reallexikon für Antike und Christentum. Herausgegeben von Theodor Klauser. I. Stuttgart 1950. 1263–1264. hasáb.

²⁷⁶ *Basilus* 105.

²⁷⁷ Wilhelm von Christ's Geschichte der griechischen Literatur. Sechste Auflage. Umgearbeitet von Wilhelm Schmid und Otto Stählin. II. Teil 2. Hälfte. München 1924. 1409–1410. (Nachdruck 1961.)

Basilus szövegének végén, vagyis a kiadvány b₃a [29.] lapján két rövid zárósor olvasható: „Sic finis libelli Basilii e(st) // per .A. H. Bude.”

Basilus Magnus munkájának nem kevesebb, mint 19 nyomtatott kiadása ismeretes egyedül a 15. századból.²⁷⁸ Fitz kereste a korai ősnymtatványok között azt, amelyik alapján szedhették ezt a budait. A legkorábbi ezek közül a Christophorus Valdarfer által Velencében 1470–1471 táján előállított.²⁷⁹ Ez szerint mind helyesírásában, mind címében eltér Hessétől. Az időrendben következő kiadása ennek a Basilus-féle szövegnek Andreas Portilia páрмаi műhelyében készült.²⁸⁰ Fitz megítélése szerint ennek szövegkezdeté és vége szó szerint megegyezik a budaiéval, csak éppen a központoszásban és a rövidítésjelek használatában van különbség. A páрмаi kiadványt Milanóban Philippus de Lavagna és Nürnbergben Johannes Regiomontanus – ez utóbbi kétszer is – utánnyomta 1474 táján.²⁸¹ Fitz végül is nem ezekben, hanem a római Lauer-féle nyomda 1472 februárja után használt betűivel nyomtatott kiadásban vélte felfedezni a mintát, amelyben Basilus kis munkája előtt Petrus Paulus Vergerius „De ingenuis moribus”, utána pedig Xenophon „De tyrannide” című írásai állnak.²⁸² Ez utóbbi – akárcsak a *Basilus* – Leonardo Bruni fordítása. Megítélése szerint ez a kiadvány „1472 tavaszán, közvetlenül Antoninus Confessionáléja után, az új típus bemutatásaként jelent meg. Lauer ugyanis a Pflugellett való társulása után klasszikus szövegeket nem adott ki többé s nem is élt többé verses kolofonokkal”.²⁸³

A Fitz által említett címazonosság nem állja meg a helyét. Az ősnymtatványok összesített katalógusa nem a budai „De legendis poetis” címet, hanem a „De legendis libris gentilium” megjelölést használja.²⁸⁴ A British Museum nagytékintélyű ősnymtatvány-katalógusa az „Opusculum ad juvenes” címet alkalmazta, amelyet a későbbi kiadásban a „sive De legendis antiquorum libris” kézírásos bejegyzéssel egészítettek ki.²⁸⁵ A 15. századi kiadványok észak-amerikai központi katalógusa pedig a „De legendis antiquorum libris, sive De liberalibus studiis” cím alatt közli ezt a munkát.²⁸⁶ Ezzel szemben Lipszéban – ahol az ottani egyetem

²⁷⁸ GW 3700–3718.

²⁷⁹ GW 3700.

²⁸⁰ GW 3701.

²⁸¹ GW 3703–3705.

²⁸² Copinger, W. A.: Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum. Part II. Vol. I. London 1898. No. 1757. 15 987 (incl. Hain 2684) – BMC IV. 40. IA 17 509 – Goff, Frederick R.: Incunabula in American libraries. New York 1964. V 132 – Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia. I–VI. (IGI). Roma 1943–1981. 10 155.

²⁸³ Fitz, Hess 130.

²⁸⁴ GW 3700–3718.

²⁸⁵ BMC II. 457. IA 7883. London 1912. & 1963. A címet ehhez az 1489 táján Mainzban készült kiadásból vették (GW 3707). A kiegészítés alapjául a pfortzheimi 1502. évi kiadás szolgált alapul (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts. Abt. 1. Bd. 1–22. (VD 16). Stuttgart 1983–1995. B 653. Ez utóbbi címmel látott napvilágot az 1515. évi rostocki kiadás (VD 16 B 672).

²⁸⁶ Goff B 271–278. Ennek az összetett címnek első fele németországi, a második pedig itáliai kiadványokban olvasható a 16. században.

hallgatói számára jegyzetelés céljából sorozatosan jelentették meg ezt a szöveget – előbb kb. 1489-től kb. 1506-ig „Liber de studio poetarum et oratorum”,²⁸⁷ majd 1501–1521 között „De poetarum oratorum historicorumque ac philosophorum legendis libris” címmel adták ki.²⁸⁸ Ezzel szemben a Bécsben 1513-ban és a Kölnben 1514-ban napvilágot látott kiadványok címlapján a „De gentiliū poetarum libris”,²⁸⁹ illetve „Ad nepotes suos pulchrum opusculum”²⁹⁰ olvasható. Firenzében Basiliusnak ezt a szövegét 1516-ban és 1526-ban a „De liberalibus studiis et ingenuis moribus liber” címmel adták közre.²⁹¹ De nincs is értelme folytatni ezt a hosszadalmas felsorolást, hiszen a legnagyobb katalógusokban²⁹² Basilius ugyanezen munkájának tucatnyi különböző címét lehet olvasni. Mindebből az derül ki, hogy a Hess műhelyében készült kiadvány „De legendis poetis” címe – a mai ismeretek szerint – egyetlen más kiadásban sem olvasható, sem a 15. században, sem később.

A pármái nyomtatvány említett többi hasonlósága sem nyújt kellő alapot ahhoz, hogy a budai szedés alapja szempontjából számításba vehető lenne. A Lauer-féle keltezetlen nyomtatvány első tagja nem klasszikus szerző alkotása. Az előállításához használt betűtípust Lauer csak később, az 1474–1476 közötti években használta, amikor már ismét egyedül dolgozott. Verses kolofonokat nem használt sűrűn: csak a Fitz által említett két kiadványban: az Antoninusban és a Basiliust is tartalmazó Vergeriusban. Ez utóbbinak keltezési idejét a British Museum ősnymtatvány-katalógusa, amely a nyomdák termékeit időrendben sorolja fel, az 1476. VII. 17. és X. 31. keltezésűek között közli.²⁹³ Így bizonyosnak látszik, hogy Hess kötete mégsem utánnyomat.²⁹⁴ Szedéséhez nem nyomtatott kiadás, hanem feltehetően Magyarország területén akkoriban használt egyik kézirat szolgált alapul, akárcsak a Budai Krónika esetében.

A budai nyomtatvány második része a b₅b–b₁₀b [30–40.] lapokon Xenophon „Ἀπολογία Σωκράτους” (= Socrates apológiája) című írásának ajánlás nélküli latin nyelvű fordítása: „Apologia Socratis.” Sem a szerző, sem a fordító neve nem olvasható a kiadványon. A műben a bírái előtt védekező Socratestől elhangzottakat írta le jeles tanítványa, Xenophon, aki ugyan személyesen nem hallhatta az elhangzott gondolatokat, mert a tárgyalás idején máshol tartózkodott. Ő azt tanuló társa, Hermogenes elbeszélései alapján vetette papírra, akinek szavahihetőségében teljesen megbízott. Az egész írás meglehetősen csiszolatlan

²⁸⁷ GW 3708, 3711, 3713, 3715. – VD 16 B 654, 660.

²⁸⁸ VD 16 B 655–659, 661–664, 666, 669–670, 675–677. – Ugyanezt a címet vette át az 1515 táján Münsterben (VD 16 B 655) és 1519-ban Bázelen megjelentetett kiadás (VD 16 B 674).

²⁸⁹ VD 16 B 665.

²⁹⁰ VD 16 B 667.

²⁹¹ Le edizioni italiane del XVI. secolo. II. Roma 1989. 765–766.

²⁹² BMGC 12. 419–421. – The National Union Catalog. Pre-1956 imprints. A cumulative author list representing Library of Congress printed cards and titles reported by other American libraries (NUC). Vol 1–685. London 1968–1980. NB 0172311–0172419.

²⁹³ A 102R jelzésű betűtípus: BMC IV. 40. IA 17509 – Vö. *Basilius* 110–111.

²⁹⁴ Fitz, Hess 26.

időrendben történt összefűzése ezeknek a beszámolóknak. Xenophon nyilvánvaló célja ezzel az apológiával Socrates személyének történelmi igazolása.²⁹⁵ Mestere emberi alakját igyekezett megrajzolni, valamint nézeteit és elveit a gyakorlati életre alkalmazva jellemezte. Socrates peréről és haláláról annak szavaival számol be, mestere szavaival igazolja az ítélet elfogadásakor tanúsított hőies magatartását.²⁹⁶ Az utolsó lapon a zárósor mindössze a rövid kis mű befejezéséről tudósít: „Finit apologia Socratis.”

A szerző neve nélkül megjelent műről Huszti József úgy vélte, hogy ez „alapjában véve Platon különböző munkáiból összeszerkesztett története Socrates fenséges tragédiájának”.²⁹⁷ Ezt a tévesnek bizonyult álláspontját később saját maga igazította helyre,²⁹⁸ amit az olasz szakirodalomban már korábban megtett.²⁹⁹ Huszti feltételezhetőnek tartotta továbbá, hogy Budán e szövegre a figyelmet Johannes Regiomontanus hívta fel.³⁰⁰ Soltészné megállapítása szerint Xenophonnak ez a munkája nyomtatásban első alkalommal Budán készült el,³⁰¹ ami önmagában is kultúrtörténeti jelentőségű.

E kis kötetben fennmaradt két értekezés Magyarországon használt 15. századi kéziratban nem maradt fenn. Közreadásuk korszerű, humanista művelődési igény jelentkezéseként értékelhető.³⁰² Előbb Fitz,³⁰³ majd még alaposabban Soltész Zoltánné tárta fel, hogy mindkét görögéből fordított munkát a hazai humanisták is igen kedvelték.³⁰⁴ Mátyás király könyvtárában több kötetet is őriztek mind Basiliustól, mind Xenophontól.³⁰⁵ E művek közül azonban több is részben Janus Pannonius,³⁰⁶ részben Vitéz János³⁰⁷ könyvtárából származik.

Huszti³⁰⁸ óvatos feltételezését, miszerint Basilius munkája az akkor Magyarországon tartózkodó Regiomontanus érdeklődését tükrözheti, Soltészné azzal hárította el, hogy ez a neves tudós 1471. március 15-ét követően, azaz két évvel a második Hess-féle kiadvány megjelenése előtt már Nürnbergbe távozott.³⁰⁹ E két görög eredetű munka és azok tartalmi irányultsága személy szerint első-

²⁹⁵ Schmid, Wilhelm: Geschichte der griechischen Literatur. III/1. München 1940. 223–225.

²⁹⁶ *Basilius* 106.

²⁹⁷ Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. Pécs 1925. 19. = Minerva 1924. 171.

²⁹⁸ Irodalomtörténeti Közlemények 1935. 429–430.

²⁹⁹ Giornale critico della filosofia italiana 1930. 18.

³⁰⁰ Minerva (Pécs) 1924. 171. – Idézte Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935. 131. – Fitz, Hess 131.

³⁰¹ Basilius Magnus: A költők olvasásáról. Xenophon: Socrates védőbeszéde. Bp. 1978. 111. Az utószót Soltész Zoltánné írta, aki ezt az írását előre bejelentette: Magyar Grafika 1978. 28–29. – Fitz tagadta, hogy a budai kiadás „editio princeps” lenne (Fitz, Hess 127).

³⁰² *Basilius* 97.

³⁰³ Fitz, Hess 128.

³⁰⁴ *Basilius* 108–110.

³⁰⁵ Csapodi Csaba: The Corvinian Library. Bp. 1973. 153–156, 394–396.

³⁰⁶ Csapodi, The Corvinian... 394. – Janus Pannonius. Tanulmányok. Bp. 1975. 190–191.

³⁰⁷ Hoffmann Edith: Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929. 62. – Csapodi, The Corvinian... 153–154.

³⁰⁸ Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. Pécs 1925. 19.

³⁰⁹ *Basilius* 108.

sorban Vitéz Jánosra utal. A magyarországi reneszánsznak ez a kimagasló alakja következetes erőfeszítéseket tett a humanista alapokon álló tudományos képzés hazai kiépítésére. Itt most legyen elég ezzel kapcsolatban egyedül a pozsonyi egyetem megalapítása körül szerzett elévülhetetlen érdemeire utalni.

Mindkét görögül írt munkát Leonardo Bruni Aretino (1377–1444) firenzei kancellár, egyben kora kiemelkedő humanista tudósa fordította latinra, aki szorgalmazta a tudományos képzést. E két fordítása szerényebb alkotásai közé tartozik.³¹⁰

Külön fejezetben foglalkozott Fitz a *Basilius* említett zársoraival.³¹¹ Különös jelentőséget tulajdonított annak, hogy a nyomdász nevét csupán annak kezdőbetűivel jelölte „A. H.”. A szakirodalom³¹² és saját megfigyelései szerint ez a korai kiadványokban viszonylag ritkán előforduló gyakorlat leginkább Rómában tapasztalható. Fitz megítélése szerint a csupán kezdőbetűkkel történő névközlés „azt sejteti, hogy már nem rendelkezett korlátlan tulajdonjog felett” a nyomdát illetően. A *Basiliust* rosszabb körülmények között adta ki, mint a Budai Krónikát.³¹³ Ez utóbbi ugyanis zársorában teljes nevet és a megjelentetés napra pontos időpontját viseli. Soltészné ezek alapján úgy gondolta, hogy Hess a *Basilius* kötetét megbízásból vagy megrendelésre adhatta közre.³¹⁴

Fitz igyekezett magyarázatot találni arra, hogy miért került – rendkívül szokatlan módon – ez a különben sem szokványos, csonka kolofon Basilius és Xenophon munkái közé. Szerinte a második mű és egyben az egész kiadvány utolsó lapján már magának a Xenophon-féle szövegnek a befejezése is gondot okozott a nyomdásznak. Annak érdekében, hogy a szöveg a kiadvány második füzetének utolsó, huszadik lapján befejeződjék, fokozta a rövidítésjelek használatát és még a szóközöket képező öntvények szélességét is csökkentette. Így bizonyos, hogy ide kolofont elhelyezni teljességgel lehetetlen volt. Miután – Fitz szerint – „Hess ragaszkodott hozzá, hogy ez a csonka kolofon a nyomtatványba kerüljön”, így ott helyezte el, ahol ehhez hely állt rendelkezésre: Basilius munkájának végén, ahol négy üres sor volt. Közülük kettőben helyezte el zársorait. Fitz azonban arra nem talált magyarázatot, hogy ha már ilyen szokatlan helyre került a kolofon, úgy abban miért nem írta ki a teljes nevét. Fitz szerint azt sem lehet feltételezni, hogy csak azért tett ide két záró sort, hogy ne maradjon négy sor üresen, hiszen ilyet a kéziratmásolók és a könyvnyomtatók minden további nélkül elviseltek.³¹⁵

Gulyás a kolofon elhelyezésének szokatlan módjából arra következtetett, hogy Hess csupán a Basilius értekezését tervezte kinyomtatni. Mikor azután a máso-

³¹⁰ *Basilius* 106–107.

³¹¹ Fitz, Hess 21–30.

³¹² Haebler, Konrad: Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande. München 1924. 9.

³¹³ Fitz, Hess 30. – Fitz, A magyar nyomdászat 125–126.

³¹⁴ *Basilius* 114.

³¹⁵ Fitz, Hess 25–26. – Fitz, A magyar nyomdászat 125. – Fitz József: A magyar könyv története 1711-ig. (Bp.) 1959. 55.

dik, négy levélpárra tervezett füzetet a szöveg távolról sem töltötte ki, bővítette ezt az elsővel azonos terjedelműre, vagyis öt levélpárból állóra, hogy azon immár Xenophon rövid szövegét elhelyezhesse.³¹⁶ Soltészné számára a két fenti magyarázat egyike sem volt meggyőző.

Gulyás erről a következőket írta szó szerint: „Hess eredetileg csupán Sz. Bazil értekezését óhajtotta kinyomtatni, s csak miután a második ív kinyomtatásához ternió helyett kvaternión fogott hozzá, utólag gondolt arra, hogy a különben üresen maradó lapokat, az ívet kvinternióvá kibővítve, egy másik kisebb értekezés kinyomtatására hasznosítsa.” A fenti három idegen szó azt jelöli, hogy a nyomtatvány egy-egy füzeté hány levélpárból áll: háromból (ternio), négyből (quaternio) vagy ötből (quinternio).

A kéziratosság korában a kódexek jelentős részét négy levélpárból (nyolc levél = 16 lap) álló füzetekből állították össze. Ez annyira kedvelt és elterjedt gyakorlat volt, hogy az ezt jelölő latin „quatuor” (négy) szóból keletkezett több nyelvben is a „füzet” szó: így pl. a francia „cahier”, az angol „quire”. Nincs meggyőző magyarázat arra, hogy ez miért alakult így. Még rejtélyesebb az, hogy a korai nyomdászok – élükön Gutenberggel – miért nem követték e téren kéziratos elődeiket, amint ezt sok-sok más részlet esetében tették, hanem túlnyomó többségükben áttértek az öt levélből álló füzetekre.

A nyomdászat történetének vizsgálata során újra és újra meg kell győződni arról, hogy a kevés kimagasló tudású újító mellett a tipográfusok csaknem kivétel nélkül mind szinte behunyt szemmel követték azt a gyakorlatot, amelyet egykor mesterüktől elsajátítottak. Hess sem dolgozott másképpen. A Budai Krónika valamennyi füzeté – leszámítva az első és utolsó, ahol általában csaknem mindig akadtak egyedi szempontok – öt levélpárból (tíz levél = húsz lap) áll. A *Basilius* mindkét füzeténél pontosan ugyanez a helyzet. Így nem állja meg a helyét Gulyásnak az az álláspontja, amely szerint Hess e kiadványának második füzetét menet közben bővítette és eredetileg nem ilyen terjedelműre tervezte volna.

Fitznek az a feltételezése, hogy a csonka kolofont azt követően helyezték el a második füzet ötödik levelének rektójára, amikor kiderült, hogy a kiadvány legvégén erre nem áll hely rendelkezésre, ellentmond önmagának. Hiszen ő volt az, aki megállapította, hogy „mind a krónikát, mind a *Basiliust* laponként – minden levelet két menetben – nyomtatták”.³¹⁷ Ebből az következik, hogy amikor Xenophon írásának végére ért, addigra a *Basilius* végére szedett csonka kolofont már régen ki kellett nyomtatni.

Fitz úgy érezte, hogy Hess szinte kétségbeesett erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy Xenophon szövegének szedése ráférjen a kis kiadvány utolsó lapjára. Ennek érdekében – szerinte – „az utolsó oldalon a szóközöket is kibővítették.”³¹⁸ A szavak elválasztására a szedésben olyan öntvényeket használtak, amelyeknek törzse valamivel rövidebb volt a többinél, mert hiányzott a tetejükről

³¹⁶ Gulyás, A könyv sorsa I. 48–49.

³¹⁷ Fitz, A magyar nyomdászat... 109.

³¹⁸ Fitz, Hess 26. – Ezt a feltételezést Soltészné is átvette: *Basilius* 113.

a betűket megjelenítő kiemelkedés. Így ezek festékezés hiányában a nyomtatás-kor nem hagytak maguk után nyomot a papíron. A nem gondos nyomdai munka következtében azután előfordul, hogy ilyen öntvények néha mégis befestékezésre kerültek.³¹⁹ Innen lehet tudni, hogy Hess műhelyében a szóközhöz használt öntvényeknek a szélessége pontosan egy mm volt. A *Basilius* utolsó lapján sem lehet azonban olyan szóközt találni, amelynek szélessége kisebb lenne ennél. Nehéz is elképzelni, hogy ennek a valóban igen keskeny öntvénynek nehézkes lereszelésébe fogott volna Hess. Hiszen ennek segítségével mindössze egy-két tized mm-nyi megtakarítás lett volna elérhető. Egyetlen rövidítésjel alkalmazása is ennek többszörösét jelentette a szedés hosszának megrövidítésében.

Ugyanakkor a kiadvány utolsó lapján a rövidítésjelek halmozásából vélte ki-olvasni Fitz azt az erőfeszítést, amelyre a nyomdász rákényszerült, hogy a szöveget a kis kötet utolsó, negyvenedik lapján be tudja fejezni. Valóban az utolsó négy lapon ($b_9a-b_{10}b$) ezeknek a szedés hosszát érdemlegesen megrövidítő jeleknek a száma érzékelhetően igen magas: 91, 84, 89, 96.³²⁰ Így éppen az utolsó lap hetedik sorában akad olyan rész is, ahol a hét egymást követő betű közül hat rövidítésjel. Jogos a feltételezés, hogy a szedésnél itt már valóban nagyon kellett vigyázni, hogy Xenophon szövege – az explicitsorral együtt – még kiférjen. De az utolsó négy lapot közvetlenül megelőző kettőn (b_8a-b_8b) a fentieknél feltűnően alacsonyabb értékek tapasztalhatók: 34, 22. A Xenophon-féle szöveg első öt lapján (b_5b-b_7b) található rövidítések száma pedig már teljesen elbizonytalanítja az embert: 55, 82, 40, 22, 84.

Ezek után érdemesnek tűnt a rövidítésjelek szempontjából az egész kis kiadványt szemügyre venni. Így kiderült, hogy számuk laponként igen széles határok – 20 (a_6b és a_6b) és 107 (a_7b) – között mozog. Tehát egyik szélsőség sem a szövegvégeken észlelhető, hanem Basilius munkájának szinte a derekán. Az összesen 2547 rövidítésjel átlaga a negyven lapon 63.6. A két művet külön-külön számolva szinte teljesen azonos értékek jönnek ki: *Basilius* 63.7 és Xenophon 63.5. Úgy tűnik tehát, hogy a nyomdászt nem érte semmi olyan meglepetésszerű váratlan esemény, amely felborította volna eredeti számításait, amint ezt Gulyás feltételezte. Ez esetben ugyanis alighanem valóban rákényszerült volna a rövidítésjelek sűrűségében valamiféle eltérést okozó, következetes és hosszabb ideig tartó halmozásra, vagy azok mellőzésére.

Soltészné úgy érzékelte, hogy Hess a helytakarékoság nyomása alatt állt kiadványa második, „Apologia Socratis” című műve szedésének már a kezdetén. Véleménye szerint Hess eleitől tudta, hogy mindkét művet összesen húsz levélre kell beszorítania, ezért választotta a második műnél a legrövidebb címet, elhagyva a szerző és a fordító nevét, majd egyetlen üres sor kihagyása nélkül

³¹⁹ A nyomdász szakzsargon ezeket „spisz”-nek nevezi. Pl. *Basilius* $a_{10}b$ lapon alulról a harmadik sorban.

³²⁰ A rövidítésjeleknek, az úgynevezett abbreviaturáknak Fitz által közölt száma mindenhol valamivel magasabb (Fitz, Hess 26). Ennek feltételezhető oka az lehet, hogy ő az egybeöntött betűket, a ligatúrákat (pl. &) is ide sorolhatta, jóllehet ezek alkalmazása a szedés hosszát érdemben nem befolyásolta.

rögtön a szöveget kezdte szedni.³²¹ Ezeknek az adatoknak elhagyásával azonban a nyomdász legfeljebb egy vagy két sort takaríthatott volna meg. Ezt a 11 lap terjedelmű szedés során a rövidítésjelek fokozott igénybevételével minden nehézség nélkül ki tudta volna gazdálkodni. Így jóval valószínűbbnek látszik, hogy a szedéshez használt kéziratban sem volt olvasható a szerző és a fordító neve.

Felmerülhet azonban a kérdés, hogy akkor miért van olyan jelentős eltérés az egy-egy lapon használt rövidítésjelek számában a kiadványon belül. Ennek számos oka lehet. Így nem közömbös, hogy a kézirat, amelynek alapján a szedés történt, eleve hány abbreviatúrát alkalmazott. Ez ugyanis a szedő munkáját – akár akaratlanul is – erőteljesen befolyásolta. Nyilvánvaló, hogy a nyomdász a szedés megkezdése előtt a kéziratban olvasható szöveg terjedelmét kiszámolva alakította ki tervezett kiadványa szerkezetét (formátum, a füzetek száma és azok terjedelme). Az így kialakított végleges szövegbeosztást (laponként vagy annál ritkábban) alighanem bejegyezte a szedés alapjául szolgáló kéziratba. Ez a munka közben iránymutatóul szolgált számára ahhoz, hogy az eredetileg tervezett beosztáshoz viszonyítva menet közben vajon nyújtania vagy szorítania kell a szedést. Az első esetben a korábbinál több rövidítést alkalmazott, a másodikonál szinte kerülte ezeket.

A szedést akkoriban végleges, vagyis laponkénti beosztásban végezték, nem úgy, mint később az úgynevezett hasábszedés alkalmazásával, amikor is a korrigált szöveget csak ezt követően tördelték be lapokba. Így a szövegvégződésen kívül mind a lap, mind a sor befejezése – a kötőjel alkalmazásának lehetősége ellenére is – szempont lehetett a szedő számára a rövidítések használatához. Ilyen és ehhez hasonló szempontok alapján – legalábbis a *Basilius* kötet esetében – ma már gyakorlatilag lehetetlennek tűnik pontos és főleg meggyőző következtetéseket egyedül a rövidítések alkalmazásának sűrűségéből levonni.

Fitznek az a – különben általánosságban megalapozott – véleménye, hogy az üresen maradt sorok nem zavarták sem a kéziratmásolókat sem a nyomdászokat, úgy tűnik, hogy ez Hess esetében nem bizonyítható. Sem a Budai Krónikában, sem a *Basilius*-ban nem találni sehol sem egymást követően egynél több üres sort. Éppen ellenkezően, az a feltűnő, hogy szedés milyen rendkívül tömött. Csak akkor hagyott ki üres sort, ha ezt a szöveg (pl. új fejezet) szinte kikövetelte. A címsorok kiemelésére sem alkalmazta következetesen az üres sorokat. Jóval kevesebb helyen használta azokat, mint ahogy ezt pedig a következetesség sok esetben megkívánta volna. Mindkét kiadványában egységes szövegrészen belül a logikus tagolás és a szöveg jobb áttekintése végett soha egyetlen új bekezdést sem használt. Igaz, ez akkoriban még nem volt elterjedt gyakorlat, ezért az természetesen nem kérhető számon nála. Úgy tűnik, hogy amennyiben ez csak lehetséges volt, betűkkel teljesen kitöltött szedéstükörre törekedett. Az azon belüli

³²¹ *Basilius* 112–113. – Ezt az eljárást Soltészné „Hess Andrásra nem jellemző sajátosság”-nak nevezte. Mivel e műhelynek mindössze két kiadványa ismeretes, és a másiknál, a Budai Krónikánál szó sincs szerzői, de még kevésbé fordítói névről, így „jellemző sajátosságról” aligha lehet beszélni.

fehér foltokat ezek szerint nem kedvelhette. Szinte egy fajta – a kortársainál és még századokig igen gyakori – „horror vacui” tapasztalható nála.

A fentiek alapján inkább az tűnik valószínűnek, hogy Hess a két sort a *Basilius* végén az üresség kitöltésére kívánta használni. A szöveg befejezését követően még maradt négy üres sor. Ezek közül az elsőt és a negyediket meg is hagyta. Közéjük arányosan elhelyezte előbb a szövegzáró explicitet, majd az újabb üres sor helyett inkább valami rövid kolofonféleséget eszkalált össze. Amint ez a Budai Krónika ajánlása kapcsán is megfigyelhető, Hess a szövegbeosztás terén ügyelt a szimmetriára. Feltehető, hogy ennek kedvéért a zársorok felett álló rövid explicithez kívánta ennek a két sornak hosszát, vagyis pontosabban inkább rövidségét igazítani. Mindkét kurta sort azután gondosan a szedéstükör közepére igazította, akárcsak a Xenophon explicitjét. Való igaz, hogy a nyomdász teljes neve is elfért volna ebben a rövidke sorban, amint ezt Soltészné megjegyezte.³²² Ennek ellenére sem biztos, hogy nevének csupán kezdőbetűivel történő jelölésével, ami Rómában, ahonnan Hess jött, ebben az időben nem volt szokatlan, valami korlátozott tulajdonjogi viszonyt kívánt volna kifejezni.³²³

Nevének két kezdőbetűjét ebben a sokat vitatott zársorban egy-egy pont közé helyezte a nyomdász: „.A. .H.”. Ez a szedési sajátosság, vagyis hogy az egy betűből álló rövidítések elé és után pont került, a korai itáliai nyomdászatban – mindenekelőtt Rómában – széles körben elterjedt gyakorlat volt.

Alighogy megismerték a legkorábbi nyomtatványokkal foglalkozók, hogy a budai nyomdának másik terméke is van, máris gondot okozott a két kötet megjelenetésének időrendje. Elsőként a nagytekintélyű Michael Denis adott hangot annak a véleményének, hogy a kis *Basilius* kötet a Budai Krónika 1473. évi megjelenését megelőzte.³²⁴ Őt Panzer ebben a felfogásában pontosan követte.³²⁵ Peter A. Budik³²⁶ és nyomában Anton Mayer³²⁷ is ugyanennek a felfogásának adott hangot. Érvelésük mindenekelőtt e kis kiadvány nyomdai előállításának különösen primitív, vagy enyhébben fogalmazva, kiforratlan jellegére támaszkodott. Ezzel Gulyás is egyetértett.³²⁸ Ezzel szemben Fitz a Budai Krónika ajánlása egyértelmű fogalmazása alapján határozottan állította, hogy Hess nyomdájának első terméke az volt.³²⁹

Gulyás ennek ellenére továbbra is elképzelhetőnek tartotta, hogy Hess Budára érkezve ilyen kis kötet kinyomtatásával kívánta magára vonni a hazai humanista körök figyelmét. A megrendelésekre vonatkozó reményeiben azonban csalatkoz-

³²² *Basilius* 113.

³²³ *Basilius* 114.

³²⁴ „Unde opellam hanc Hessii rudimentum, anno 1473. fortasse antiquius, puto.” – Denis, Michael: *Annalium typographicorum V. Cl. Michaelis Maittaire Supplementum. II. Viennae. 506. Nr. 4346.*

³²⁵ Panzer I. 266. Nr. 2.

³²⁶ Budik, P[eter] A[lcantara]: *Vorschule für bibliothekarisches Geschäftsleben. München 1848. 79.*

³²⁷ Mayer, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte. I. Wien 1883. 6.*

³²⁸ Gulyás, A *könyvnyomtatás 20.*

³²⁹ Fitz, Hess 132.

nia kellett. Talán a *Basilius* betűinek primitív volta is akadályozhatta ennek, így új öntőműszerrel felújította betűkészletét, amellyel azután a Budai Krónikát elkészítette. Az ennek ajánlásában olvasható szavakat arról, hogy a magyarok történetéről szóló mű műhelyének első terméke, a magyarok hiúságának legyezésére irányuló szándéknak minősítette Gulyás.³³⁰ Ez a véleménye nem talált visszhangra Soltészsnénál, aki a *Basilius* kötetet Hess második termékének tartotta.³³¹

Teljes joggal, mert amint erről fentebb a *Patrica? Matrica? Öntött betűk?* és a *Hess betűinek mérete* című fejezetekben kifejtésre került: Hess nem öntötte át Budán betűit, továbbá a betűmagasságnak a Budai Krónikában tapasztalható állandó csökkenése a *Basilius*ban csak folytatódott. Mindezek alapján semmi ok sincs arra, hogy elfogadhatóvá váljék a Denistől Gulyásig felvetett gondolat a *Basilius* időrendi elsőségéről. A Budai Krónikában és a *Basilius*ban fennmaradt papírok ismert felhasználási idejét legfeljebb egy-két év választja csak el egymástól, mintha ez a körülmény is tovább erősítené azt a korábban többektől és számos érveléssel alátámasztott megállapítást, hogy a *Basilius* később készült, mint a *Chronica*. Ismeretes ugyanis, hogy a korábbi századokban a papírivek felhasználási ideje általában rendkívül rövid volt.³³² Bizonyosnak látszik tehát, hogy Budán a magyarok krónikája előbb jelent meg, mint a két görög klasszikus latin fordítása.

Soltészsné úgy találta, hogy Xenophon írása Bruni fordításában nem tükrözi hibátlanul annak szövegét, „több tévesen szedett szó s szövegkihagyás fordul elő benne”.³³³ Miután éppen Soltészsné munkája nyomán lehet tudni, hogy ez a budai kiadvány Xenophon írásának első nyomtatásban megjelent kiadása, nem tűnt feleslegesnek ezt az összevetést a Soltészsné által is használt bázeli kiadásal³³⁴ újra elvégezni. Az eredmény nem mindenben egyezik a fenti megállapítással.

Valóban, viszonylag sok az eltérés a két szövegkiadás között. Ezek közül a lényeghez nem tartozókat (helyesírás: ae – e stb., egybe- és különírás, szókezdő nagy- vagy kisbetű, valamint a mondaton belüli szócserek) természetesen figyelmen kívül hagyva, a két nyomtatvány szövege még így is közel másfél száz esetben nem fed egymást. Ezek közül 23-szor a budai kiadásból, míg 45 alkalommal a bázeliből hiányzik valami szövegrész a másikkal szemben. Az eltérések jelentősége és terjedelme igencsak eltérő: az egy betűs szótól a tíz szóból állóig sokféle akad. De a hiányoknak a fenti két számmal történt jelölése önmagában is mutatja, hogy Hess szövege nem éppen rossz. Természetesen akad nem kevés valóban egyértelmű sajtóhiba,³³⁵ de e nélkül nyomtatvány az elmúlt öt és fél évszázad alatt aligha látott napvilágot.

Osztani kell Fitz megállapítását, hogy a *Basilius* kötet nyomdai kiállítása va-

³³⁰ Gulyás, A könyv sorsa I. 49–50.

³³¹ *Basilius* 103.

³³² Magyar Könyvszemle 1968. 344.

³³³ *Basilius* 107.

³³⁴ Xenophon: Opera. Basileae 1534. 214–217. – OSZK Ant. 1112. = BNH Cat X6.

³³⁵ Közülük többet Xenophon írásának magyarra fordítója, Ritoók Zsigmond fel is sorolt: *Basilius* 93.

lóban igénytelen.³³⁶ Ezért is gondolták már a 18. század óta többen is, hogy ebben a kiadványban még fejletlenebb állapotban mutatkozik be Hess betűtípusa. Amint erről fentebb a budai műhely betűinek méretéről szóló fejezetben részletesen szó volt, mind a Budai Krónikát, mind a *Basiliust* ugyanazokkal az öntött betűkkel állították elő. A sorok pontos kizárását azonban Hess nem tudta egyik kiadványában sem jól megoldani, így azok jelentős többsége az ideális sorzárástól jelentősen eltér. Ez általában egy-két mm, de nem ritka a három mm sem. Míg ez a kis fólió méretű krónika 120–123 mm hosszú sorainál kevésbé szúr szemet, addig ugyanez az egy-három mm a negyedréti formátumban készült *Basilius* 80–83 mm hosszú sorainál sokkal bántóbb. Ezáltal kelti ez a kisebb kiadvány a primitívebb és ezzel korábbi nyomdai kiállítás benyomását.

Soltészné úgy vélte, hogy Hess a *Basiliust* negyedréti formában takarékos szedéssel, olcsóbban értékesíthető kis kötetként hozta forgalomba.³³⁷ A *Mennyi betűje lehetett?* című fejezetben már kifejtésre került, hogy mindkét budai ősnymotatvány egy-egy papírvére – függetlenül a kis fólió és a negyedréti közötti formátumbeli különbségre – lényegében azonos mennyiségű betű került. Így nem lehet szó a *Basilius* „takarékos szedéséről”.

Hessnek tulajdonított kiadványok

A szakirodalomban az elmúlt két és fél évszázad során néhány ősnymotatványról feltételezték, hogy Hess budai műhelyében készült.

Missale Quinqueecclesiense

Weszprémi István 1774-ben, amikor az 1499-ben nyomtatott pécsi misekönyvről írt, ahhoz hozzáfűzte: „an. 1499. Budae impressum.”³³⁸ Fitz szerint „Weszprémi azt hitte, hogy Hess egészen a XV. század végéig maradt Budán.”³³⁹ Weszprémi azonban nem említette Hess nevét. Inkább arról lehet szó, hogy a budai kiadó, Johannes Paep működési helye téveszthette meg őt. Ezért írhatta, hogy a nyomtatás a magyar fővárosban történt. Ez természetesen meglehetősen súlyos tévedés, hiszen a „Missale Quinqueecclesiense” zársoraiban egyértelműen olvasható: „Impressum venetijs.” Valószínűsíti ez utóbbi feltevést, hogy maga Weszprémi ugyanennek a művének egyik későbbi kötetében³⁴⁰ ennek a nyomtatott pécsi misekönyvnek teljes és pontos leírását közölte, beleértve a Velencében történt nyomtatásról szóló és fentiekben idézett két szót is.

³³⁶ Fitz, Hess 26.

³³⁷ *Basilius* 116.

³³⁸ Weszprémi, Stephanus: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria prima*. Lipsiae 1774. 112.

³³⁹ Fitz, Hess 136.

³⁴⁰ Weszprémi, *Succincta...* Centura altera, pars posterior. Viennae 1781. 410.

Már Wallaszky Pál észrevette, és ki is igazította Weszprémi hibáját, nem említve meg, hogy az később ugyanabban a művében már helyes adatokkal közölte ezt a misekönyvet.³⁴¹ A szakirodalom – Fitzen kívül is – számon tartotta a későbbiekben Weszpréminek ezt a botlását.³⁴²

Menestarffer krónikája

Michael Denis, a nagytekintélyű bécsi bibliográfus szóbeli közlésre hivatkozva arról írt, hogy Hess 1482-ban megjelentette Michael Manerstorffer bécsi orvos krónikáját, bár ennek sehol nem találja nyomát.³⁴³

Fitz kimutatta, hogy ilyen nyomtatvány soha nem is létezett. Denis adata feltehetően az akkor Budán őrzött Egyetemi Könyvtár vezetőjétől, Pray Györgytől származott, akivel rendszeres munkakapcsolatban állt. A tévesnek bizonyult feltételezés arra vezethető vissza, hogy Johannes Menestarffer (tehát nem Michael Manerstorffer) 1481-ben (és nem 1482-ben) lemásolta a Hess féle Budai Krónikát. Ezt a kéziratot később Klimó György szerezte meg.³⁴⁴ A pécsi püspöki könyvtár katalógusaiban 1778–1838 közötti években szerepelt is, azonban a múlt század közepe óta ott már többet nem volt fellelhető.³⁴⁵

A pécsi kéziratot katalógus vezethette félre Toldy Ferencet, amikor Denis adatának hitelt adott.³⁴⁶ Ballagi is átvette Denis adatát, azonban megjegyezte, hogy példány továbbra sem került elő, és bibliográfiájába ezt kizárólag forrása szerzőjének tekintélye alapján vette be.³⁴⁷ Hasonlóan nyilatkozott Gulyás is.³⁴⁸ Miután Fitz tisztázta a félreértést, Gulyás és mások is ilyen értelemben foglaltak később állást.³⁴⁹

Érdekes itt megjegyezni, hogy ez a pécsi kézirat azután éppen közvetlenül a Budai Krónika megjelenésének félezer éves évfordulója előtt napvilágra került.³⁵⁰

³⁴¹ Wallaszky, Paulus: Conspectus 135.

³⁴² Gulyás, A könyv sorsa I. 50. – Chronica Hungarorum. Bp. 1972. [16]. – Chronica Hungarorum. Bp. 1973. XXIV.

³⁴³ Denis, Michael: Einleitung in die Bücherkunde. I. Wien 1777. 121. – Ua. Wien 1795. 127–128.

³⁴⁴ Fitz, Hess 13. és 126.

³⁴⁵ Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. III. Pécs 1931. 1–6.

³⁴⁶ Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története. II. Pest 1851. 32.

³⁴⁷ Ballagi, Buda és Pest 13. sz.

³⁴⁸ Gulyás, A könyvnyomtatás... 23–24.

³⁴⁹ Gulyás, A könyv sorsa... I. 50–51. – RMNY App. 3. – Ennek ellenére még jóval később is felmerült Hess szerepének lehetősége: Orvosi Hetilap 1954. 819. = Journal of the History of Medicine and Allied Sciences 1959. 57.

³⁵⁰ Magyar Könyvszemle 1973. 349–351.

Constitutiones incliti regni Ungarie

Sebastian Seemiller az ingolstadti egyetem könyvtárában őrzött ősnymotatványokról készített katalógusában 1792-ben ismertette Mátyás király törvénykönyvének azt a kiadását, amelynek egy példánya ott az első füzet nélkül maradt fenn. Ez a körülmény természetesen bizonytalanná tette leírását, mert nem tudta, hogy ezt melyik budai országgyűlés hagyta jóvá. Az évszám ismerete nélkül a nyomdai kivitel alapján 15. századi nyomtatványnak tartotta.³⁵¹

A régi nyomtatványok egyik legnagyobb bibliográfusa, Georg Wolfgang Panzer 1793-ban elkezdte megjelentetni a 15. században napvilágot látott nyomtatványok megjelenési hely szerinti összeállítását. A Budán Hess által előállított mindkét ma ismert kiadványt (*Chronica* és *Basilius*) követően beiktatta Seemiller fenti közlését.³⁵² Az ingolstadti könyvtárosnak a magyarországi országgyűlésnek helyet adó városra vonatkozó megjegyzése alapján Panzer – bár fenntartással „Forte Budae?” megjelöléssel – kötetében az ország fővárosában a valóban elkészült kiadványok sorába beiktatta. Ez utóbbi közlésről Kovachich Márton György számolt be elsőként latinul a hazai szakirodalomban,³⁵³ majd Horvát István mind Seemillert, mind Panzert ismertette magyarul.³⁵⁴

Az ingolstadti egyetemet a napóleoni idők nagy átalakulása során áthelyezték a bajor fővárosba. Könyvtára a mai müncheni Egyetemi Könyvtár alapjait alkotja. Az ősnymotatványok máig is nélkülözhetetlen összefoglaló bibliográfiáját Ludwig Hain elsősorban éppen a müncheni könyvtárak 15. századi kiadványokban világviszonylatban is leggazdagabb állományára támaszkodva állította össze. Ennek második kötetében olvasható az ő autopszia alapján készült leírása. A Münchenbe került, elején csonka példány alapján ez nem lett más, mint Panzer által alkotott fantáziacím megismétlése: „Corvinus, Matthias: Leges in dieta, ut vocatur, seu conventu generali procerum Regni Budae habita, conditae.” Hain megjegyzése a nyomdahelyre vonatkozólag: „Budae?”³⁵⁵

Később kiderült, hogy ennek a meglehetősen ritka nyomtatványnak immár teljes példányát őrzi a budapesti Egyetemi Könyvtár. Ez szerepelt is a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára által szervezett történeti és irodalomtörténeti kiállításon. Leírása az 1473. évi *Chronica Hungarorum* és az akkor még ugyancsak Hess nevéhez kötött Julius Caesar-kiadást követi. A Panzer által felvetett budai nyomtatás lehetőségét azonban a leírás nem ismételte meg.³⁵⁶ A század végére a Nemzeti Könyvtárban is volt már egy ugyancsak teljes példány ebből az ősnymotatványból.

³⁵¹ Seemiller, Sebastianus: Bibliothecae academiae Ingolstadiensis incunabula typographica... Fasc. IV. Ingolstadii 1792. 137. Nr. 298.

³⁵² Panzer I. 266. Nr. 3.

³⁵³ Kovachich, Martin Georgius: Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros. II. Budae 1800. 257. – Fia a nyomtatott törvénykönyv kapcsán nem írt a budai nyomtatás lehetőségéről: Kovachich, Josephus Nicolaus: Notitiae praeliminares ad syllogem decretorum comitialium. Pesthini 1820. 11.

³⁵⁴ Tudományos Gyűjtemény 1833. II. 28–29.

³⁵⁵ Hain 5779.

³⁵⁶ Magyar Könyvszemle 1877. 305.

nyomtatványból, amely a pozsonyi evangélikus egyház könyvtárának ajándéka volt, ahova csere útján került Prágából.³⁵⁷ (6. kép) A Magyar Nemzeti Múzeum ősnymtatványainak nyomtatott katalógusában sem esett szó arról, hogy ez a törvénykönyv esetleg Hess műhelyében készült volna.³⁵⁸ Horváth Ignác leírása bekerült W. A. Copinger Haint kiegészítő ősnymtatvány-bibliográfiájába, jóllehet ennek a kiadásnak leírása szerepelt már Hain alapvető munkájában.³⁵⁹ Ugyancsak hely nélküli kiadványként írta le ezt a kiadást a Szabó–Hellebrant-féle bibliográfia is.³⁶⁰ Borovszky Samu erről a nyomtatványról azt írta, hogy „állítólag krakkói kiadás”,³⁶¹ amit azután Gulyás erőteljesen cáfolt.³⁶²

A műhelyt, ahol Mátyás király nyomtatott törvénykönyvének ezt a kiadását előállították, az ősnymtatványok Berlinben készülő összesített katalógusának szerkesztőse tisztázta véglegesen. Erről Hellebrant Árpád tudósította a hazai érdeklődőket.³⁶³ Eszerint a nyomdász Konrad Kachelofen volt Lipcsében. A betűk használata alapján ennek időkorét az 1491–1494 közötti években állapították meg. Bár a budai nyomtatás lehetősége ezzel végérvényesen megszűnt, Ballagi budapesti bibliográfiájába mégis felvette, de immár nem a nyomtatás, hanem az országgyűlés helye miatt.³⁶⁴ Legbehatóbban Hubay Ilona foglalkozott ezzel a nyomtatvánnyal, aki a legalaposabb leírását is adta.³⁶⁵ Az ő meggyőző érvei alapján bizonyosra vehető, hogy ez a szöveg még Mátyás király életében nyomdába került. A megjelentetés idejét az elődjének ezt a törvénykönyvét visszavonó Ulászló király Magyarországra érkezése, vagyis 1490. július 31. elé helyezte. A kiadványban szereplő betűtípusok használatba vételének ideje sem mond elene ennek a kormeghatározásnak.³⁶⁶ Mindezek után ezen kötet budai nyomdai előállításának lehetőségét teljes bizonyossággal ki kell zárni.³⁶⁷

Hain feltételezése tartós nyomot hagyott a külföldi szakirodalomban. Így Ferdinand Geldner igényes munkájában még 1970-ben is Hess nyomdatermékeként tartotta számon.³⁶⁸ Sőt Otto Mazal még 1984-ben is követte ezt a felfogást.³⁶⁹ Ennek az oka az, hogy a nyomtatvány budai eredetének cáfolatai mind magyar nyelven láttak napvilágot. Ilyen esetben – a tapasztalatok szerint – nyelvünk el-

³⁵⁷ Tudományos Gyűjtemény 1833. II. 25–36.

³⁵⁸ Horváth Ignác: A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának ősnymtatványai. Bp. 1895. 274. sz.

³⁵⁹ Copinger, W. A.: Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum. Part II. Vol. I. London 1898. No. 1757.

³⁶⁰ RMK III. 59.

³⁶¹ Akadémiai Értesítő 1898. 341.

³⁶² Gulyás, A könyvnyomtatás 24.

³⁶³ Akadémiai Értesítő 1915. 222–223.

³⁶⁴ Ballagi, Buda és Pest 25. sz.

³⁶⁵ Magyar Könyvszemle 1939. 245.

³⁶⁶ Magyar Könyvszemle 1939. 236–237.

³⁶⁷ Fitz, Hess 135. – Gulyás, A könyv sorsa I. 50. – Chronica Hungarorum. Bp. 1972. [16]. – Chronica Hungarorum. Bp. 1973. XXIV.

³⁶⁸ Geldner, Ferdinand: Die deutschen Inkunabeldrucker. II. Stuttgart 1970. 358.

³⁶⁹ Magyar Könyvszemle 1985. 97.

Constitutiones incliti regni ungarie

6. Mátyás király portréja a Constitutionesban (Budapest, OSZK, Inc. 834.)

szigeteltsége szinte áttörhetetlen. Így történt ez a név nélkül megjelentetett „Biga salutis” című mű szerzőségének esetében is, amelyet G. W. Panzer ugyan név nélkül vett fel a korai nyomtatványok általa készített bibliográfiájába, de a mutatóban „Michael de Hungaria” neve alá sorolta. Ezt a téves szerzői meghatározást vette át azután Hain. Az ő tekintélye alapján – közel másfél évszázadon keresztül – így regisztrálta ezt az ősnymtatványok külföldi szakirodalma. Történt mindez annak ellenére, hogy a magyar szakemberek jelentős része e munka szerzőjének – kellő indoklással – már a 19. század elejétől Laskai Osvátot tartotta. Külföldön erről másfél évszázadig nem vettek tudomást. Csak amikor ezt a megállapítást német, illetve angol nyelven is közreadták, módosult a helyzet, és megváltozott a külföldi állásfoglalás is.³⁷⁰

Concordia Hungarica inter... Fridericum tercium... et... Wladislaum

Mátyás király halálát követően a magyar trón öröklésében a Habsburgok és a Jagellók Pozsonyban állapodtak meg 1491-ben. A szerződés szövegét ki is nyomtatták. Ennek végén a „Data est Budae in festo beati Nicolai episcopi et confessoris anno 1491” szavak állnak. Christoph Theophil von Murr, e kiadványt a nürnbergi Ebner-könyvtár példánya alapján ismertette. Ő bizonyosra vette, hogy a nyomtatvány a békekötést követően hamarosan elkészült. A budai datálás alapján felvetette annak lehetőségét, hogy ez talán („forsan”) Andreas Hess műhelyében történt, amely 1473-ban e városban dolgozott.³⁷¹ Ezt a kiadványt azután a nemzetközi szakirodalom sokáig az ősnymtatványok között tartotta számon. A Gesamtkatalog der Wiegendrucke azután kizárta a 15. századból.³⁷² A megjelenés pontos meghatározását (Wien 1507 tájt Winterburger) Walther Dolch végezte el.³⁷³ Szabó Károly 15. századi bécsi kiadványnak tartotta, és „különösnek” minősítette Murrnak Hessre vonatkozó feltevését.³⁷⁴ Ezt Apponyi Sándor is természetesen elvetette.³⁷⁵ Ezzel Murr feltételezése végleg a történelem süllyesztőjébe került.

Caesar, Julius: Oratio ad milites cum praefatione Andreae Brentii

Jankovich Miklós arról írt, hogy Julius Caesar egyik ősnymtatvány kiadása, amelyet saját könyvtárában őrzött, Hess műhelyében készült.³⁷⁶ Ez eredetileg

³⁷⁰ Borsa Gedeon: Michael de Hungaria. Bp. 1997. 11–12.

³⁷¹ Murr, Christoph Theophil von: Memorabilia bibliothecarum publicarum Norimbergensium et universitate Altdorfinae. P. II. Norimbergae 1788. 204.

³⁷² GW VI. Sp. 828.

³⁷³ Langer, Eduard–Dolch, Walter: Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts. Wien 1913. 113. sz.

³⁷⁴ RMK. III. 26. A megjelenés idejének javítása: RMK III. 5056.

³⁷⁵ Apponyi Sándor: Hungarica. III. München 1925. 1569. sz.

³⁷⁶ Cajus Sallustius Crispus Szentgyörgyi Gellérd magyarázásával. I. Buda 1811. 91–92.

össze volt kötve a Hess-féle *Chronicának* azzal a példányával, amelyet ma a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz. Jankovich a *Chronica* régebbi leírása alapján azt remélte, hogy ez a Caesar-kötet is a budai műhelyben készült. Az egész ügyről és erről a tévesen feltételezett Hess-kiadvánnyal kapcsolatos minden további részletről a budai ősnymtatványok fennmaradt példányairól szóló következő fejezet I. C. pontjában lehet olvasni.

Galeotto: Liber de homine

Minden idők egyik legjelesebb ősnymtatvány-szakértője, Robert Proctor a századfordulón külön könyvben foglalta össze a 15. századi nyomtatványok előállításához használt görög betűtípusokat. Mindössze két nyomtatványt nem sikerült ezek közül valamelyik műhelyhez kötnie. Ezek közül az egyik Marzio Galeotto „De homine” című munkájának egyik kiadása. Feltűnt neki, hogy ebben a kiadásban – a többitől eltérően – Mátyás király nevét csupa nagybetű szedésével emelték ki. Úgy gondolta, hogy miután a szerző 1471-ben Budán tartózkodott, két évvel később pedig Hess ott állította elő a magyarok krónikáját, Galeotto írását is ő nyomtathatta ki a magyar fővárosban. Proctor maga is elismerte, hogy feltételezéséhez a bizonyítékok meglehetősen csekélyek.³⁷⁷

A magyar szakemberek azonnal felfigyeltek a nagytekintélyű angol könyvtárosnak erre a feltételezésére. Kropf Lajos ismertetésében eleve erős kétségének adott hangot, hogy Galeotto munkájának ez a kiadása Budán készült volna.³⁷⁸ Ezzel szemben Trócsányi Zoltán hajlott Proctor feltételezésének elfogadására, és ezt a kiadványt tekintette a Magyarországon készült első nyomtatványnak. A kiadvány nyomdai előállításának gyenge szakmai színvonala mellett erre őt az indította, hogy a kötetben található „görög idézetek betűi a budai nyomda görög betűivel azonosak”.³⁷⁹ Miután Hess két ismert kiadványában egyetlen görög betű sem található, Trócsányinak ez az állítása minden alapot nélkülöz.

De nem csupán a bibliográfusok, hanem a könyvgyűjtők is felfigyeltek arra a lehetőségre, hogy ez a nemzetközi antikvárpiacon időnként feltűnő kiadás, esetleg a legkorábbi hazai nyomtatvány lehet. Ráadásul a művet Galeotto Vitéz János esztergomi érseknek ajánlotta. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy a századfordulón a régi magyar vonatkozású nyomtatványokat gyűjtő mindkét nagy bibliofil, Apponyi Sándor³⁸⁰ és Todoroszku Gyula³⁸¹ könyvtárában e kiadás egy-egy példánya megtalálható volt.

Ballagi Aladár ezzel szemben – megfelelő bizonyítékok hiányában – határozottan elutasította Proctor feltételezését. Hogy mégis felvette budapesti bibliográ-

³⁷⁷ Proctor, Robert: The printing of Greek in the fifteenth century. Oxford 1900. 46–47.

³⁷⁸ Magyar Könyvszemle 1901. 109.

³⁷⁹ Trócsányi Zoltán: Magyar régiségek és furcsaságok. (Bp. 1924.) 7–12.

³⁸⁰ Apponyi Sándor: Hungarica. I. Bp. 1900. 50. sz.

³⁸¹ Akantisz Viktor: Dr. Todoroszku Gyula és neje, Horváth Aranka régi magyar könyvtára. Bp. 1922. 85.

fiájába, azt azzal indokolta, hogy „mert ide való. Az első budai nyomdának állítólagos harmadik termékéről való határozott véleménynyilvánítást e könyvben meg kell találnia annak, aki e kérdés iránt érdeklődik.”³⁸²

A londoni British Museum könyvtárának az ott őrzött ősnymtatványokról készített alapvető fontosságú katalógusa Galeotto műve e kiadása elkészítőjének – a korábban ott tevékenykedett Proctor fentebb említett véleményétől eltérően – egy névtelen bolognai tipográfust tartott. Ez a „Johannina Barbatia nyomdásza”.³⁸³ Fitz – amellet, hogy elfogadta ezt a londoni nyomdász-meghatározást – a tipográfusnak még ennél is pontosabb meghatározására törekedett. Véleménye szerint mind a Barbatia, mind a Galeotto művét név nélkül elkészítő bolognai nyomdász Domenicus de Lapis volt, akinél ez az itáliai humanista Budáról 1471-ben történt távozását követően korrektorként tevékenykedett.³⁸⁴

Gulyás Pál, aki behatóan foglalkozott a Galeotto-mű budai előállításának lehetőségével, érveket sorakoztatott fel ez ellen, de mellette is. Lehetségesnek ítélte, hogy ez a mű volt az első budai nyomtatvány. Ehhez közvetett bizonyítéknak tartotta azt, hogy a Budai Krónika Káraihoz³⁸⁵ írt ajánlásában Hess nem hangsúlyozta, hogy ez a kötet műhelyének első terméke. Érthetetlen Gulyásnak ez az érvelése, hiszen Hess említett ajánlásában kifejezetten e nemből első művéről írt. Végül is még eldöntetlennek ítélte a kérdést.³⁸⁶ Később is bizonyos távlatartással írt erről anélkül, hogy határozottan állást foglalt volna.³⁸⁷ Trócsányi korábbi álláspontját a londoni, Bologna mellett történt állásfoglalás ellenére sem adta fel teljesen, később is lehetségesnek tartotta, ha már nem is bizonyosnak, hogy Galeottonak ez a kiadása Budán készült.³⁸⁸ Feltehető, hogy ebben őt már nem annyira meggyőződése, mint inkább az a törekvése sarkallta, hogy angol nyelvű cikke olvasóinak figyelmét Proctor feltételezésére felhívja.

A nyomdatörténeti vizsgálatok alapján teljességgel bizonyos, hogy Galeotto művének ez a sokat emlegetett kiadása nem Magyarországon, hanem Itáliában készült.³⁸⁹

Antoninus Florentinus: Confessionale 1477

Az eddig felsoroltaknál összehasonlíthatatlanul jelentősebb és figyelemre méltóbb volt az a meglátás, amelynek Fitz József a hazai könyvnyomtatás kezdetével fog-

³⁸² Ballagi, Buda és Pest 3. sz.

³⁸³ Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. Part VI. London 1930. xxxiii, 812–813.

³⁸⁴ Fitz, Hess 138–140.

³⁸⁵ A szerző itt kétszer is „Karádi”-t írt Kárai helyett, feltehetően a 16. században Abrudbányán működött nyomdász nevével kapcsolatos névasszociációja miatt (Gulyás, A könyvnyomtatás 23.).

³⁸⁶ Gulyás, A könyvnyomtatás 23.

³⁸⁷ Gulyás, A könyv sorsa I. 51.

³⁸⁸ The Hungarian Quartely 1936. 333.

³⁸⁹ Chronica Hungarorum. Bp. 1972. [16.]. – Chronica Hungarorum. Bp. 1973. CXXIV.

lalkozó könyvében egész terjedelmes fejezetet szentelt.³⁹⁰ Figyelmét Antoninus Florentinus „Confessionale” című munkájának 1477. évszámmal megjelent kiadására az irányította, hogy az abból ismert mindhárom példányt a budapesti Egyetemi Könyvtár tudhatta magáénak. Érdeklődése csak fokozódott, amikor kiderült, hogy az összes 15. századi nyomtatvány valamennyi példányát számba venni törekvő központi katalógus (Gesamtkatalog der Wiegendrucke = GW) Berlinben vezetett nyilvántartásaiban sem szerepelt ebből a kiadványból egyetlen további példány sem. (7. kép)

Az ottani szakembereket is meghökkentette ez a tény, de a problematikus kiadványban található betűtípusok azonosnak bizonyultak a Matthias Moravus nápolyi nyomdájában használtakéval. A könyvnyomtatás első évtizedei kiadványainak a századfordulón kifejlesztett nyomdász-meghatározási módszere pedig éppen ezen alapult. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy az ősnymtatványok összesített katalógusában ennek a kiadványnak nyomdászát az említett itáliai tipográfusban jelölték meg.³⁹¹ Márpedig ennek a kiadványnak és az annak létrehozásán dolgozó valóban kitűnő könyvtárosoknak szakmai tekintélye szinte megfellebbezhetetlennek tűnt.

Fitz mindezek ellenében felsorakoztatta ellenérveit. Az egyetlen, budapesti lelőhelyen kívül hivatkozott arra, hogy a példányokban található vízjelek teljességgel ismeretlenek a nápolyi ősnymtatványokban, ugyanakkor szinte azonosak vagy nagyon hasonlóak a hazai kódexekben és Hess kiadványaiban láthatókkal. Szokatlannak minősítette, hogy a szerénynek egyáltalában nem nevezhető Matthias Moravus e kiadványán nem tüntette fel nevét. A nápolyi nyomdász önbizalma meglehetősen megalapozott volt, hiszen a műhelyében előállított kötetek valóban kora igényesebb termékei közé tartoztak. Az 1477. évi „Confessionale” előállítójának szakmai felkészültségéről ugyanez nem állítható. Ilyen és ehhez hasonló további érvekkel alátámasztva Fitz úgy vélte, hogy ezt az ősnymtatványt Hess állította elő.

Hogy bizonyos szempontból mennyire igaza volt Fitznek, azt jól bizonyítja, hogy ebből az ősnymtatványból e század derekán két további példány került elő az egész világon, és mindkettőt addig a történelmi Magyarország egy-egy szerzetesi könyvtára őrizte: Gyöngyösön a ferencesek (8. kép) és Nyitrán a piaristák.³⁹² Így szinte vitathatatlaná vált, hogy ez a kiadvány valahol a Duna-medencében és nem Nápolyban készült.

A hazai nyomdászat történetének ezt a valóban igen jelentős problémáját Soltész Zoltánné oldotta meg. Ő ugyanis a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött egyik Laudivius által írt kiadványról³⁹³ megállapította, hogy azt Antoninus Florentinusnak a fentiek alapján 1477-ben nyilván hazánkban készült kiadásában³⁹⁴

³⁹⁰ Fitz, Hess 141–154.

³⁹¹ GW 2108.

³⁹² Magyar Könyvszemle 1988. 132–135.

³⁹³ RMNY 5.

³⁹⁴ RMNY 3.

Monasterij *Luglaunsi Catalogo inferiato*

Incepit sumula p[re]fessionis utilissima in qua agitur
quomodo se habere debeat confessor erga penitente[m]
in p[re]fessionib[us] audiendis. qua[m] edidit Reuerendissi-
mus uir: ac in Christo pater dominus frater An-
tonin[us] archieps florēt[is] ordinis frat[er] p[re]dicato[r].

Esce[n]t[ur] scrutatores scrutatio p[re]lati.
Scrutiniū quide[m] est confessio i quo
et penitens scrutat[ur] p[re]sentiam suā:
et confessor cum eo: Scrutans ergo
est p[re]fessor qui in hoc p[otes]t tripliciter
deficere: Quia uel per maticia[m] absol-
uendo qua[m] scit nō posse: uel per igno-
rantia[m] nesciendo discernere inter le-
pram et lepra[m] et quem possit uel nō
possit absolue[re] uel per infirmitate[m] concupiscencie inde sumē-
do occasiones malorum ex auditu dū incaute se habet: unde
Aug. de peni. di. vj. c. j. Caueat spūalis iudex ut sicut nō com-
mittit crimē nequicie: ita non careat munere sciencie. Ex quib[us]
uerbis innuit[ur] q[uo]d p[re]fessor siue sacerdos debet habere illa tria ex
auctoritate Augu. pallegata. Primo p[re]sentem in foro p[re]sentie
ut. s. sit iudex spūalis. Secundo conseruare puritate[m] uite sue.
ne committat crimen nequicie: Tercio habere sufficientem
sciencie claritate[m]: ut non careat munere sciencie.

**Capitulum primū de potestate seu auctoritate confesso-
ris et quis possit uel non possit audire confessiones.**

Orandum primo est q[uo]d non sacerdos: et si possit audi-
re confessiones in casu mortis non tamen absolue[re]
potest: al[iter] si absoluit ut sacerdos indicat[ur] secundū
quoda[m] incurrit irregularitate[m]: sicut si celebraret. Hoc tñ est
dubiu[m]: quia non est in iure expressu[m]: sicut de celebrat[ur]. Unde
non uidetur irregularis. extra de sentē. exco. c. is qui lib. o. vj.
Ibi enim dicitur q[uo]d non incurrit quis irregularitate[m] p[ro]pter ali-
quod delictu[m]: quādo non est in iure expressu[m]: et p[re]fess[us] tali non

Incipit sumula p[re]fessionis utilissima: in qua agitur
quomodo se habere debeat confessor: erga penitentem
in p[re]fessionibus audiendis. quam edidit Reuerendissi-
mus uir: ac in Christo pater dominus frater An-
tonin[us] archiep[iscopu]s flor[etinu]s ord[ini]s frat[rum] p[re]dicato[rum]:

Defecit ut scrutaretur scrutatio p[er] l[et]i.
Scrutiniū quidē est confessio. T[er]mo
et penitens scrutat[ur] p[re]sentiam suā:
et confessor cum eo: Scrutans ergo
est p[re]fessor: qui in hoc p[otes]t tripliciter
deficere: Quia uel per maliciā absol-
uendo quē scit nō p[otes]se: uel per igno-
rantia[m] nesciendo discernere inter le-
p[ro]p[ri]am et leprā et quem possit uel nō
possit absoluere uel per infirmitate[m] concupiscencie inde sumē-
do occasiones malorum ex auditu dū incaute se habet: unde
Aug. de peni. di. vi. c. j. Caveat sp[irit]ualis iudex ut sicut nō com-
misit crimē nequicie: ita non careat munere sciencie. Ex quib[us]
uerbis innuit[ur] q[uod] p[re]fessor siue sacerdos debet habere illa tria ex
auctoritate Augu. p[re]llegata. Primo p[ro]p[ri]etatem in foro p[re]sciencie
ut. s. sit iudex sp[irit]ualis. Secundo conseruare puritate[m] uite sue.
ne committat crimen nequicie: Tercio habere sufficientem
sciencie claritatem: ut non careat munere sciencie:

**Capitulum primū de potestate seu auctoritate confesso-
ris et quis possit uel non possit audire confessiones.**

Notandum primo est q[uod] non sacerdos: et si possit audi-
re confessiones in casu mortis non tamen absoluere
p[otes]t: al[iter] si absoluit ut sacerdos indicatiue secundū
quosdā incurrit irregularitatem: sicut si celebraret. Hoc tñ est
dubiū: quia non est in iure expressu[m]: sicut de celebrante: Unde
non uidetur irregularis. extra de sentē. exco. c. is qui libro. vi.
Ibi enim dicitur q[uod] non incurrit quis irregularitatem p[ro]pter ali-
quod delictū: quādo non est in iure expressum: et p[re]fess[us] tali non

használt nyomdai felszereléssel állították elő. (9. kép) Ebből a kis kötetből sehol a világon nem ismeretes további példány. Ez a körülmény ez esetben is tovább erősítette annak feltételezését, hogy ez a műhely Magyarországon működött. Pozsonyban őrzik ma is azt a nyomtatott búcsúlevelet, amelyet ebben a városban 1480-ban állítottak ki.³⁹⁵ Az ennek előállításához használt betűtípusok a fentiekben említett két másik kiadványt készítő nyomdából származnak.³⁹⁶ (10. kép)

Ezzel immár kétségtelenné vált, hogy Magyarországon 1477 és 1480 között nyomda működött, amelynek immár három terméke vált ismeretessé. Fitznek tehát igaza volt abban, amikor – a nagytekintélyű GW meghatározásával dacolva – felismerte, hogy a „Confessionale” hazánkban készült. Ez a nápolyi eredetű műhely azonban semmiféle kapcsolatba sem hozható a Rómából származó és könyveket bizonyosan csak 1473-ban megjelentető budai Hess-officinával. Soltészné meggyőző kutatási eredményei alapján ezt később Fitz maga is készséggel elismerte.³⁹⁷

Mátyás plakátja 1477

Fraknói Vilmos a weimari hercegi levéltárból ismertette azt a beszámolót, amelyet 1477-ben Bécsből küldtek. Ebben arról van szó, hogy a magyar király levelét kifüggesztették a császári városban. Fraknói feltételezhetőnek tartotta, hogy ez nyomtatvány volt.³⁹⁸ Gulyás szerint, ha a plakátot valóban nyomtatták, úgy nem tartotta kizártnak, hogy az Budán készült.³⁹⁹ Fitz véleménye erről az, hogy „ezeket a plakátokat még Hess nyomtathatta”.⁴⁰⁰ Később ő bizonytalan volt, hogy az vajon valóban a *Chronica* műhelyében készült.⁴⁰¹ Gulyás idővel inkább külföldön előállított kiadványra gondolt.⁴⁰²

Amióta bizonyossá vált, hogy 1477-ben Magyarországon nyomda tevékenykedett, ennek a Mátyás által Bécsben terjesztett manifesztumnak előállítására kapcsolatba hozható ezzel a műhellyel,⁴⁰³ de bizonyosan nem Hess officinájával.

³⁹⁵ RMNY 6.

³⁹⁶ Gutenberg Jahrbuch 1958. 59–68. – Magyar Könyvszemle 1958. 146–157.

³⁹⁷ Fitz, A magyar nyomdászati... 130–140. – Fitz, A magyar könyv... 55–58.

³⁹⁸ Magyar Könyvszemle 1915. 1.

³⁹⁹ Gulyás, A könyvnyomtatás 24.

⁴⁰⁰ Fitz, Hess 155.

⁴⁰¹ Gutenberg Jahrbuch 1939. 133. – Mátyás király emlékkönyv. II. Bp. 1940. 240.

⁴⁰² Gulyás, A könyv sorsa I. 52.

⁴⁰³ RMNY 4. – CIH I. LIII.

1

**Laudiuius Eques Hierosolimitanus
ad francinū beltrādū bachī
nonensez de uita beati Hieronimi**

Nam tuo sepe hortatu francine hieronimi ui-
tam in lucem efflagitaris. Epi mecum prius
ipse mirari uebementer. hanc siue maiorum
negligencia, seu culpa temporum post habitam esse.
qui omnino studiorum in grati quantia semper in hiero-
nimo. Licet pauci admodum obscure quedam nuntiis
ac seipue de eo scripta reliquere. At nisi suis ipse laudi-
bus tota orbe clarus haberetur nostris adhuc ignorare-
tur hieronimus. Quauis rei in dignitate per motus.
non passus sum diutius hunc in obscuro uersari. Nam
si plutarchus grecorum historias simul ac romanorum
oratione coplexus est. plinius summus ducere belli re-
bus a se gestis illustras. eloquentia tñ ornauerit Quo-
rum breuis inter mortales gloria censeatur quanto sa-
ne rectis existimari hieronimi laudes uitam. studia
ac morum sanctitatem perscribere. platonem enim et
aristotilem. quottidie legimus qui nil tantuz nisi huma-
num aut ipsi didicerant aut alios insinuere. hieronimus
uero omnium de gencium. ac linguarum interprete. di-
uina simul atq3 humana cōsecutus est studia. Catonis
quoq3. et Aristidis uirtutem et socratis continenciam
idem incredibili studio superauit. iure ecia3 pytago-
re Appollonio. ceterisq3 sapientibus anteposendus
Quos nil nisi ad peruestigandis nature casus se certa
q3 rerum in longinqua maris spacia et terrarum orbes

Jobannes & anoius & plebanus & ecclie scilicet adhartini pozoniensis & omniarius in sancto negotio
jubilei in eodemq; loco deputatus per Reverendissimu & illustrissimu dominu don Jobane de
Ziragonia . tituli sancti adriani Sactofancte Romane & ecclie pbrim & ardinalem apostolicum
de latere legati ad pungrarie Bobenite et polonie Regna & Sanctissimo domino nro Sixto
papa quarto destinatu fidem facimus per presentes q; quia *honestas Agnes de polonia*

debitum fecit ponendo & contribuendo ad cippu pro expeditione facienda contra
impiiissimos Turcos & cristiani nomi atrociissimos hostes iuxta ordinacione prelati domini legati
Ideo declaramus q; possit ab Idoneo & onfessore & se eligendo ab excois sentencie et pcis
omnibus & contritis et confessis ablovi et assequi sancti jubilei omni peccatoru remissione in iura
& i mortis articulo plenaria Indulgentiam Datu ipsa die Ascensionis dni Anno eiusde adillesimo
Quadragesimo Octavesimo

Forma Absoluciois

adiferatur tui oipotēs deus & cetera Dñs nñ ihus xpus te absoluat et ego auctoritate beatoru
petri & pauli apostoloru & Secte Romane & ecclie mibi in hac parte comissa & tibi concessa absolvo
te ab omni vinculo & recommunicationis . Suspensionis & Infdicti aliisq; sentis a iure vel ab hoie
generalit' aut spali' lre prolatis et rescripto te & communioni fidelium & participacioni & eccliasicoru
Sacramentu & eade auctoritate ego ab oib; pcis tuis & contritis et & confessis ecia de
oblitis & cōcedo tibi omni peccatoru tuoru plenaria remissionem et remitto tibi omnes penas i pñti
seculo aut in purgatorio faciendas In nomine pris & filii & spiritus sancti Amen

Si hac via non movetur Responset

A fennmaradt példányok

A hazai ősnymtatványok példányaival a korábbi szakirodalom természetesen már többször is foglalkozott.⁴⁰⁴ Aránylag legbehatóbban a *Chronica* első hasonmás kiadásához írt tanulmányában Fraknói Vilmos. Ő a hasonmás alapjául szolgálón kívül az általa ismert mind a hat többi példány egy-egy lapjáról fényképet is közölt.⁴⁰⁵

Helyesnek, sőt szükségesnek mutatkozott a Hess-féle nyomda két kiadványa példányainak részletes számbavétele, hogy a 15. századi hazai nyomdászatra vonatkozó eddigi, bizony igen csak korlátozott ismereteknek akárcsak szűk körű bővítésére alkalmat nyújtó legkisebb lehetőség se maradjon felhasználás nélkül.⁴⁰⁶

A *Chronicára* vonatkozó ilyen jellegű adatokat elsősorban a két hasonmás-kiadás kísérőszövege tartalmazza.⁴⁰⁷ A példányok ismertetése során a szakirodalom által közölt és részben igen részletesen leírt, de a második világháború következtében elpusztult, illetve eltűnt két kötet⁴⁰⁸ sem marad figyelmen kívül. A két művön belül a példányok leírása azok első, nyomtatásban napvilágot látott ismertetésének időrendjében találhatók.

I. Chronica: A. Bécs – B. Lipcse – C. Bp. Egyetemi Könyvtár – D. Róma – E. Prága – F. Bp. OSZK – G. Párizs – H. Krakkó – J. Szentpétervár – K. Az Amerikába került példány – L. Braunsberg.

II. Basilius: A. Bécs – B. Salzburg – C. Eichstätt.

I. Chronica

A. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Inc. 5.F.35.

Ez a *Chronicának* az a példánya, amely jelenlegi őrzési helyén a legrégebb-ről mutatható ki. A bécsi udvari könyvtár vezetője, Petrus Lambecius (Peter Lambeck) 1666-ban kiadott írásában elsőként adott hírt erről a kötetről.⁴⁰⁹ Ebben az ismertetésében – a pontos impresszumadatok mellett – említést tett a Hess-féle ajánlásról is.⁴¹⁰ Lambecius közlését Michael Maittaire átvette anélkül, hogy látott volna belőle példányt. Ettől kezdve nemzetközileg is számon tartották az első magyarországi ősnymtatványt.⁴¹¹ (*II. kép*)

⁴⁰⁴ Fitz, Hess 123–126, 132–134, 142.– CIH LV, LX–LXI. – Magyar Grafika 1973. 3. sz. 4, 12.

⁴⁰⁵ Budai Krónika 22–30.

⁴⁰⁶ Magyar Könyvszemle 1988. 95–139.

⁴⁰⁷ Budai Krónika 22. 31.– *Chronica Hungarorum*. XVII–XIX.

⁴⁰⁸ A *Chronica* braunsbergi és a *Basilius* salzburgi példánya.

⁴⁰⁹ Lambecius, Petrus: *Diarium sacri itineri Cellensis*. Vindobona 1666. 267.

⁴¹⁰ Érdekes, hogy Lambecius egyik hivatali utóda, Adamus Franciscus Kollar egy évszázaddal későbbi munkájában, amelyben elődjének a nagy bécsi gyűjteményről írt ismertetését egészítette ki, a *Chronicát* tévesen 1483. évszámmal közölte: Petri Lambecii Hamburgensis Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi, editio altera, opera et studio Adami Francisci Kollarii. I. Vindobonae 1766. 690. has.

⁴¹¹ Maittaire, Michael: *Annales typographici*. Tom. I. Pars I. Amstelodami 1733. 331, 131. – Tom. IV. Londini 1741. 360, 526.

*Ad uenerandum dñm Ladislaũ prepositũ ecclesie
buden: pthonotariũ apostolicũ: necnon uicecãcel-
lariũ serenissimi regis Mathie i cronica hũgaroyz
Andree prefatio.*

Cum superiori tempore uenerande dñe in latio uersarer:
uiderẽq; quãto emolumento ac decori hoim generi hi uiri
forẽt: q; magno pstantes ingẽio suã diuinã industriã compmẽ-
dis libris adhibebant: placuit mihi tam dignũ tamq; excellens
studiũ mea pro uirili capessere: ut siquid demũ assequi possem:
id non in meam dũtaxat: uerũ etiam pluriũ mortaliũ utilitatẽ
conuerterẽ. Vnde cũ dei benignitate p uoto meo aliquatĩsper
profecissem: & ob id rei ad inclytum hungarie regnũ tua gratia
accerlitus uenirem: essemq; nõ parum ociosus: suscepi laborem
ingentem diezq; plenũ: imprimendi uidelicet cronicũ pãnonie
opus: laborẽ in qua: quẽ omnibus hungaris gratũ atq; iocundũ
fore putauĩ: quãdoquidem: ut quisq; natale solum unice diligit:
reliquisq; orbis terrarum partibus longe anteposit: ita & suoz:
qualem uitam egerint: quicq; uernaticus scire plurimũ exoptat:
ut siqua preclara: memoratuzq; digna cõspexerit: imitari debeat.
siqua uero minus felicitẽ gesta compererit doctus precauere
possit. Sed cum animaduernerem: & diu mecum ipse uolutarẽ:
cui meam primam in hoc sedulitatẽ pluribus diebus lucubratã
dirigerẽ: te preter domine mi obseruandissime inuenio neminẽ.
Quippe & tu de me optiẽ meritis es: & sine te susceptus labor
neq; iniri: neq; expleri potuisset. Accipe itaq; hoc munusculum
nostrum iure quodam tue excellentie dedicadũ: ut q; uidelicet
potissima laboris causa extitisti: ipsius quoq; operis particeps
esse debeas. Et siqua indies maiora excudemus: tuo etiã illustri
nomini dedicanda putabimus.

Incipit prima pars cronice de origine hũgaroyz:
de descensu de scitia in pãnoniam: de bellis cõtra
diuersas natiões habitis: ac de expulsionẽ eorũdẽ
& reditu in scitiam.

7to Liber est Conscriptus Wicnẽy Sidmẽy Simpdia in Anglia

A példányban a Hess-féle ajánlás alatt – a rövidítések feloldásával – a következő, 15. század végén keletkezett, kéziratos tulajdonbejegyzés olvasható: „Iste liber est conventus Wiennensis ordinis fratrum praedicatorum in Austria.”⁴¹² Ugyanez a szöveg ugyanattól a kéztől megismétlődik a d₁₀a lap alján és a kolofon alatt is, míg – immár negyedikként – a kötet végén is olvasható nagyobb, gondos könyvírással, de itt utána még a „frater Wolfgangus” szavak is állnak. Fraknói⁴¹³ – majd nyomában mások is – arra a következtetésre jutottak, hogy már a megjelenését követően hamarosan a bécsi domonkosok kolostorához tartozó kötetet a II. József idején végrehajtott szekularizálás során vitték át az udvari könyvtárba. Ez azonban a fentiek ismeretében nem állja meg a helyét: a könyvet már 1666-ban Lambecius a mai őrzési helyén forgatta.

Az első nyomtatott lap tetején másfélsoros kézírás áll a 16. századból, de ez a rendelkezésre álló másolat alapján nem volt kiolvasható. A könyv margóján több kéztől számos bejegyzés található. A legkorábbi a beírások közül még bizonyosan a bécsi domonkosoknál került bele (pl. a₃a), amit egy rendi vonatkozású megjegyzés támaszt alá (e₁b). Jóval későbből származik az a beírás – úgy 1700 tájáról –, ami a magyarok történetének a császári könyvtárban található kéziratával történt összevetés során megfigyelt, eltérő névformát örökítette meg (a₃a). Időben e kettő között – főleg a kötet első füzetében – még több további kéz hagyott nyomot a lapszéleken. Ezek a 16. század folyamán főleg a személy- és helyneveket vetítették ki a szövegből a margóra.

A bécsi példány a 19. század első felében új, egész bőr kötést kapott, amelyen az aranyozott császári sas látható. Feltehetően ekkor vágták ki és ragasztották fel egy üres papírlapra a könyv végén álló, nagyobb betűs tulajdonos-bejegyzést az eredeti papírt erősen körülúlvá. Ennyi maradt meg a kiadvány utolsó leveléből. A közvetlenül előtte álló, ugyancsak üres levél (g₇) ma nem található a kötetben, akárcsak a legelső sem.⁴¹⁴ A szövegileg tehát így teljes *Chronicát* rubrikálták. Az iniciáléknak a szedésben üresen hagyott helyét piros tollrajzos kezdőbetűkkel töltötték ki, a fejezetek élére incipitjelet raktak, a nagybetűk egy részét függőleges vonással hangsúlyozták.

B. Leipzig, Universitätsbibliothek, Edit. Vet. 1473, 14.

A *Chronicának* ezt a példányát díszítették a legszebben és legigényesebben. Már az ajánlás élén álló szűk kis helyre is többszínű, tollrajzos iniciálé került. Ennek hátlapján, a szövegkezdet elején nagyméretű „P” betű áll, amelyhez a lapszégre is kiterjedő, indafonatos díszítés tartozik.⁴¹⁵ A második részt kezdő (a₁₀a), ugyancsak „P” betű többszínű rajzzal készült, de ez már nem terjed túl a nyomtatás által erre a célra kihagyott sorokon. Az összes többi iniciálét a rubrikátor piros tintával rajzolta be a nyomdász által erre a célra fenntartott helyre. A feje-

⁴¹² Reprodukciója: Budai Krónika 27.

⁴¹³ Budai Krónika 26.

⁴¹⁴ A GW 6686. csak az első üres levél hiányáról tudósított.

⁴¹⁵ Reprodukciója: Budai Krónika 25.

zetcímek aláhúzással, a nagybetűk pedig függőleges áthúzással nyertek kiemelést. A fejezetek élére incipitjel került. (12. kép) Paulus Wallaszky⁴¹⁶ volt az első, aki hírt adott erről a példányról Carolus Andreas Belius, lipcsei egyetemi tanár⁴¹⁷ figyelemfelhívása nyomán 1769-ben.⁴¹⁸

A 19. század utolsó negyedében készült, félhártya kötésben fennmaradt könyvben semmi nyom sem maradt a korábbi tulajdonos(ok)ra vonatkozólag. Az első kötéstáblába írták tintával úgy száz éve a később ismertetésre kerülő, téves lap-számozásra vonatkozó, német nyelvű megjegyzést. Felette olvasható a ceruzával tett észrevétel a múlt század derekáról: „Hain 4994, qui hunc librum non vidit.” Az első, nem eredeti, üres levelet követő, nyomtatott ajánlás alatt látható az ovális keretbe foglalt „Bibl. Univers. Lips.” szövegű tulajdonbélyegző lenyomata. A nyomtatványt nagyszámú, a szöveg tartalmát, illetve a fontosabb személyek nevét tartalmazó, latin nyelvű, igen apró, kézírásos megjegyzés kíséri a margókon még a 15. századból. A 40. (valójában 38.) levél rektójának alján ötsornyi bejegyzés áll latinul Gertrúd királynő kapcsán. A kolofon alatt továbbra is ugyanattól a kéztől hét sor olvasható, amelynek szövegét Fraknoi teljes terjedelmében közölte.⁴¹⁹

A szépen díszített kiadványt tartalmilag is igényesen tárták fel. A *Chronica* szövegét három részre tagolva, ezt minden levél rektójának tetején közölték arab számmal. Hess maga csak két szövegkezdetet jelölt ki, egyrészt a hunok, másrészt a magyarok története élén, ahol a szedésben nagyméretű kezdőbetűnek hagyott helyet (a,b és a₁₀a). A kötet gondozója Szent László koronázásával harmadik részt is kijelölt az általa 36-nak jelölt (valójában a 34. = d₂) levél verzója közepén.

A részek említett megjelölése mellett a rubrikátor levélszámozással is ellátta a kötetet, amely arab számok formájában olvasható a verzólapok jobb felső sarkában. Ebbe azután hiba csúszott, mert a 28. és 32. szám kimaradt. A sorszámozás az első nyomtatott levélen (a₂) kezdődik, így a 69. sorszám áll a kolofont viselő lap tetején.

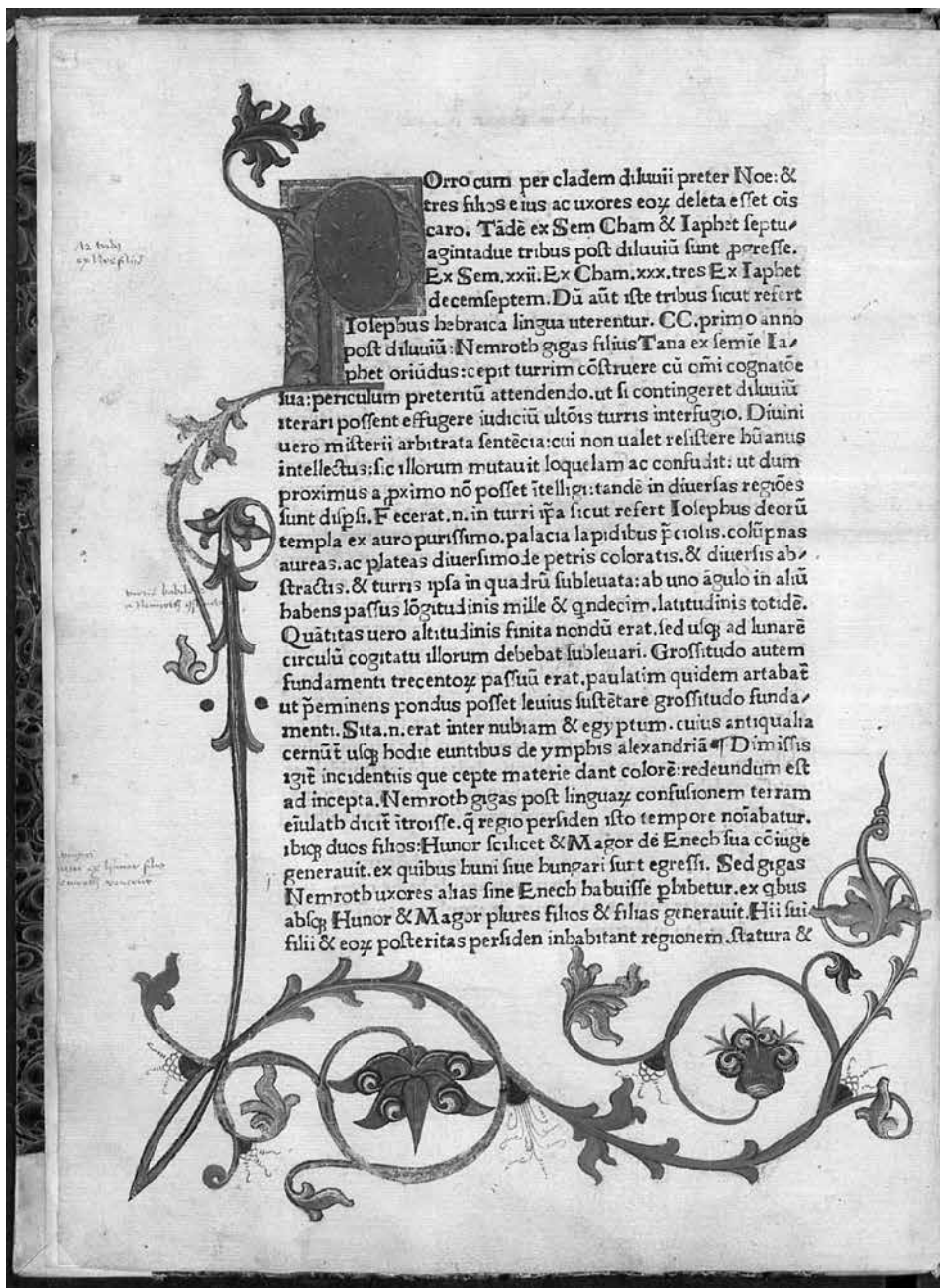
A budai nyomtatvány utolsó öt, üresen maradt lapján (g₆b, g₇ab és g₈ab) kezdődik a korabeli viszonyokhoz mérten meglepően igényes és gazdag – összesen nem kevesebb, mint 668 tételt tartalmazó – kézíratos név- és tárgymutató. A szoros betűrendben álló jegyzék a kötetben belül megadja előbb a rész, majd a levél számát, de természetesen az említett sorszámozási hibával. A lista elkészítése is jól nyomon követhető, hiszen ez is ugyanattól a kéztől származik, mint aki a fentebb említett lapszéli megjegyzéseket tette. Végigolvasva a kötetet, ő ugyanis a mutató számára jelentősnek ítélt neveket és témákat rendkívül apró betűkkel a margóra jegyezte. Ezt követően azután „kicédulázta” ezeket, ahogy ezt a filológus zsargon

⁴¹⁶ 1742–1824. 1767-től Németországban tartózkodott tartósan, és azon belül is Lipcsében. Szinnyi XIV. 1410–1412. has.

⁴¹⁷ 1717–1782. Bél Mátyás fia. Szinnyi I. 777–780. has.

⁴¹⁸ Wallaszky, Paulus: Tentamen 96–97.

⁴¹⁹ Budai Krónika 24–25.

12. A Chronica lipcsei peldánya (Leipzig, UB, Edit. vet. 1473, 14.)

ma mondja. A cédulákat betűrendbe rakva készült el azután a mutató szövege, amely ma összesen hét lapon foglal helyet.

Az ezt követő lapon olvasható – továbbra is ugyanannak a személynek írásával – a magyar királyok jegyzéke Attilától Mátyásig. Még további hét üres lap is található a kötetben. Az ismeretlen, aki a mutatót – feltehetően még a 15. században – összeállította, tehát hosszú jegyzékkel számolt, amikor a *Chronica* végén meglevő öt üres laphoz még vagy kétszer annyi továbbit csatolt más – mérleg helyett ökörfejes vízjelet viselő – papíron.

C. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Inc. 10.

Az első hazai nyomtatványnak, amely ráadásul a magyarok történetét tartalmazza, ez az egyetlen olyan fennmaradt példánya, amelyet nyomtatásától a mai napig megszakítás nélkül Magyarországon őriznek. Ennek tudható be, hogy viszonylag igen sok és változatos jellegű adat maradt fenn róla. Az ebből kialakuló história terjedelemben ezért messze meghaladja az összes többi példányét. (13. kép)

A 18. század második felében Magyarországon az írásbeliség – a korábbi korszakokkal összehasonlítva – igen örvendetes módon mind a hivatali ügyvitelben, mind a magánszemélyek feljegyzéseiben és leveleiben rendkívüli fejlődésnek indult. Ennek tudható be, hogy az említett félévszázadból meglepően sok adat maradt fenn erről az úgynevezett Dessewffy–Jankovich-féle példányról. Időrendbe rakva ezeket – kiegészítve néhány nyomtatásban is napvilágot látott forrással – a következő kép alakult ki e kötet sorsáról.

Az első feljegyzés mindössze húsz sorra terjed. Kézírtos kivonat ez a *Chronicának* a hét vezértől Szent Istvánig tartó részéből, amelyet 1751. január 3-án készített Hanusfalván az akkor ott Dessewffy Tamás tulajdonát képező könyvből Tahi József, Ung megyei bíró.⁴²⁰ A bevezető pontosan közli Hess nevét, akit szerzőnek tart, valamint a „Buda 1473” impresszumatadatokat. Említést tesz még a László prépostnak szóló ajánlásról is.

Feltehetően ez a feljegyzés adott indítást Kaprinai Istvánnak, a neves jezsuita történésznek, hogy a *Chronicának* erről a példányáról másolatot készítsen. Johann Kriebel feltételezte, hogy ennek célja a szöveg publikálásának terve volt.⁴²¹ Kaprinai másolata a *Chronicának* erről a Dessewffy-féle példányáról fennmaradt.⁴²²

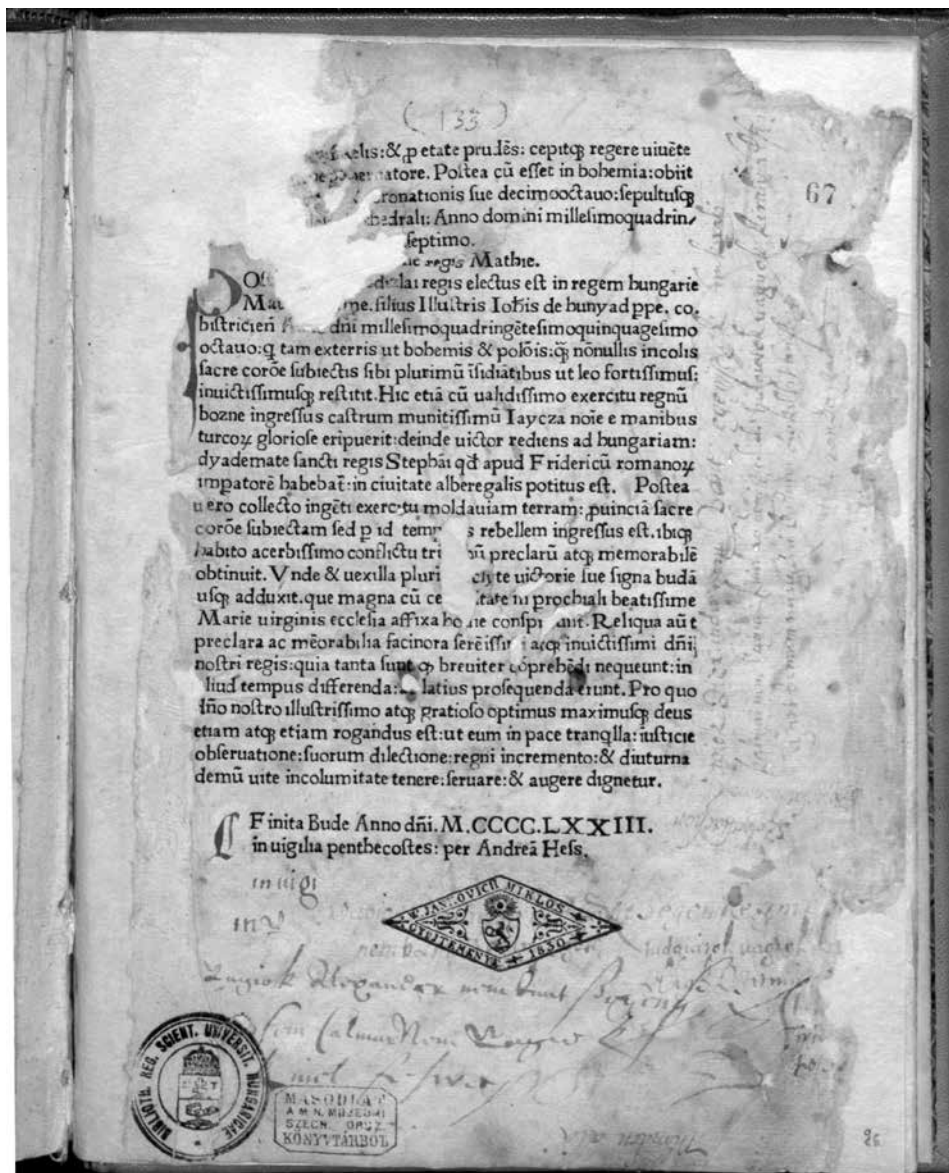
1766. április 30-án kelt levelében Kaprinai megírta Dobai Székely Sámuelnek, hogy milyen kényelmetlen helyzetbe került a *Chronica* kapcsán. A könyv nála volt kölcsönbe Kassán, amikor 1765-ban áthelyezték Nagyszombatba.⁴²³ A könyvet – több más kötetel egyetemben – augusztus 15-én délután négykor

⁴²⁰ Bp. ELTE Könyvtára, Collectio Kaprinaiana 4° XXIX. 87–88. 38. sz.

⁴²¹ Kaiserlich königlich privilegierte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern. IV. Wien 1774. 284.

⁴²² Bp. ELTE Könyvtára, Collectio Kaprinaiana 4° VIII. 1–133.

⁴²³ Lukács, Ladislaus: Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773). Pars II. Romae 1988. 684.

13. A Chronica Jankovich-példánya (Budapest, ELTE EK, Inc. 10.)

a kassai jezsuita rektor jelenlétében átadta Steinhübl könyvkötő,⁴²⁴ eperjesi polgárnak azzal, hogy az juttassa el Eperjesen Kriebelnek, akit Kaprinai írásban kért meg a *Chronicának* Dessewffyhez történő továbbítására. A könyv tulajdonosa Pálfalvi Imrén keresztül mégis felszólította Kaprinait, hogy szolgáltatssa vissza a könyvet, mert Steinhübl nem kézbesítette ki a levelet Kriebelnek. Kaprinai kérte tehát Dobai Székelyt, hogy faggassa ki az ugyancsak Eperjesen lakó Steinhüblt ez ügyben. Egyidejűleg írt Kriebelnek is.⁴²⁵

Ugy tűnik, hogy a kötet Kaprinaitól eljutott Kriebelig, aki Eperjesen volt evangélikus lelkész, és aki feltehetően ebben az időben tanulmányozta azt, mert erről később igen részletes leírást adott – név nélkül – a több folytatásban megjelent írásában.⁴²⁶ Cikksorozata a 18. században publikált legjobb magyarországi nyomdatörténet.⁴²⁷ De mások is forgatták ez idő tájt és ezen a vidéken ezt a példányt. Így Kriebel kollégája, az ugyancsak történelmi érdeklődésű, iglói evangélikus lelkész, Jonas Andreas Czirbesz kezében is járt. Jakob Ferdinand Miller úgy értesült, hogy tőle Iglóról került a kötet Fejérvári Károlyhoz.⁴²⁸

Fejérvári maga is behatóan foglalkozott szűkebb páttriája, Sáros megye történetével. Jelentős régiség- és könyvgyűjteményt mondhatott magáénak. Tervezte a hazai nyomdászat történetének megírását is, amit azonban – úgy tűnik – nem sikerült megvalósítania.⁴²⁹ Kastélya Komlóskeresztesen állt, néhány kilométer távolságra csupán Hanusfalvától, ahol egykor Dessewffy őrizte nevezetes könyvét.⁴³⁰

Dessewffy Tamás, a felkelő nemesség alezredese utód nélkül hunyt el.⁴³¹ Fivérének, Andrásnak azonban fiúágon is több íziglen voltak leszármazottai.⁴³² Fejérvári minden bizonnyal meg kívánta szerezni könyvtára számára a szomszédos birtokon őrzött, Dessewffy-féle *Chronicát*, amelyhez a jogcímet feltehetően anyja jelentette, aki Dessewffy Anna volt.⁴³³ Fejérvári tervének megvalósítása azonban a Dessewffy- és az azzal igen szoros rokonságban állott Szirmay család tagjainak, illetve azok jogi képviselőinek ellenállásába ütközött. A rendkívül

⁴²⁴ Feltehető, hogy az illető Johann Gottlieb Steinhübl (1716–1777), vö. Magyar Könyvszemle 1912. 340.

⁴²⁵ Bp. OSZK Quart. Lat. 784/2. 66a–66b.

⁴²⁶ Anzeigen IV. 1774. 283–284.

⁴²⁷ Magyar Könyvszemle 1982. 26–31. Köszönet illeti Szelestei N. Lászlót, e cikk íróját, aki a Dessewffy-kötet kapcsán több forrásra és összefüggésre volt szíves felhívni a figyelmet.

⁴²⁸ Bp. OSZK, Quart. Lat. 63/12. 229a–229b.

⁴²⁹ Magyar Könyvszemle 1982. 32.

⁴³⁰ Szóbeli értesüléseit Miller sorra megörökítette cikkeiben. Az egyikben arról számolt be, hogy a *Chronica* a Gömör megyei Csetneken volt található Dessewffynél (Zeitschrift von und für Ungern. III. Pest 1803. 311.) Ez természetesen nem felel meg a valóságnak, hanem összetévesztése a Dessewffy család hasonlóan csengő egyik nemesi előnévvel a „cserneki”-vel, amelyet egykori szlavóniai származási helyük után viseltek.

⁴³¹ Nagy Iván: Magyarország családai. III. Pest 1858. 304.

⁴³² Nagy Iván III. 302.

⁴³³ Nagy Iván IV. 139.

bonyolult örökösödési ügyre csak közvetetten lehet következtetni a Fejérvári és Jankovich Miklós közötti levelezésből.⁴³⁴

Josephus Podhradczy – Dobai Székelyre hivatkozva – arról tudósított, hogy a később Jankovich tulajdonába került *Chronica* elé Szirmay Tamás ezredes kiadás, latin nyelvű megjegyzéseket írt be.⁴³⁵ Ilyet aligha engedhetett meg magának egy alkalmi olvasó, így arra kell gondolni, hogy a kötet egykor Szirmayé volt, aki 1688 és 1743 között élt, és egyetlen lányának második férje Pottornyai András volt.⁴³⁶ Ez utóbbinak neve sűrűn előfordul a Fejérvári és Jankovich közötti levelezésben, mint akinek írásos „cessio”-jával (hozzájárulás, átengedés) kaphatta csak meg később Fejérvári a *Chronicát* tartalmazó kötetet. Ez is erősíti azt a feltevést, hogy a könyv – Dessewffy Tamást megelőzően – Pottornyai⁴³⁷ apósáé, Szirmay Tamásé volt.

A korabeli nemesség – különösen egy megyén belül – gyakran állt egymással rokoni kapcsolatban, akár több házasság révén is. Különösen állt ez a Dessewffy és a Szirmay családra. Szirmay [V.] István, aki 1711-ben a grófi címet nyerte el, és aki nagybátyja volt a bejegyzést tevő Szirmay Tamásnak, adoptálta nővére lányának fiát, Dessewffy Tamást, akiből így gróf Szirmay Tamás lett. Ő 1739-ben, majd pedig az azonos nevű fia 1760-ban Sáros vármegye főispánja volt.⁴³⁸ Ilyen összefonódott családi körülmények között, amelyet ráadásul több fiúutód nélkül meghalt személy – közöttük éppen a *Chronica* tulajdonosai –, Szirmay Tamás és Dessewffy Tamás bonyolult örökösödési viszonyai színezték, a ma rendelkezésre álló adatok között biztonságosan már nem lehet eligazodni.

Azonban az ifjú Jankovich – úgy tűnik – igen nagy erővel vetette be magát a *Chronica* megszerzésébe. Ő ugyanis, ha más forrásból nem is, de Kriebel említett cikksorozatából biztosan értesült az első magyarországi nyomtatványnak erről az egyetlen hazai példányáról, amelyet Sáros megyében őriztek különböző helyeken különböző személyek. A szenvedélyes gyűjtő, aki később minden idők legnagyobb hazai magánkönyvtárát mondhatta magáénak, fáradhatatlan levelezésbe kezdett e kötet megszerzése érdekében. 1793 derekától egész sor levelet intézett elsősorban Fejérvárihoz, de Czirbeszhez és a Dessewffyekkel rokonságban álló Szirmay Antalhoz is.⁴³⁹

A könyv sorsát alakító, de ma már nehezen kikövetkeztethető események nagyjából a következőképpen alakultak. A kötet Czirbesztől Iglóról visszakerült Eperjesre, azonban nem Fejérvári kezébe, aki pedig ott városi házzal rendelkezett, hanem az evangélikus kollégium könyvtárába. Úgy tűnik, hogy ezt a megoldást a tisztázatlan jogi körülmények miatt kellett választani. 1794. augusztus 26-án Fejérvári megírta Jankovichnak, hogy a kollégium rektora, Karlovsky

⁴³⁴ Bp. OSZK Kézirattár, Fond 16/298.

⁴³⁵ Podhradczy, Josephus: *Chronicon Budense*. XV.

⁴³⁶ Nagy Iván IX. 468, X. 741.

⁴³⁷ Neve az említett levelezésben „Potturnyai” formában olvasható.

⁴³⁸ Nagy Iván X. 744–745.

⁴³⁹ Bp. OSZK, Kézirattár, Fond 16/298, 731, 820.

János⁴⁴⁰ – Pottornyai írásos hozzájárulására és Jankovich hathatós közbenjárására – kiszolgáltatta végre neki a kötetet.⁴⁴¹ Emiatt azután a Dessewffy család jogi képviselte élesen tiltakozott.⁴⁴² Fejérvári ekkor már súlyos beteg volt, így az erről szóló levelet is már csak tollba tudta diktálni. 1794. december 6-án elhunyt.⁴⁴³

Jankovich a továbbiakban is fáradhatatlannak bizonyult. Úgy látszik, hogy összeköttetései révén sikerült elsimítania az ügyet a Dessewffy-örökösöknél. Így a kötet birtokában levő özvegy Fejérvári Károlynéhoz fordult,⁴⁴⁴ akinek az érdekeit a már említett Szirmay Antal képviselte. Ez utóbbin keresztül értesült Jankovich arról, hogy az özvegy a könyvért húsz aranyat kért, amit ő sokallott. Alkudozásra fogta tehát a dolgot, és a kb. 85 forintnak megfelelő húsz arany⁴⁴⁵ helyett hatvan forintot ígért.⁴⁴⁶ Fejérváriné engedett Jankovich kérésének, amit ő hálás levélben köszönt meg. Írásához egyben mellékelte is azt az utalványt, amelyre Kieler és Henzelmann eperjesi kereskedők hatvan forintot fognak az özvegynek kifizetni.⁴⁴⁷ Fennmaradt az akkor még fiatal Jankovich gondos feljegyzése a legnevezetesebb beszerzéseiről, ahol is 20/1796 sz. alatt 1796 februárjában beírta a 60 forintot a *Chronicáért*.⁴⁴⁸ Ezt követően még hosszas írásbeli alkudozást folytatott az egész Fejérvári könyvtárra is, amelyet végül 1800 tavaszán vásárolt meg.⁴⁴⁹

Alighogy megszerezte Jankovich az általa annyira áhított *Chronicát*, Széchényi Ferenc utasította Kovachichot, hogy vásárolja meg ezt a nagy ritkaságot a felállítandó országos könyvtára számára. Jankovich azonban vérbeli gyűjtő módjára elhárította Széchényi törekvését.⁴⁵⁰ A két gyűjtemény azonban – jóval később ugyan – mégis csak egyesült, amikor az országgyűlés megvásárolta a csödbe jutott Jankovich úgynevezett első könyvtárát, amelyet 1836. június 17-én – a *Chronicával* együtt – átadott a Széchényi által alapított gyűjteménynek.⁴⁵¹

A *Chronica* Dessewffy-féle példánya históriájának külön, és nem is a legrovidebb fejezetét képezi annak a kötetnek rekonstrukciója, amelyben az évszázadokon keresztül fennmaradt. Többen is, akik a 18. század második felében forgatták ezt, beszámoltak arról, hogy abban a *Chronica* elé volt kötve Julius Caesar

⁴⁴⁰ Hörk József: Az eperjesi ev. ker. collégium története. Kassa 1896. 342.

⁴⁴¹ Miller is hangsúlyozta, hogy Dessewffy és Jankovich között több kézen ment át a kötet (Zeitschrift III. 1803. 311.).

⁴⁴² Bp. OSZK Kézirattár, Fond 16/298.

⁴⁴³ Szinnyi III. 279.

⁴⁴⁴ Bp. OSZK Kézirattár, Fond 16/732. 1795. július 21.

⁴⁴⁵ Korabinszky, Matthias: Almanach von Ungarn 1778. Wien und Pressburg. 421.

⁴⁴⁶ Bp. OSZK, Kézirattár, Fond 16/732. 1796. január 10.: „Ezen szörnyű árát egy könyvnek alábbszállítani és 60 forintban meghatározni méltóztatna.”

⁴⁴⁷ Bp. OSZK, Kézirattár, Fond 16/732. 1796. február 16. – Az utalvány fejében Jankovich Pesten fizetett Lindemann kereskedőnek 1796. február 11-én.

⁴⁴⁸ Az OSZK Évkönyve 1970–1971. 131. – Bp. OSZK Kézirattár, Fond 16/23. IV.

⁴⁴⁹ Az OSZK Évkönyve 1970–1971. 122.

⁴⁵⁰ Kollányi Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára. I. Bp. 1905. 32.

⁴⁵¹ Az OSZK Évkönyve 1970–1971. 152.

munkája. Ez olvasható már Kaprinainál⁴⁵² és Kriebelnél⁴⁵³ is. Jankovich, miután látta magát a kötetet, többször is ismételte ezt a Fejérváriékkal folytatott levelezésében. Különösen, amikor véglegessé vált, hogy megkapja a könyvet, minden írásában hangsúlyozta Caesar művét, sőt a kifizetésről szóló utalványra is gondosan rávezette, hogy az összeg Julius Caesar és a *Chronicon Hungarorum* fejében jár.⁴⁵⁴

Könnyen kitapintható, hogy miért volt olyan nagy Jankovich buzgósága e téren. Ugyanis Kriebel a kötet igen részletes leírásában annak a feltételezésének adott hangot, hogy Caesar munkája is a budai nyomdában készülhetett. Jankovich tehát azt remélte, hogy az immár lealkudott árért még egy további hazai ösnyomtatványhoz is hozzájut.

Miller már 1803-ban kétségbe vonta ezt a feltételezést.⁴⁵⁵ 1811-ben a klasszikus auktorok hazai előfordulásának ismertetése során Jankovich a következőket írta: „A feledékenység fellege borítja Magyarorszában legelsőben kinyomtatott classikus szerzőknek pártfogóit”, utána felsorolta a Hess-féle *Basiliust* és a hozzányomott *Apologia Socratist*. „A következő mű «Caesaris C. Julii Oratio Vesontione ad Milites habita. C. Praef. Andreae Brentii Patavini.» – Papirossa – betűi – rövidítésének módja, könyvformája egészen az, melly az előbbeni könyvnek. Netalántán a kézírást a papirossal együtt (melly akkor még Magyarorszában nem készítettett) Rómából magával hozta Hess. Tulajdon régiségeim között oltalmazom e ritka tüneményt.”⁴⁵⁶

Toldy Ferenc pontosan átvette ezt, kiegészítve a terjedelem megjelölésével: „Julii Caesaris Oratio Vesontione ad milites habita cum praefat. Andreae Brentii Patavini. 4r. 10 lev. melyet a Basilii libelluséhoz tökéletesen hasonló nyomdai készület vall Hess Andrásénak.”⁴⁵⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának magyar történeti és irodalomtörténeti kiállításán is még Toldy véleménye alapján mutatták be ezt a Caesar-féle kiadványt 1877-ben mint feltételezett budai nyomtatványt.⁴⁵⁸ Az 1882. évi nagy budapesti könyvkiállításon a legrégibb hazai nyomtatványok sorából azonban már tudatosan kihagyták ezt a Caesar-nyomtatványt, hangsúlyozva egyben, hogy Hess műhelyéből csak a *Chronica* és a *Basilius* ismeretes, más nem.⁴⁵⁹ Közel félévszázad után Ballagi, bár kételkedőn, de azért még mindig felvette ezt a Julius Caesar-féle kötetet a budai vonatkozású nyomtatványok sorába.⁴⁶⁰

Fitz értetlenül állott szemben a fenti feltételezéssel, hiszen mind a papír, mind

⁴⁵² Bp. OSZK Quart. Lat. 784/2, 66a.

⁴⁵³ Anzeigen IV. 1774. 284.

⁴⁵⁴ Bp. OSZK, Kézirattár, Fond 16/732. 1796. január 10, február 11, február 16.

⁴⁵⁵ Zeitschrift III. 1803. 309.

⁴⁵⁶ Cajus Sallustius Crispus Szentgyörgyi Gellérd magyarázásával. I. Buda 1811. 91–92.

⁴⁵⁷ Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története. II. Pest 1851. 31.

⁴⁵⁸ Magyar Könyvszemle 1877. 305–306.

⁴⁵⁹ Kalauz az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításhoz. Bp. 1882. 133. – Könyvkiállítási emlék. Bp. 1882. 136.

⁴⁶⁰ Ballagi, Buda és Pest 4. sz.

a betűk, és a rövidítések formája is teljesen eltér a Hess által használtaktól. Így jogosan tette fel a szónoki kérdést: „Hol volt Jankovich és Toldy szeme?”⁴⁶¹ Fitz végül közölte a GW 1930-ban közreadott nyomdász-meghatározását, amely szerint a Jankovich-féle kis kötetet Rómában Bartholomaeus Guldinbeck nyomtatta.⁴⁶² (14. kép)

Újra elővéve ezt a végül is megoldatlanul maradt problémát, hogy miként is juthatott Jankovich arra a gondolatra, hogy a Julius Caesar-mű könyvtárában őrzött egyik ősnymtatványát Hess munkájának tekintse, vissza kell kanyarodni Kriebelhez, aki a Dessewffy-féle *Chronica*-kötet legjobb leírását adta.

„An eben dieses Volumen, welches die Chronik des Andreas Hess in sich enthält, ist ein anderes Volumen angebunden, ohne Titelblatt, und ohne irgend eine ausdrückliche Meldung des Druckortes, bloss mit der am Ende vorkommenden Anzeige des Jahres mit den deutschen Buchstaben: Lxxijj; womit das 1473ste Jahr offenbar angezeigt wird, welches die Commentarios Julii Caesaris de bello Gallico in sich enthält, und mit einem etwas kleinere, mehr in die Mönchschrift und den deutschen Charakter fallenden Typus abgedruckt, und nach aller Wahrscheinlichkeit, auch zu Ofen herausgekommen ist; denn auf den Rändern desselben, die sehr breit sind; so wie das Papier in beyden sehr vortreflich ist; zeigen sich geschriebene Anmerkungen einer Hand, die so alt, als das Buch selbst seyn muss, und muthmasslich die Hand des ersten Besitzers dieser beyden Bücher ist, der, wie er sie in einem Jahre, und zu einer Zeit aus der Presse erhalten, auch sogleich zu seinem Gebrauch zusammen heften und binden lassen. Der Band hat gewiss alle Merkmale, des Altherhums der Bücher an sich.”⁴⁶³

Amint ez a fentiekből világosan kitetszik, Kriebel igen jó és pontos nyomokat adott a Dessewffy-féle kötet rekonstruálásához. Tehát korabeli kötésben volt együtt Caesarnak a gall háborúkról írt művének „[14]73” évszámmal ellátott – nyomdász és nyomdahely feltüntetése nélküli – kiadása és a *Chronica*. A két mű betűtípusa ugyan nem egyezett meg egymással, de a széles margó és papír, továbbá az azonos kéz bejegyzései arra indították Kriebelt, hogy valószínűnek tartsa ennek a Caesar-kötetnek budai eredetét.

A Kriebel-féle leírás által rendkívül jól körülhatárolt területen nem volt gond rátalálni arra az egyetlen Caesar-kiadásra, amelyre az ő valamennyi adata ráillik. Ezt, a csak az évszám utolsó két számjegyét feltüntető könyvet Konrad Fyner készítette Esslingenben a Hess által használt mintegy 110 mm méretű betűnél kisebb, 96 mm-es típussal.⁴⁶⁴ Magyarországon ebből az ősnymtatványból két példányt is őriznek, mindkettőt az OSZK-ban.⁴⁶⁵ A kettő közül az egyiket⁴⁶⁶ bejegyzése szerint Jankovich Lipcséből vásárolta, így a Dessewffy-féle kötet felis-

⁴⁶¹ Fitz, Hess 137.

⁴⁶² GW 5098.

⁴⁶³ Anzeigen IV. 1774. 284. – Kivonatos magyar fordítása Szelestei N. Lászlótól: Magyar Könyvszemle 1982. 28.

⁴⁶⁴ GW 5874.

⁴⁶⁵ CIH 877.

⁴⁶⁶ Bp. OSZK Inc. 544.

AD CESAREM.

Vt postremam tuam referre

Linguae Caesar & eruditionem;

Esset nunc studiis tuis & alto

Nobis ingenio uel arte opusq;

Præfati eloquio: Sed hoc libet

Præfatus potuit pusilla quantū

Vox ac discipuli notare de xtra

Ad tantū capias uelim clientis

Ingrēs officii: uelut solebas

Tuarū modo partū patronus.

Ad Xyrtum. iiii. Pont. max. Andres
Brentii Patruini Olij. Car.
Nepolit. Secre. epistola.

AEnatoribus gratum munus canes sunt: militi-
bus equi & arma. Quæ uero regia sunt ea regi-
bus merito dari oportet. Hanc igitur cum Caesaris
orationem a me partim ex grecis litteris partim ex lati-
nis sumptā & ex pluribus tanquā uas propriis partibus
redintegratā: meo quidē iudicio magnificā regis & uer-
borū copia sententiāq; grauitate referā putauit: nul-
li magis cōuenire existimauī quā tibi Pont. max. eide-
q; doctissimo quinostris temporibus nō fecit atq; Cesare
olim ex hac oratione fecille constat: homines nostros di-
uturno & nimio ocio torpentes ad uirtute; & gloriam
excitare oīaq; quæ ad illorū honore; Christianamq; re-
p. p. uincant: collo precutere & admonere non desisti.
Mane certe qd magna ex parte ex publicæ bibliothecæ
tuæ libris exerceperis: ut unde p̄fecta redeat ad te mitto
studiosissimo p̄ magnificentiā tuā & benignitatem apta
tam ampla bibliothecæ colligēdos cōcelleris. Atq; er-
te ob summa incredibilia: tua in omnes probos meri-
tarēas nostra non iniuria gaudere letariq; potest. Qui
cessitū quidē tu Pont. optimus iusticia clemētia mun-
ficiētia pietate theologia omni deniq; imperandi ratione
ornatissimus existigeris. Quapropter ut tibi diuissima
felicitissimāq; uita sit oēs optamus. Quoniā uita tua sa-
lus nostra & incolumitas e- omnia nāq; tibi a natura bo-
na cōcessa sunt: ea uirtutes tuas illas frangere: fortuna &
gloria amplifecit. Quibus omnibus rebus sit ut cui
ad hec accedant prudentia doctrina sapientia: solus
sax solus beatus sis & habeas in perpetuum.

merése szempontjából nem volt számításba vehető. A másik kötetre⁴⁶⁷ azonban Kriebel leírása minden szempontból ráillik.

A korabeli fatáblás kötés egykor ugyancsak Jankovich gyűjteményébe tartozott, és tartalmazza Caesar említett kiadását, de elébekötve e római császár életrajzát is ugyanabból a nyomdából, méghozzá a teljesen kiírt 1473. évszámmal. Az esslingeni műhely e két termékét rendszerint együttesen adta közre.⁴⁶⁸ Az életrajz, amelyből e példányban hiányzik az első két levél, amint ezt Kriebel is megírta, szerzősége a legutóbbi időig megoldatlan volt. Így voltak, akik pl. Julius Celsus nevéhez kötötték,⁴⁶⁹ míg végül a GW megállapította, hogy az Petrarca írása.⁴⁷⁰

Ilyen előzmény után nem csoda, hogy Jankovichnak is gondjai voltak a kiadás pontos azonosításával. Az ő tollából olvasható a most tárgyalás alá kerülő kötet első szennylevelének rektójára felül írt sorok: „Videntur hoc. Boni Accursii Pisani Animadversiones in Commentaria Caesaris omnia, esse, quibus subjungitur ipse Caesar de Bello Gallico”. Azonban ez a meghatározási kísérlet zsákutcába vezetett, mert a Bonus Accursius-féle Caesar-kiadás az ősnymtatvány-irodalom egyik sohasem létezett, úgynevezett fantomkiadása volt „Ferrara 1474” megjelöléssel.⁴⁷¹

Félretéve ezeket a korábbi, megtévesztőnek bizonyult téves meghatározásokat, érdemesnek, sőt szükségesnek tűnt az OSZK Inc. 545. jelzetű kötetének alaposabb megvizsgálása. A kötés mindkét, meglehetősen megviselt, vastag fatábláját barna bőrral vonták be, és azt nyolc különböző bélyegző vaknyomásával gótikus stílusban ékesítették. A táblák beosztása és a díszek közül hat pontosan megegyezik az MTA Könyvtárának már korábban hazainak minősített kötésével, a magyarok történetét is tartalmazó Nagyenyedi-kódex-szel. Így kétségtelen, hogy mindkét kötés ugyanabból a magyarországi műhelyből került ki.⁴⁷² Az egykor két kapcsot és egy-egy 45 × 45 mm méretű, négyzetes köldökdiszt is viselő táblák mára már igencsak megkoptak, sőt helyenként rongyos állapotban vannak.

A gerincét már korábban elveszíthette, mert azt később⁴⁷³ más minőségű bőrral, amelyet igen egyszerűen párhuzamos vonalakkal díszítettek, ragasztották át. Ez a gerincpótlás átterjedt a táblákra is, ami által tartása megbízhatóvá vált. Gondosabb vizsgálat alapján megállapítható volt, hogy ennek az utólagos erősítésnek a két tábla és a gerinc közötti megoszlása eredetileg 6 cm az első táblán, 7 cm

⁴⁶⁷ Bp. OSZK Inc. 545.

⁴⁶⁸ Hain 4226.

⁴⁶⁹ Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum. II. London 1912. 512. IB 8905.

⁴⁷⁰ GW 5874.Anm. 1.

⁴⁷¹ GW I. 70. has.

⁴⁷² A meghatározás Rozsonдай Marianne-nak köszönhető. – Csapodi Csaba: A „Magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény. Bp. 1973. 8–10. (MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 5.). A ma K 32 jelzetű könyv korábban a Lat. Cod. 4° 12. számot viselte. – Sz. Koroknay Éva: Magyar reneszánsz könyvkötések. Bp. 1973. 80. sz., 3. tábla. – Művészi könyvkötések régen és ma. Bp. 1986. 21. sz.

⁴⁷³ Rozsonдай szakvéleménye szerint a rossz minőségű bőrből készült erősítést a 18/19. század fordulóján tették rá.

a gerincen és 5 cm a hátsó táblán volt. Később ezen változtattak, mert a kötet testéből annak végéről eltávolítottak egy kb. 20 mm vastag részt, így a fenti megoszlás ma már más: $6 + 5 + 7$ cm. A gerincről a hátsó táblára csúsztatott kb. 20 mm lényegében megfelel a *Chronica* Jankovich-féle példányának vastagságával.

Tehát azt követően, hogy kiemelték a *Chronicát* a kötetből, a gerincet borító bőrcsíkot két centiméterrel a hátsó tábla közepe felé vonták, majd ott újra ráragasztották. Ezzel elérték, hogy a kötés ma – legalábbis az első, felületes ránézésre – eredeti benyomást kelt, viszonylag jól álcázva a gyűjtőkötet utolsó tagjának eltávolítását. Jobban megvizsgálva azonban feltűnik, hogy pl. a hátsó fatábla felső sarka erősen csorbult, amíg az ezzel ma érintkező könyvtest teljesen ép. Jankovich *Chronicájának* vége azonban pontosan a fatábla említett rongálódásának jeleit mutatja.

Tovább vizsgálva ezt a hazai könyvkötés története szempontjából is jelentős könyvet, még további megállapítások is tehetők. Az első tábla belsejét a 18–19. század fordulóján merített írópapírral leragasztották, amire később a „Jankowich Miklós gyűjteményéből” szavakat írta rá egy kevésbé gyakorlott kéz. Lényegében az említettel azonos korú és kivitelű, három üres papírlével áll ma a kötet élén. Ezek a hiányzó szenny- és a mű első két levelét voltak nyilván hivatottak pótolni. Ugyanilyen minőségű papírral erősítették meg – mai szemmel nézve meglehetősen primitív módon ragasztva – az első, Caesar életéről szóló nyomtatvány első négy füzetének összesen negyven levelét.

A kötet rongálódása előlől támadta meg a könyvet, amelynek következménye lehetett az első két levél teljes elvesztése is. A feltehetően a jobb felső saroktól kiinduló nedvesség hatására beállott pusztulás vezetett azután a ma meglevő első levélen is tapasztalható szövegcsonkuláshoz, a kötet további részében azonban már csak a margó kiegészítésére, illetve megerősítésére volt szükség. A második, immár valóban Caesartól származó mű végéről a két utolsó üres levél hiányzik. Ezek közül az elsőnek a fűzéssel párhuzamosan meghagyott vékony csíkját ráragasztották a hátsó kötéstáblát befedő és immár gépi úton előállított papírra. Ezeknek az utolsó leveleknek eltávolítása borotvával történhetett, mert Caesar művének ma meglevő utolsó levelét is nagyon éles tárggyal a fűzéssel párhuzamosan elég hosszan átmetszették.

A *Chronicának* a Dessewffy–Jankovich-féle példányában pontosan az előbbiekben leírt minőségű, kézzel merített papírral és a Caesar-kiadásokban tapasztalt módon javítottak ki számos levelet.⁴⁷⁴ A 9. levél alján az egész margót kivágták, éspedig a Caesar-rész végén is alkalmazott borotvás megoldással. Ennek során az előtte és utána álló leveleket ma is jól látható módon hasította fel az éles tárgy.⁴⁷⁵

⁴⁷⁴ A kötetnek utólag géppel történt beszámozása alapján a 2, 3, 4, 8, 10–15, 18, 26, 51, 52, 62–66. levelein tapasztalható ilyen javítás. Jelentős részükben a verző lap aljának közepén, de akad közöttük lapszéli igazítás is (pl. a 18. levélen). A *Chronica* végén álló hat levélen a papírral történő erősítés főleg a külső sarkokon tapasztalható a vége, vagyis a rongált hátsó tábla felé közeledve mind erősebb mértékben.

⁴⁷⁵ Valószínű, hogy ezen az alsó lapszélen valamiféle bejegyzés vagy méginkább a kötet egykori tulajdonosára utaló írás állott, amit azután innen tudatosan eltávolítottak.

A kolofont tartalmazó, utolsó szöveges levelet, amely már mind a négy oldalán megviselt állapotban lehetett, ugyanerre a kézzel merített és a 18–19. század fordulójáról származó papírra ragasztották fel. Hátlapján – áteső fényben vizsgálva – csupán lendületes, kusza vonásokból álló tollpróbák ismerhetők fel. A *Chronica* elé kötött három üres levél – a fentiekkel ellentétben – modern, géppel készült papiros, akárcsak az, amelyre a szöveg első levelét megerősítés végett utólag felragasztották. Az utóbbit ablakszerűen kivágták, hogy a nyomtatott szöveg mind a két feléről olvasható legyen.

A fentiekből arra a következtetésre lehet jutni, hogy a 15. században Magyarországon ehhez a két, Caesarrel kapcsolatos németországi nyomtatványhoz kötötték a *Chronicának* ezt a példányát. A századok során erősen megviselt kötet már feltehetően rossz állapotban kerülhetett Jankovichhoz, aki azt megigazította. Ennek során kaphatta a gyenge minőségű bőrből készült gerincerősítést, leragasztották az első kötéstábla belsejét, az összes sérült levelet megigazították mind a Caesar-, mind a *Chronica*-részben. Amikor 1875-ban a múzeumi könyvtár átengedte az immár duplumnak minősített *Chronicát* az Egyetemi Könyvtárnak, kivágták ezt a részt e kötet végéből, majd megigazították a kötést. Az így egyedül maradt Caesar-kötet hátsó tábláját új papírral leragasztották, és a gerincet erősítő bőrnek a hátsó tábla közepe felé történt áthelyezésével az eltávolított *Chronica* nyomát eltüntették.

A kötés vizsgálatát követően sort kell keríteni az eredetileg egybekötött két esslingeni és a budai nyomtatvány papírjának és rubrikálásának összevetésére, hiszen Kriebel ezek alapján is gondolt a Caesar-féle kiadványok budai eredetére. A *Chronica* papírját Fitz már gondos vizsgálat alá vetette, amelynek során megállapította, hogy azokban mindig mérleget ábrázoló vízjelek találhatók.⁴⁷⁶ Ezzel szemben az esslingeni kiadványokban elejétől a végéig az abban a korban igen kedvelt és elterjedt, „P” betűt ábrázoló vízjel látható. Tagadhatatlan, hogy a mai szemmel nézve feltűnően széles margót mindkét műhely egyaránt alkalmazta, ami azonban a könyvnyomtatásnak ebben a korai szakaszában általános jelenség volt.

A rubrikálást a két esslingeni kiadványban ugyanaz a kéz végezte kizárólag piros tintával. Ezzel szemben a *Chronicában* a rubrikátor tollának nyoma a nagybetűk függőleges áthúzásánál narancssárga, de a rubrikáló kezek is egészen más jellegzetességeket mutatnak. Így Caesarnál nincs egyetlen incipitjel sem, amelyet pedig a *Chronicában* rendszeresen lehet látni, ugyanakkor az üresen maradt sorvégek kitöltésére az esslingeni kiadványokban sűrűn alkalmaztak lombdíszit stilizáló, díszített vonalakat, amit a budai kiadványban sehol sem lehet tapasztalni. Az iniciálék formája és azok díszítése is eltérő stb. Mindezek után tehát nem kétséges, hogy a Caesar, illetve a *Chronica* rubrikálását két különböző személy végezte. A mai, szigorúbb vizsgálati módszerek fényében Kriebel gyanúja tehát teljességgel megalapozatlannak tűnik, de kétszáz évvel ezelőtt nyilván sokkal

⁴⁷⁶ Fitz, Hess 85.

szubjektívebben tekintettek erre a kötetre: szerettek volna további budai nyomtatványt fellelni.

Hátra van még a kéziratos bejegyzések áttekintése. Ezek közül messze kimagaslik a második Caesar-féle mű kolonfonja után megmaradt üres levél (h₄a) rektóján olvasható bejegyzés, amelyet már Horváth Ignác leírt: „A legutolsó tiszta levélen: Sigismundus Báthory de Somlio princeps Transylvaniae et Siculorum comes etc... Exponitur nobis in persona egregii Ioannis Georeoffy de georeovasarhely... és egyéb probatio calami jellegével bíró bejegyzések.”⁴⁷⁷ Oszteni kell Horváth megállapítását, hogy az ezen a lapon látható bejegyzések valóban tollpróbák, hiszen a befejezetlen oklevélszöveget még ugyanazon a lapon két másik is kezdte leírni. Az azonos szöveg első és második lejegyzése között a Caesar-életrajz 10b lapján álló magyar nyelvű bejegyzés megismétlése és bővítése olvasható, amely egy levélkezdesi fordulat.⁴⁷⁸ Ugyanennek kezdő szavait a hátlap tetején is még utánaírták.

Az idézett tollpróba ismét olyan adat, amely egyértelműen bizonyítja, hogy valóban ebben a kötetben volt egykor a *Chronica* Dessewffy-féle példánya, amelyről többen is azt írták, hogy „állítólag Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemé volt.”⁴⁷⁹ Ez a bejegyzés azonban csupán többszörös probatio calami és nem kívánt tulajdont jelölni, így abból a korabeli provenienciára vonatkozólag semmi-féle következtetést sem lehet levonni. Egyedül csak az bizonyos, hogy az írás szükségyszerűen Báthory Zsigmond fejedelemmé választását követően, vagyis 1588 után kerülhetett be a kötetbe. Feltehetően ugyanez a kéz még számos további, latin nyelvű bejegyzést is tett a kötetbe részben tollpróba jellegűen, részben Caesar életrajzához írt megjegyzés formájában. Ezek a kötet legelején sérülten, a későbbiekben már épen maradtak fenn.⁴⁸⁰ A Báthory Zsigmond-féle háromszoros bejegyzés írói a *Chronica* kolonfonja alá is odakanyarították ugyanazt a rövid magyar szöveget három különböző írásban,⁴⁸¹ ami a Caesar-kötet végén is olvasható volt. A kolon mellett a margón pedig tótágast ugyanattól a kéztől a Caesar-kötetről már megismert másik magyar nyelvű levélkezdesi fordulat szavainak tollpróbája látható.

Talán ezek az azonos kéztől származó bejegyzések, amelyekre Kriebel felfigyelt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a két Caesar-féle munkának és a *Chronicának* emiatt ugyanabban a nyomdában kellett készülnie. Ez csupán azt bizonyítja, hogy a 16. század legvégén ezek a nyomtatványok egybe voltak kötve. Maga a kötés azonban ezt a tényt már különben is legalább egy évszázaddal korábban igazolja.

A későbbi kezek nyomai közül a legfontosabb a Caesar-életrajz most meglevő

⁴⁷⁷ Horváth, 18. sz. – Korábbi jelzete Inc. c. a. 47. volt.

⁴⁷⁸ „Szolgáltatomat írom kk. mint bizodalmas jóakaró urának kívánok Istentől...”.

⁴⁷⁹ Podhradczy, Iosephus: Chronicon Budense. II–IV. – Budai Krónika 23. – Századok 1901. 84–85. – Fitz, Hess 123.

⁴⁸⁰ Pl. 3a, 4b, 6b, 10a, 15b, 16b.

⁴⁸¹ „Vagyok Alexander, nem bánt szegénység, sem király, sem kalmár nem vagyok...”.

első lapja tetején álló „Mart. Dioszegi”,⁴⁸² aki kétségtelenül mint e gyűjtőkötetnek ma felismerhető legrégibb tulajdonosa írta oda nevét, illetve ugyanannak a lapnak aljára kétsornyi, latin nyelvű bejegyzését a 17. században. Több ilyen nevű nemesi család is ismeretes ebből a korszakból Felvidéken és Erdélyben is.⁴⁸³ További bejegyzések is kerültek bele mind Caesar életrajzába a külső margóra (b₁a, b₃a, b₃b), mind Caesar írásába (h₂a) a 17. században. Ez utóbbiak között egy további magyar nyelvű is akad: „N volna és nem T” (a₄b 4. sor). Ez a megjegyzés arra vonatkozik, hogy a szövegkezdő „unc” elé „T” helyett „N” iniciálé kívánkozik, így tehát „tunc” helyett „nunc” legyen az első szó.

Már említés történt a fentiekben arról, hogy Kaprinai arról tudósított Dobai Székely közlése nyomán, hogy Szirmay Tamás ezredes a Dessewffy-féle példány élére hosszabb kritikai megjegyzést írt a *Chronica*-nak már az ő szemében is egyes naiv közléseire vonatkozólag.⁴⁸⁴ Ilyen azonban most sem a *Chronica*, sem a Caesar-féle kötetben sem olvasható. Jogosnak látszik az a feltételezés, hogy sorait Szirmay a Caesar-féle kiadványok utáni és a *Chronica* ajánlása előtti levelek egyikére írta, amelyet azután a kötet szétbontása során eltávolítottak, amiről a fentiekben már ugyancsak szó volt.

Ha az eddigiekben előadott sokrétű és egymást erősítő bizonyítékok netán még mindig nem bírnának elegendő súllyal, úgy lehet továbbiakat is felhozni annak alátámasztására, hogy a *Chronica* egykor ebben a Caesar-féle kötetben volt. A ma két önálló könyv füzésének egymástól való távolsága pontosan megegyezik egymással.⁴⁸⁵ De akad még egy további, immár perdöntő bizonyíték is. A hazai műhelyben, ahol a ma az OSZK-ban őrzött Caesar-kötet kötését készítették, minden füzet utolsó lapjának aljára középen piros tintával ráírták az illető füzet sorszámát arab számmal. A két Caesar-műnél ez 1-től 16-ig terjed.⁴⁸⁶ Pontosán ez a sorszámozás folytatódik ugyanattól a kéztől a *Chronica* Dessewffy-féle példányában: 17-től 23-ig.⁴⁸⁷ Ezek után teljesen bizonyos, hogy a budai ősnymtatványnak ez a példánya egykor az OSZK ma Inc. 545. jelzetű kötetének végén foglalt helyet.

Visszatérve most már a Jankovich által 1811-ben leírtakra,⁴⁸⁸ gondot okoz annak a kérdésnek megválaszolása, hogy ő vajon miért tekintett egy teljesen más Caesar-kiadást budainak. Az bizonyos, hogy Jankovich ez irányú feltételezéseinek

⁴⁸² Horváth 18. sz.

⁴⁸³ Nagy Iván III. 317–319.

⁴⁸⁴ Bp. ELTE Könyvtára, Collectio Kaprinaiana 4° VIII. 133b. – Nyomtatásban: Podhradczky, Iosephus: Chronicon Budense. XV.

⁴⁸⁵ A 300 mm magas gerincen a füzés bordái alulról a 78, 130, 181. és 233. mm táján találhatók a Caesar-kötetben. A kötés nélkül maradt *Chronica* az Egyetemi Könyvtárba kerültekor egészsből készült új köntöst kapott, amelyhez természetesen új fűzést is alkalmaztak.

⁴⁸⁶ Az utolsó, 16. szám a kivágott levelek egyikén volt.

⁴⁸⁷ Az utolsó, tehát 23. szám nyilván a ma hiányzó, utolsó, üres levélen állt. – Miután az esslingeni nyomtatványok rubrikálását más kéz végezte, mint a *Chronica*-ét, erre az összefüggő sorszámozásra abban a munkafázisban nem kerülhetett sor. Így bizonyosnak látszik, hogy a füzeteknek most említett megjelölésére a könyvkötőnek volt szüksége a kötetben belüli helyes sorrend megőrzése érdekében.

⁴⁸⁸ Cajus Sallustius Crispus Szentgyörgyi Gellérd magyarázásával. I. Buda 1811. 91–92.

forrása Kriebel idézett írása volt.⁴⁸⁹ Lehetséges, hogy Miller említett véleménye⁴⁹⁰ miatt már Jankovich maga sem tekintette budai eredetűnek a *Chronicájával* egybekötött Caesar-kiadást. Lehet, hogy ezért helyette egy formátumában és szövegében is ettől eltérő másik Caesar-féle kiadványt választott, amelyet ugyancsak saját könyvtárában őrzött. Ez az Andrea Brenta (Andreas Brentius) által gondozott kiadás sem hozható azonban kapcsolatba Hess nyomdájával, hiszen a fiatalon elhunyt itáliai humanista, amint ezt már Fitz megállapította,⁴⁹¹ 1473-ben még csak iskolás gyermek volt. Horváth 1895-ben a mű Jankovich-féle példányának leírásakor már nem is tett említést a budai nyomtatás lehetőségéről, hanem a nagy tekintélyt képviselő Hain⁴⁹² nyomán Adam Rotwil aquilai nyomdatermékének tartotta.⁴⁹³ Ezt a Caesar-kiadást azonban Bartholomaeus Guldinbeck készítette Rómában 1481 táján.⁴⁹⁴

Jankovich 1811-ben publikált feltételezését közvetlenül a Hess-féle *Basilius*-leírás után adta, amivel azt a benyomást keltette, hogy az általa feltételezett hasonlatosság e Caesar-kiadás és a *Basilius* között áll fenn. Toldy azután ezt így is értelmezte.⁴⁹⁵ Ami a formátumot illeti, ez igaz is, hiszen mindkettő negyed-rét alakú kiadvány.⁴⁹⁶ De ezt az összevetést Jankovich aligha végezte el, hiszen a *Basilius*ból sem akkor, sem azóta sincs példány Magyarországon.

Jankovich írását és magatartását esetleg a „mundér becsülete” védelmének igyekezetével lehet magyarázni. Talán azon fáradozott, hogy bizonyítsa: neki igenis van egy budai eredetű Caesar-kiadása. Persze az sem zárható ki, hogy az évek során egyszerűen összetévesztette a Kriebel által szemügyre vett könyvet a gyűjteményében levő másik Caesar-kiadással.

Mindent összefoglalva bizonyos, hogy a *Chronicának* Jankovich-féle példánya eredetileg az OSZK mai Inc. 545. jelzetű kötetében maradt fenn, amelynek kötése Magyarországon készült. Ugyanilyen bizonyos, hogy sem az abban ma is meglevő esslingeni, sem a Jankovich által leírt és valójában római Caesar-kiadás egyikének sincs semmi köze sem a budai nyomdához.

A *Chronicának* egykori Dessewffy–Jankovich-féle és ma a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött példányának előtörténete a fentiekben kiadós megtárgyalásra került, így itt most már csupán mai állapotának leírására van szükség. Az Inc.10. jelzetű könyv 1875-ben múzeumi tárgyak ellenében csere révén került az OSZK-ból mai őrzési helyére.⁴⁹⁷ Miután ezt közvetlenül megelőzően emelték ki a Caesar-kiadások mellől, új köntösbe kellett öltöztetni. A „Dochnal A. könyvkötő Budapest” szövegű szárazbélyegző elárulja a két utolsó szennylevél tetején, hogy ezt a munkát ki végezte. Az egészsből, neoreneszánsz jellegű aranyozott

⁴⁸⁹ Anzeigen IV. 1774. 284.

⁴⁹⁰ Zeitschrift III. 1803. 309.

⁴⁹¹ Fitz, Hess 137.

⁴⁹² Hain 4229.

⁴⁹³ Horváth 661. sz. – Régi jelzete Inc. s. a.1504. volt.

⁴⁹⁴ GW 5098.

⁴⁹⁵ Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története. II. Pest 1851. 31.

⁴⁹⁶ Fitz itt nem világos módon, nyolcadrétről írt. – Fitz, Hess 137.

⁴⁹⁷ Az OSZK Évkönyve 1963/1964. 113.

kötés gerincén alul a budapesti egyetem címere látható, metszése pedig piros. A legutóbbi évtizedekben a nyomtatott leveleket a rektó jobb felső sarkában géppel beszámozták 1-től 67-ig. A Caesar-féle, eredeti kötésben levő nyomtatványok papírmérete 287×213 mm, míg a *Chronica* említett példányáé – az újrakötésnél végzett körülvágás miatt – már csak 273×208 mm.

E *Chronica*-példány korábbi tulajdonosairól a vele 1875-ig azonos sorsú Caesar-kötet ismertetése során bőven esett szó a fentiekben. Ehhez még annyit lehet hozzátenni, hogy a *Chronicára* – ellentétben Caesar műveivel – Jankovich az ő jellegzetes, rombusz alakú bélyegzőjét – „W. Jankovich Miklós gyűjteménye 1830” felirattal és benne a családi címerrel – négy helyen is elhelyezte: az incipit fölé, a szöveg harmadik lapja aljára, a kolofon alá és a kolofon utáni üres lap közepére. Jól érzékelhető, hogy a tulajdonjogát jelölő pecsétet Jankovich milyen büszkeséggel vegyes féltéssel helyezte el ilyen szokatlanul nagy számban. Ezek közül az első mellé került „A M. N. Múzeum Könyvtárából” feliratú ovális, illetve emellé a „Másodlat a M. N. Múzeum Széch. Orsz. Könyvtárból” szövegű téglalap alakú bélyegző. Az utóbbiból a kolofon alá és a 16a lap aljára is jutott egy-egy lenyomat. A mai tulajdonos a „Biblioth. reg. Scient. Universit. Hungaricae” köriratot és középen az egyetem címerét viselő kerek pecsétjét elől az ajánlás, a 10a és 50a lap tükre és hátul a kolofon alá és az utóbbi hátlapjára helyezte.

A példányból hiányzik a három üres levél (a_1 , g_7 , g_8), de a nyomtatott szöveget hordozók mind megvannak. Közülük az első és utolsó sérülése nyomán a szöveg is egy keveset károsodott.⁴⁹⁸ A kötet papírjának javításáról a fentiekben már szó esett. A rubrikálás ismertetésére a Caesar-kötettel történt szembesítéskor már ugyancsak sor került. Ez azzal egészítendő ki, hogy a *Chronica* szövegének 2.⁴⁹⁹ és 17. lapján egy-egy „P”-betűs, rajzolt és színes iniciálét is hordoz. Az elsőnél a betű színe zöld, amelybe fekete tintával rajzolták a díszítő vonalakat, a háttér narancs színű és a minták benne pirosak. A második esetében a betű lila és málna színű, amelynek háttere zöld és benne fekete a díszítés. A „P” betű középső, üres része ezzel szemben a második esetben narancs alapon piros mintát visel.

A nyomtatott szöveget – különösen a kötet elején – számtalan lapszéli bejegyzés kíséri. Ezek különböző kezektől és a legkülönbözőbb korokból származnak. Miután a szöveg első levelét megfosztották margójától, a bejegyzések ma a másodikon kezdődnek. Itt a rektón a lapszél közepén 15. századi, az alján 16. századi az írás, míg a verzó közepén 18. századi. Jól példázzák ezek az egyetlen levélről elmondottak a fentiekben előadottakat a sokféle bejegyzésről. Egy része ezeknek a nyomtatott szövegből fontos szavak kiemelése, máskor viszont érdemi megjegyzéseket fűztek hozzá általában latinul, de nem ritkán magyarul is. Ezek közül a már sokak által olvasott és tanulmányozott bejegyzések közül a legnevezetesebb a 49. lapon olvasható: „Lakjál rossz német majd meghalsz Broth nélkül.”⁵⁰⁰ De nem érdektelen a 44. lap margóján olvasható kritikus megjegyzés sem a 18. századból: „Haec non est historia

⁴⁹⁸ CIH 986b.

⁴⁹⁹ Reprodukciója: Budai Krónika 23.

⁵⁰⁰ Budai Krónika 24.

sed fabula.” Ez a mondat pontosan összezseng az említett Szirmay-féle bejegyzéssel,⁵⁰¹ amely ma már nem található a könyvben.

D. Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, Biblioteca Corsiniana, 53. F. 25.

Erről a példányról már a 18. században hírt adott Niccolò (De) Rossi (1711–1785) könyvtárának nyomtatott katalógusa. Ő a neves Corsini család titkára volt, és a 15. századi szerzők munkáiból jelentős gyűjteményt alakított ki magának. Halálát követően eladás céljából jelentették meg az említett katalógust, amelyben szerepel Hess kiadványa, hangsúlyozva, hogy kitűnő állapotban levő és ritka nyomtatványról van szó.⁵⁰² (15. kép)

Több mint fél évszázadra volt szükség ahhoz, hogy ez a hír eljusson a hazai szakemberekhez. A legkorábbi magyar híradás a Rossi-féle példányról – legalábbis eddig – 1843-ból ismeretes, Kubinyi Ágost tollából.⁵⁰³ Idővel azonban ez az adat feledésbe merülhetett itthon,⁵⁰⁴ aminek feltehetően az volt az oka, hogy Magyarországon nem volt világos a Rossi-könyvtár sorsa. Ezért is helyesnek látszik ennek tisztázása. Tehát a könyvek egyenkénti értékesítésére végül is nem került sor, mert Bartolomeo Corsini herceg az egész gyűjteményt megvette 1786-ban, és azt a már meglevő, amúgy is jelentős könyvtárába olvasztotta be. Utóda, Tommaso Corsini 1883-ban pedig az egészet az Accademia dei Lincei-nek ajándékozta,⁵⁰⁵ ahol ezt – a Rossi-féle *Chronica*-példánnyal együtt – ma is őrzik.

A Biblioteca Corsiniana köteteiről Reichling részletes leírást adott, mert Hain közlése nem alapult autopszián.⁵⁰⁶ Természetesen az Olaszországban őrzött ősnymtatványok központi katalógusa is regisztrálta,⁵⁰⁷ akárcsak Alfredo Cioni a Corsiniana legértékesebb ősnymtatványai között.⁵⁰⁸

Fraknói a századfordulón úgy tudta, hogy Rossi könyvtára árverésre került és szétszóródott, így nem merült fel benne kétség aziránt, hogy ez a példány azonos a már ismertek egyikével.⁵⁰⁹ A Biblioteca Corsiniana példányát – Rossitól függetlenül – Ballagi ismertette először a hazai szakkörökkel.⁵¹⁰ Fitz úgy vélte, hogy a Rossi-féle kötetet őrzi ma az OSZK.⁵¹¹ Ezt a lehetőséget már 1844-ben, tehát e kötet Pestre kerülését követő esztendőben felvetette Ferenczy Zsigmond Jákó.⁵¹²

⁵⁰¹ Podhradczky, Iosephus: *Chronicon Budense*. XV.

⁵⁰² *Catalogus selectissimae bibliothecae Nicolai Rossii*. Romae 1786. 58.

⁵⁰³ Társalkodó 1843. I. 180.

⁵⁰⁴ Pl. RMK. II. 1.

⁵⁰⁵ *Enciclopedia Italiana* XI. (Milano) 1931. 527.

⁵⁰⁶ Reichling, Dietericus: *Appendices ad Hainii–Copingeri Repertorium bibliographicum*. V. Monachii 1909. 94.

⁵⁰⁷ *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia*. II. Roma 1948. 2772. sz.

⁵⁰⁸ Cioni, Alfredo: *Esemplari unici di edizioni quattrocentine delle sezione Corsiniana*. Roma 1962. 22.

⁵⁰⁹ *Budai Krónika* 31.

⁵¹⁰ Ballagi, Buda és Pest 1. sz.

⁵¹¹ Fitz, Hess 124.

⁵¹² Ferenczy Zsigmond Jákó: *Adalékok honi nyelvünk s irodalmunk történetéhez*. Pozsony 1844. 34. – Később ugyanő külön kezelte a két példányt. Ferenczy Zsigmond Jakab: *Magyar irodalom és tudományosság története*. Pest 1854. 76.

Ad uenerandum dñm Ladislaū prepositū ecclesie
buden: pthonotariū apostolicū: neqñ uicecācel-
lariū serenissimi regis Matbie ī cñonica hūgaroy
Andree prefatio.

Vm superiori tempore uenerande dñe in latio uersarer:
uiderēq; quāto emolumento/ac decori hoīm generi hī uiri
forēt: q; magno pstantes ingēio suā diuinā industriā compmē-
dis libris adhibebant: placuit mibi tam dignū: tamq; excellens
studiū mea pro uirili capeffere: ut siquid demū assequi possem:
id non in meam dūtaxat: uerū etiam pluriū mortaliū utilitatē
conuertere. Vnde cū dei benignitate p uoto meo aliquātisper
profecissem: & ob id rei ad inclytum hungarie regnū tua gratia
accerlitus uenirem: essemq; nō parum ociosus: suscepti laborem
ingentem: dieyq; plenū: imprimendi uidelicet cronicū pānonie
opus: laborē in quā: quē omnibus hungaris gratū atq; iocundū
fore putauī: quādoquidem: ut quisq; natale solum unice diligit:
reliquisq; orbis terrarum partibus longe anteponit: ita & suoy:
qualem uitam egerint: quiq; uernaticus scire plurimū exoptat:
ut siqua p̄clara: memoratūq; digna cōspexerit: imitari debeat.
siqua uero minus feliciter gesta compererit: doctus p̄cauere
possit. Sed cum animaduertērem: & diu mecum ipse uolūtārē:
cui meam primam in hoc sedulitatē pluribus diebus lucubrātā
dirigerē: te preter domine mi obseruandissime inuenio neminē.
Quippe & tu de me optie meritis es: & sine te susceptus labor
neq; iniri: neq; expleri potuisset. Accipe itaq; hoc munusculum
nostrum iure quodam tue excellentie dedicādū: ut q; uidelicet
potissima laboris causa extitisti: ipsius quoq; operis particeps
esse debeas. Et siqua indies maiora excudemus: tuo etiā illustri
nomini dedicanda putabimus.

Incipit prima pars cronice de origine hūgaroy:
de descensu de scitia in pānoniam: de bellis cōtra
diuerlas natiōes habitis: ac de expulsionē eorū dē
& reditu in scitiā.

Végül Soltész Zoltánné az ezt őrző római könyvtár információja alapján közölte, hogy a Rossi-példány került a Biblioteca Corsinianába.⁵¹³ A római kötetről még részleteket is közölt: „A modern papírkötésben levő kötetből az utolsó két üres levél hiányzik, füzetének sorrendjét pedig a könyvkötő felcserélte. Szép, rubrikálatlan példány, kevés marginális bejegyzéssel.”⁵¹⁴ A füzetek hibás sorrendje is pontos tisztázást nyert.⁵¹⁵

A római példány személyes tanulmányozása alapján a fentiek néhány vonatkozásban még pontosíthatók. A félhártya kötés a 19. század elején készült. Az első, üres levél is hiányzik, viszont az utolsó előtti (g₇) megvan.⁵¹⁶ Már az első füzetben két eltérő kéz latin nyelvű bejegyzése különböztethető meg egymástól: az egyik a 15. század végén (pl. a₂a), a másik a 16. században (pl. a₃a) írt a könyvbe talán már Itáliában. A nem túlságosan sok latin nyelvű bejegyzés többsége az első kéztől származik, amelyek mind a négy füzetben („b”–„e”) olvashatók.

E. Praha, Universitní knihovna, Inc. 39. D. 14.

Az első adat, amely erről a példányról nyomtatott formában napvilágot látott, Millertől származik, 1803-ból. Neki gazdája, Széchényi Ferenc számolt be erről szóban, aki prágai útja során fedezte fel a kötetet.⁵¹⁷ Széchényi életrajzának ismeretében ennek pontos időpontja is megállapítható volt, mert 1787. május 25. és 28. között tartózkodott Prágában. Május 26-án délelőtt kereste fel a jezsuiták egykori könyvtárát az úgynevezett Clementinumban, ahol az igazgató, Barthelotti személyesen kalauzolta a főrangú magyar vendéget.⁵¹⁸

A kötet élén, az első nyomtatott sorok két oldala mentén – rövidítések feloldásával – a következő szövegű bejegyzés olvasható: „Collegii Neodomensis Societatis Jesu Catalogi Inscriptus Anno 1599. Ex libertate Illustrissimi Domini Fundatoris.” Tehát a dél-csehországi Jindřichův Hradec (Neuhaus) városában levő jezsuita kollégium könyvtárában az alapító nagyúr jóvoltából 1599-ben írták be e kötetet a katalógusba. A cseh királyság kancellárja,⁵¹⁹ Adam z Hradce 1594. január 20-án alapította a nevezett rendházat, majd 1596-ban még külön 1750 tallért is ajándékozott, kifejezetten a könyvek vásárlása céljából.⁵²⁰ Ebből az összegből vették tehát a jezsuiták ezt a kötetet is 1599-ben, több évvel az alapító 1596. november 24-én bekövetkezett halála után.⁵²¹ (16. kép)

⁵¹³ Chronica Hungarorum. XVIII, XXVI.

⁵¹⁴ Chronica Hungarorum. XVIII.

⁵¹⁵ Chronica Hungarorum. XXVI.

⁵¹⁶ Reichling sem az első, sem az utolsó levélről nem tudósított. – Reichling, Dietricus: Appendices ad Hainii–Copingeri Repertorium bibliographicum. V. Monachii 1909. 94.

⁵¹⁷ Zeitschrift III. 1803. 311.

⁵¹⁸ Bártfai Szabó László: A sárvári-felsővidéki gróf Széchényi család története. II. Bp. 1913. 295–296.

⁵¹⁹ Rukoveť humanistického básnictví. Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae. II. Praha 1966. 355.

⁵²⁰ Tobolka, Zdenek: Národní a universitní knihovna v Praze její vznik a vývoj. I. Praha 1959. 69, 79–80.

⁵²¹ Rukoveť II. 355.

Collegii

Pectus

Catfalego

Ex libris

40994. 98. 1616.

Neodomensis.

JHv

Inscriptus

1599.

Illu. & Fundam.

Ad uenerandum dñm Ladizlaū prepositū ecclesie
buden. pthonotariū apostolicū: necnon uicecācel-
lariū serenissimi regis Mathie. i cronica hūgaroz
Andree prefatio.

Quoniam in superiori tempore uenerande dñe in latio uersarar:
uiderēq; quāto emolumento ac decori hoīm generi hī uiri
forēt: q; magno pstantes ingēio suā diuinā industriā comprē-
dis libris adhibebant: placuit mihi tam dignū tamq; excellens
studiū mea pro uirili capeffere: ut siquid demū assequi possem:
id non in meam dūtaxat: uerū etiam pluriū mortaliū utilitatē
conuerterē. Vnde cū dei benignitate p uoto meo aliquātisper
profecissem: & ob id rei ad inclytum hungarie regnū tua gratia
acceritus uenirem: effemq; nō parum octiosus: sulcepi laborem
ingentem diezq; plenū: imprimendi uidelicet cronicū pānonie
opus: labore inqua: quē omnibus hungaris gratū atq; iocundū
fore putauī: quādoquidem: ut quisq; natale solum unice diligit:
reliquisq; orbis terrarum partibus longe anteposit: ita & suoz:
qualem uitam egerint: quiq; uernaticus scire plurimū exoptat:
ut siqua preclara: memoratuq; digna cōspexerit: imitari debeat.
siqua uero minus feliciter gesta comperit doctus precauere
possit. Sed cum animaduertērem: & diu mecum ipse uolutarē:
cui meam primam in hoc sedulitatē pluribus diebus lucubratā
dirigerē: te preter domine mi obseruandissime inuenio neminē.
Quippe & tu de me optie meritis es: & sine te susceptus labor
neq; iniri: neq; expleri potuisset. Accipe itaq; hoc munusculum
nostrum iure quodam tue excellentie dedicādū: ut q; uidelicet
potissima laboris causa extitit: ipsius quoq; operis particeps
esse debeat. Et siqua indies maiora excudemus: tuo etiā illustri
nomini dedicanda putabimus.

Incipit prima pars cronice de origine hūgaroz:
de descensu de scitia in pānoniam: de bellis cōtra
diuersas natiōes habitis: ac de expulsionē eorū dē
& reditu in scitiam.

A rend 1773-ban történt felosztása során 1774. január 30-án leltár készült ennek a jezsuita kollégiumnak a könyvtáráról is, amely 3416 tételt tartalmaz. A könyveket 1776-ban szállították át Prágába, ahol 530 kötetről még ma is kimutatható, hogy ebből a rendházból került oda. Közülük 44 ősnymotatvány, amelyek élén áll a *Chronica*.⁵²²

Kötése korabeli, vaknyomással díszített barna bőr fedi a fatáblákat, amelyeken egykor fémből készült 4–4 sarok- és 1–1 köldökveret, továbbá egy kapocs foglalt helyet.⁵²³ Ez utóbbiaknak mára csupán a nyomai maradtak meg. Az első táblának felső részén korabeli kézírással a „Chronica vng.” szavak láthatók. A gerincen 18. századi fehér festéssel készült felirat olvasható „Chronica Ungariae”. Alatta felülről lefelé régi jelzet áll: C (vagy G) III. 29, továbbá a „D 14” feliratú papírlapocská, amely a ma is érvényes jelzet vége.

Az első kötéstábla belsejében ceruzával írt „V. 4.” olvasható, alatta pedig nyomtatva a mai jelzet, amelyet a kötet még a 18–19. század fordulóján kapott Prágában. Ezek felett ugyanebből a korból származó, háromsoros, kézíratos bejegyzés áll, amely a *Chronicának* Maittaire ősnymotatvány-bibliográfiájában található leírásához tartozó jegyzettel azonos, utalva a könyv nagy ritkaságára, és Lambecius első, 1666-ban megjelent ismertetésére.⁵²⁴ Ugyanennek a lapnak a legtetetjén 1500 tájáról egy sornyi latin nyelvű bejegyzés olvasható Magyarországon sorsáról.

A könyv teljes, megvan tehát az első (a₁) üres levél is. A két utolsó, ugyancsak üres levelet (g₇, g₈) a hátsó kötéstáblába ragasztották. Korabeli rubrikátor mértéktartóan díszítette. A fejezeteket incipitjellel, a nagybetűket pedig vörös tintával történt áthúzással emelte ki. Az üresen maradt sorokat, valamint a szöveggel egészen ki nem töltött sorok végét vízszintes vonallal jelölte. Feltehetően így, minden sort teljessé téve, érezte csak tökéletesnek a szövegtükröt.⁵²⁵ A nyomtatás által kihagyott kezdőbetűk helyére piros tintával egyszerű, de gyakorlott kézre valló iniciálékat rajzolt a rubrikátor. Egyedül a második lap élén álló, egyszerű, nagy „P”-betű színe kék.

Az ajánlás alá került a prágai egyetemi könyvtár 18. század végén készült tulajdonbélyegzője. A kötetben más bejegyzés nem található.⁵²⁶

F. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 326.

Miután Széchényinek nem sikerült megszereznie Jankovichtól a *Chronica* Dessewffy-féle példányát, újsághirdetéstől kezdve József nádor közbejárásáig továbbra is minden elképzelhető megpróbált, hogy szert tegyen könyvtára számára ebből egy példányra.⁵²⁷ Fáradozásai azonban rendre eredménytelennek bizonyultak.

⁵²² Tobolka i. m. 80, 97–98.

⁵²³ Budai krónika 27.

⁵²⁴ Maittaire, Michael: *Annales typographici*. Tom. I. Pars I. Amstelodami 1733. 331.

⁵²⁵ Az a₁₀a lap reprodukciója: Budai Krónika 26.

⁵²⁶ A prágai kötettel kapcsolatos kiegészítő adatszolgáltatásokért köszönet illeti Dr. Mirjam Bohatcovát és Dr. Josef Heinicet.

⁵²⁷ Fitz, Hess 124, 187.

1836-ban azután a Jankovich-féle példány bekerült a Széchényi Könyvtárba, így az alapító vágya, ha már csak jóval a halála után, de végül is beteljesedett.

Alig néhány évvel ezt követően a bécsi könyvpiacra a Hess-féle kötet egy másik példánya bukkant fel. A jeles tudós családból származó Franz Xaver Adler von Hildebrand orvos és botanikus könyvtárának első része került 1843. április 3-án kalapács alá.⁵²⁸ (17. kép) Horvát István, a Széchényi Könyvtár vezetője 1843. március 29-én kelt levelében azt közölte József nádorral, a gyűjtemény mindig segítőkész patrónusával, hogy a Hildebrand-féle árverési katalógus 22. lapján 400 forintért kínált *Chronicon Budense* akár 600-at is megér, sőt ha az árát felvernék, akár még többet is. A nyomtatott katalógushoz mellékelt jegyzékében nem kevesebb, mint további 75 magyar vonatkozású tétel megvásárlását javasolta.⁵²⁹

A könyvtár kérése ez alkalommal is meghallgatásra talált. A nádori levéltárban Horvát eredeti levele és az említett jegyzéke mellett megtalálható a Hildebrand-féle árverési katalógusnak Horvát által bejelölt példánya.⁵³⁰ Itt a 22. lapon olvasható az 587. számú tétel: „*Chronica Hungarorum* ab origine ad coronationem regis Matthiae. – Finita Budae anno dni. 1473. in vigilia penthecostes: per Andream Hess. Fol. 67 Blätt. mit 33 Zeilen, ausgezeichnet schönes u. reines Exemp. Ausrufpreis 400 fl.” A Horvát által összeállított jegyzékbe a megvásárolt tételek mellé tintával beírták a vételárat. A *Chronica* nem szerepelt ezen, hanem ezt utólag ceruzával írták hozzá a lista végére: „587. *Chronicon Hungarorum* 400 f.”, amely mellé a 443 Fl 3 kr ár került.⁵³¹

Kubinyi Ágost, a múzeum alig két hete hivatalába lépett új igazgatója 1843. május 16-án Pesten kelt levelében jelentette a nádornak, hogy a *Chronicát* személyesen vette át a nádori kancellárián Pozsonyban, míg a többi könyvet Hildebrand gyűjteményéből május 5-én ládába zárva küldték el a könyvtárnak Pestre.⁵³² Kubinyi hamarosan önálló cikkben számolt be a *Chronica* új példányának a Széchényi

⁵²⁸ Az 1789-ben Volhíniában született Hildebrand az akkori Habsburg Birodalom számos városában élt Milánótól Lembergig, majd végül Budán halt meg 1849. április 6-án. – Wurzbach, Constant von: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. IX. Wien 1863. 13–14.

⁵²⁹ Fogalmazvány: Bp. OSZK Irattár 1843. 21.

⁵³⁰ Bp. Országos Levéltár, N 24, József nádor 491. csomó, 574/1843. – Verzeichniss einer schönen und werthvollen Sammlung von Büchern aus der Bibliothek des Herrn Professors von Franz Edl. v. Hildebrand... welche Montag den 3. April und folgende Tage Nachmittags von 3 bis 7 Uhr gegen gleich baare Bezahlung an den meistbiethenden öffentlich versteigert werden. Licitationsort: Stadt, Augustiner-gasse, kleine Lobkowitzhaus, Nro. 1157. 3. Stock. Wien 1843. Kataloge à 3 kr. sind zu haben bei den Herren Buchhändlern Baader, Grässer, Klang, Kaufuss und Prandl, Kuppitsch, Sammler u. Tauer. 56 lap. – 8°

⁵³¹ A Horvát által kért 76 tétel közül 55-öt vettek meg a nádor megbízottai, összesen 701 forint és 53 krajcár értékben. – A *Chronica* tehát egymaga jóval drágább volt, mint a többi 54 tétel összesen.

⁵³² Bp. Országos Levéltár, N 24, József nádor 491. csomó, 898/1843. A ládányi többi könyv megérkezését Kubinyi azután 1843. május 19-én nyugtázta Pestről a nádornak. Bp. OSZK Irattár 1843. 22. sz.

genit Eudem & E. Nec igitur Chaba suo amonitu redire fecit
 lenicos itoy in panonia. Remanent aut ex huius uirorum
 tra milia qui per fugę interitū erepti de prelio Crimibidino
 in campis chigladneze it colligere procurauerunt & cū tinerent
 occidentis nationes ne eos inuaderent ex obuiato ad erdel in-
 trauerunt non se hungaros sed siculos alio nomine uocauerunt.
 Itē etenim siculi huncq; sunt residuūq; ad alii hungarorum
 aduenit in capō prefato cōmouantes. Dū in hungaros iterato
 in panoniā redire cognouissent in subeniam eis occurrunt.
 cōsequētes simul panonice regionem ubi tandem in eadē
 locū permanserunt. Idem magis itenit Chaba in grecia perisse
 putauerunt. Vnde uulgus ad hoc loquitur in proverbio. Tunc
 redire debas quando Chaba de grecia reuertit. Ex isto etiam
 Chaba filio legitimo regis Atile perati sunt filii E. demen &
 E. d. quoy. E. demen in secundo reditū hungaroy in panoniam
 per se cum maxima multitudine ex cognatione patris & mitis
 lus introiit. E. d. aut remansit in patria. it in scitu. Ex isto etia
 Chaba Albe generato uerissime est exorta. Exterminata itaq;
 multitudine filioy regis Atile tandem panonia remansit sine
 rege de eam inis aliocho grecus aduenis messianis teutonibus
 scilicet caulis remanentibus utinodo in panonia qui Atile
 feruēbunt. (S)urrexit post hec quidam princeps Suecibolug
 Aloroth filius in polonia cepit nichilominus & in panonia
 dicitur. Hunc quidē primo hungari de erdel & de hūnie ungo
 muneribus uariis explorantes praedando diuersis sermonibus
 deniq; irruptione subita in quodam oppido circa pontem Panti
 uia tatum cuius oppidi adhuc patet interruptio cū tota mi-
 leria deleuerūt & sic populus memoratus quos Aloroth filius
 distando aduocaret inceptum dominari. (S) Regnauit autem
 Atile annis xl. iiii. Ducatum tenuit annis quinq;. Vixit autem
 centum & uiginti quinq; annis.

Insuper proleus secunde
 partis cronice hungaroy.

Legatus igitur humorū natalibus preliis felicitibus & sinistris;
 quatenusq; eorum loca inmutauerūt. indidit tunc est
 quo tempore in panoniam redierunt iterato. quib; remanentia
 fuerūt capitaneis. quantum quib; numerus amittit. in exercitū
 fuit apponere in presenti opusculo dignum dux.

Hec secunda pars cronice est de secundo ingressu
 hungaroy in panoniam & de uita & morte regis
 eorundem in dicto regio huiusmodi successorum.

Orro E. leud filius V. g. ex filia Remedibilia in
 maior genitū filium qui nominatur Almus ab
 euentu. q. a. trati eius in lornio amouit atus
 quali in lornia autus ueniens diu est gaudia.
 & q. de uero eius egrediet corras ac in terra
 non sua multiplicaretur. id est fatuū fuit q. de lumbis
 eius gloriosi reges apparerent. q. uero lornia in lingua
 nra dicitur almus & illius ortus per lorniu fuit. Insuper
 alio ipse doctus est. Almus qui fuit E. leud qui fuit V. g. qui
 fuit E. d. qui fuit Chaba. qui fuit Atile. qui fuit E. demen. q. fuit
 Turca. qui fuit Scereyn. qui fuit E. d. e. q. fuit Opus. qui fuit
 Carica. qui fuit Berend. q. fuit Zula. qui fuit Baicha. qui fuit
 Polay. q. fuit Zambur. q. fuit Zama. q. fuit E. kel. q. fuit Leute
 qui fuit Kulte. qui fuit Orpad. q. fuit Mille. q. fuit N. d. e. q.
 fuit Berur. q. fuit Budu. qui fuit Chamad. q. fuit Baken. qui fuit
 Rodelart. q. fuit F. arlas. qui fuit Othmar. qui fuit Cadar. qui
 fuit Beter. qui fuit K. ear. q. fuit K. ear. q. fuit Dama
 qui fuit Bor. q. fuit Hunor. q. fuit Niernich. qui fuit Thara. qui
 fuit L. i. p. b. e. t. q. fuit Mor. Almus autem genuit Arpad. Arpad g. e.
 nait Zolan. Zolan primus Totus. (S) Imperante igitur Otone
 C. laro de finia orti. de. in rala & gerr. ant. in finia. L. carri
 roys filio. L. d. orito. ac Antico Duro filio. The. d. orit. (S) Antico
 oching. n. f. m. o. d. u. g. f. m. o. d. i. a. n. o. ab incarnatione I. h. i. x. p. i.

Könyvtárba kerüléséről.⁵³³ Erről az eseményről természetesen a könyvtár krónikásai is sorra megemlékeztek.⁵³⁴

A vételár a későbbi szakirodalomban egyöntetűen száz ezüstforintként szerepel.⁵³⁵ A mai embernek megtévesztő, hogy a korabeli iratokban az ára ennek több mint négyszerese, 443 forint és 3 krajcár volt. Ez azzal magyarázható, hogy a napóleoni háborúk inflációja után is még évtizedekig jelentős eltérés volt a papír és az fém forint között. Feltételezhető, hogy ezek értékviszonya ekkor úgy négy az egyhez lehetett.

Az OSZK-nak ugyancsak a Hildebrand-féle könyvtár második árveréséből származó, kevésbé díszes kiállítású, de hártán aranynyomásos, augsburgi Thüroczky-krónikának⁵³⁶ kikiáltási ára 1845 februárjában a most tárgyalt *Chronica*-példánnyal pontosan megegyező, azaz négyszáz forint volt.⁵³⁷ Az említett Thüroczky-példányba Mátray Gábor 1849. június 20-án bejegyezte a pontos vételárat,⁵³⁸ addig a *Chronica* esetében ez csak a nádori levéltár jegyzékébe ceruzával beírva maradt fenn.

A *Chronicának* ez az új beszerzésű, immár második példánya lehetővé tette, hogy a kissé rongált állapotban levő Jankovich-féle példányát az OSZK 1875-ben átengedje az Egyetemi Könyvtárnak.⁵³⁹ A Hildebrand-féle kötet előbb az Inc. c. a. 51. jelzetet viselte,⁵⁴⁰ melyet a 20. század derekán Inc. 326-ra változtattak.⁵⁴¹ Erről a Budapesten őrzött szebbik példányról készült azután a *Chronica* mindkét hasonmás-kiadása 1900-ban és 1973-ban.⁵⁴²

A példánynak Hildebrand előtti tulajdonosai a mai napig is teljességgel ismeretlenek. Ennek tudható csak be, hogy Fitz előbb úgy vélte, majd rögtön utána már úgy tudta, hogy a Rossi-féle példány került József nádor vásárlása révén az OSZK-ba. Indoklásul az szolgált, hogy „a múzeumi példányban ugyanazt a kéziratot címet találjuk, mint a Rossi katalógusban.”⁵⁴³

Fitz fogalmazása ebben az esetben kivételesen nem volt egészen szabatos. A kötetben ugyanis nem olvasható ilyen bejegyzés, azonban a mellé helyezett papírlapon igen. A *Chronica* ezen olvasható leírása pontosan azonos a Hildebrand-féle katalógusban megjelenttel, majd utána a „complett, genau kollationiert” szá-

⁵³³ Társalkodó 1843. június 8. 45. sz. 179–180.

⁵³⁴ Magyar Könyvszemle 1896. 101. – A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. I. A Széchenyi Országos Könyvtár. I. A könyvtár múltja és jelene. 6. – Berlász Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története. 1802–1867. Bp. 1981. 236.

⁵³⁵ Így pl. Az OSZK Évkönyve 1963–1964. 113. is.

⁵³⁶ Bp. OSZK Inc. 1143. – Az OSZK Évkönyve 1963–1964. 112.

⁵³⁷ Bp. OSZK Cat. 1924. II. 478. sz.

⁵³⁸ Bp. OSZK Irattár 1849. 10. sz. – Magyar Könyvszemle 1902. 399. – Az OSZK Évkönyve 1963–1964. 112.

⁵³⁹ Az OSZK Évkönyve 1963–1964. 113.

⁵⁴⁰ Horváth 17. sz.

⁵⁴¹ CIH 986a.

⁵⁴² Budai Krónika. Bp. 1900. – Ofner Chronik. Wien–Bp. 1900. – Chronica Hungarorum. Bp. 1973.

⁵⁴³ Fitz, Hess 124–125.

vak olvashatók. Ezt követi nem kevesebb mint kilenc bibliográfiai hivatkozás, ahol az első budai nyomtatvány a külföldi szakirodalomban 1843 előtt ismertetést nyert. Ezt a cédulát nyilvánvalóan az árverést előkészítő munkálatok során írták Bécsben. A „*Chronica Hungarorum* ab origine ad coronationem regis Matthiae” cím azonban nem kizárólag a Rossi-féle katalógusban olvasható, hanem pontosan ebben a formában áll még egész sor nemzetközi bibliográfiában.

Ennek oka az, hogy a Rossi-katalógusból pontosan ebben az alakban emelte át a címet Panzer 1793-ban.⁵⁴⁴ Őrá támaszkodott azután a továbbiakban egész sor szakíró: pl. 1820-ban Brunet,⁵⁴⁵ 1821-ben Ebert,⁵⁴⁶ vagy akár Hain is 1827-ben.⁵⁴⁷ Ezek a kézikönyvek képezték akkor – de részben még ma is – az ősnymtatványok meghatározásának alapját. Így természetes, hogy szerepelnek az említett bécsi cédulán is, amelyet az árverés előkészítése során írhattak. Ennek a példánynak tehát nem kellett közvetlenül a Rossi-katalógusra támaszkodnia, aminek alapján Fitz azonosnak vélte a Hildebrand-példányt a Rossi-félével. Ez utóbbit ma is Rómában őrzik.⁵⁴⁸

A Bécsben vásárolt *Chronica* – feltehetően a 19. század második negyedében – egyszerű fekete félbőr kötést kapott, a gerincén kevés aranyozott díszítéssel. A kötet tartalmazza az összes nyomtatott levelet, viszont az elején és a végén nincsenek meg az üres levelek (a_1 , g_7 , g_8). Elöl és hátul a kötéstáblát lefedő papírral levélpárt alkotó szennylevél található. Ezt elől még egy másik, azonos minőségű levél követi, feltehetően a hiányzó első levél jelzéseként. A viszonylag jó állapotban levő példány elején és végén több levelet, (a_2 , g_3 , g_4 , g_5 , g_6) a fűzés mentén is, egy helyütt a lapszélen (g_5), feltehetően a kötéssel egyidejűleg viszonylag vastag papírral egészítették ki, illetve erősítették meg. Ugyanezt a munkát a kötet végén a külső lapszélen és a kolofon alatt – immár szakszerűen, így nyilván már a 20. században – végezték el néhány helyen (f_{10} , g_1 , g_2 , g_3 , g_4 , g_5). A könyv utolsó füzetében ugyanis a korábbi nedvesedés némi lapszéli kárt okozott a papírban. A kolofon alatti részt viszont, amelyen egykor feltehetően (tulajdon?) bejegyzés állt, valamikor szándékosan vághatták ki.

A példányt viszonylag igényesen rubrikálták. A két főrész élén álló nagy „P” szövegkezdők (a_2b , $a_{10}a$) ugyan kitöltetlenül maradtak, de feltételezhető, hogy csak azért, mert a rubrikátor képességét és technikáját meghaladó iniciálét szántak oda, amelynek a kifestése azután végül is elmaradt. Különben a többi kezdőbetűt, helyenként igen lendületes vonalakkal díszítve kitöltötték, amelyek a lapszélen néhol (pl. e_2b , d_5a , $d_{10}a$, f_1a) jelentős helyet is elfoglalnak. (18. kép) A fejezetkezdő sorok és a kolofon kiemelését piros tintával történt aláhúzással végezték, míg a szövegben álló nagybetűket függőleges áthúzással. Az incipitjel alkalmazása nem következetes: a kötet elején és végén még igen, de a közepén jelentős része-

⁵⁴⁴ Panzer I. 266. XXIX. Nr.1.

⁵⁴⁵ Brunet, Jacques-Charles: Manuel de libraire. 3. éd. I. Paris 1820. 393.

⁵⁴⁶ Ebert, Friedrich Adolf: Allgemeines bibliographisches Lexikon. I. Leipzig 1821. 321. has. 4140. sz.

⁵⁴⁷ Hain 4994.

⁵⁴⁸ *Chronica Hungarorum* XXVI–XXVII.

ken ez elmaradt. Ehhez is kapcsolódik néha a lapszélre is kiterjedő díszítés (pl. c₉b, g₁a). Egy helyen (d₁a) a belső margón – tótágast – egy madár és egy üstökös (?) játékosnak tűnő rajza látható, amelyet talán a piros tintával ejtett két paca átrajzolásával alakítottak ki ügyesen. A kötet végén, két helyen (g₅a, g₆b)⁵⁴⁹ 16. századból származó, latin nyelvű epigrammák olvashatók a magyar történelemről. Az első bejegyzés szövegét a 17. században valaki beleírta a második, negyedik és ötödik sora után.⁵⁵⁰ Az első nyomtatott lap alján áll az „Ex Museo Hungarico” szövegű tulajdonbélyegző a 19. század közepéről.

G. Paris, Bibliothèque Nationale, Rés. m. M. 20.

Erről a példányról csak 1889-ben értesülhettek első ízben a szakkörök Magyarországon is, amikor híre ment, hogy Londonban elárverezték Earl of Hopetoun neves könyvtárát, amelyben a *Chronica* is megvolt.⁵⁵¹ A híres Sotheby cég nyomtatott katalógusa az 1889. február 26-án kalapács alá került könyvek között az 509. sorszám alatt hirdette Hess kiadványának széles margójú példányát, kéziratos beírásokkal és „Gregorius Biccus Budiesinus 1539” tulajdonbejegyzéssel 79 fontért.⁵⁵² A kötetet a másik nagy londoni árverési csarnok tulajdonosa, Bernard Quaritch vásárolta meg. Ő erről az 1263 tételből álló főúri könyvtárról külön is beszámolt a jelentős angol könyvgyűjtőkről közreadott sorozatában.⁵⁵³ A kiemelkedő értékek között említést kapott a *Chronica*, amelyet „rendkívüli ritkaság”-nak minősített a neves antikvárius.⁵⁵⁴

Hopetoun könyvtárának messze kimagasló értéke volt a Gutenberg-féle 42 soros biblia egy példánya, a lényegében első, Európában nyomtatott könyv. Ezért Quaritch 2000 fontot adott. Elsősorban ennek tudható be, hogy a Hopetoun-gyűjteménnyel a nemzetközi könyvtörténet később is foglalkozott. Quaritch arról tudósított, hogy a skót főnemes, Charles Hope, az első Earl of Hopetoun (1681–1742) könyvtára legfőbb értékeit a strassburgi jezsuitáktól vásárolta.⁵⁵⁵ Az említett Gutenberg-féle Biblia példányainak legutóbbi nemzetközi cenzusában Hubay Ilona ezt – a strassburgi Bibliothèque Nationale et Universitaire közlése nyomán – kétségsbe vonta.⁵⁵⁶

A *Chronica* e példányának első nyomtatott lapja alján mégis erre az elzászi vá-

⁵⁴⁹ Az utóbbi alja levágva.

⁵⁵⁰ Szövegük a hasonmás-kiadásokban olvasható: mindkét bejegyzés az 1973. évi magyar, csak a második az 1900. évi, csak az első az 1971. évi francia kisérszövegű kötetben.

⁵⁵¹ Magyar Könyvszemle 1889. 359.

⁵⁵² London. Sotheby, Wilkinson & Hodge. Catalogue of the library of the... Earl of Hopetoun. On Monday, the 25th of February, 1889, and three following days. 32.

⁵⁵³ Quaritch, Bernard: Contribution toward a Dictionary of English Book-Collectors. V. London 1894. 1–3.

⁵⁵⁴ Quaritch i. m. 2. – Érdemes megemlíteni, hogy az első magyarországi nyomtatványt a nagy magyar bibliofil, Apponyi Sándor maga is meg akarta vásárolni. Mint írta: „85 £-ig mentem el” (Hungarica. München 1925. III. 435. az 1990. tétel jegyzetében.)

⁵⁵⁵ Quaritch i. h. – Közlését átvette Ricci, Seymour de: English collectors of books and manuscripts. Bloomington (1960). 164.

⁵⁵⁶ Kommentarband zu Johannes Gutenbergs zweiundvierzigzeiligen Bibel. München (1979). 143.

regnum i pace reuertitur. Eodem tempore frater Nicolus de ordine fratrum predicatōri epus bōhen cardinalis apostolice sedis auctoritate iussibus in hugariam pro karolo aduenit qui bade residendo debus plurimis uidens se nichil posse sperare reuertens est in curia. & ibi mortuo benedicto octano in primū pontificem elegitur & creatur. & benedictus appellatur. In suo autem recessu eius ciuitas buden pro quodā casu iteratō relinquitur. Interdictum quippe religiosis & pēbātis stricte seruatur. Interdictum quidam plēdo sacerdotes & pēdici qui manifeste diuina populo celebrabant & sacramēta ecclēastica ministrabant publice in interdichis. Insuper mali malopniculosi cumulantes conuocato populo accensu lucernis luminū pontificem xpī uicariū archiepiscopus & epōs uniuersos regni hugarie ac uiros religiosos communiter excommunicatos alius uerbis promulgabant. Hoc factum est in castro buden quodam dicto Petermo regente badeū ciuitatem quē p Ladiālo capitiuo Rex praeferat Vencelū.

Quomodo Otto dux buarie in regnū contra Karolū inducit coronat capitiuat & expellit.

Nter sum uero filii Henrici & quidam alii nobiles: Ottonē ducē buarie subintrōdunt in regnū hugarie. Qui uenies & coronam regni a Vencelao ablatam petiuit sibi dari ac fecit ferens. Anno dñi millesimotricentesimo quinto aliam regalem ciuitatem petiit ut ibi coronaretur legitime in regnū. quem benedictus epus uespriemē & frater Antōnius epus cluadiē in regnū uocauit. & dicta corona regis coronauit. Inde budā uenies & in die solenni i decore regio coronam sanctā habēs in capite omnes plateas & uicos incedebat equis: cū populo copioso ut cunctis se esse regem legitimum publicaret. Qui in brevi terram erexit cum Beke filio Thome censuit uisitare ubi Ladiālus nouemoda xpm captiuauit: & i castro suo tenuit uin- culatū multis debus: qui tam miserebatur fortū sibi occurrete

de regio expellitur hugariorum. Nec hoc pretermittendū est: quod cum sancta corona per dictū Ottonē ad hugarie portaret: propter timorem hostium fecit illā includi per arte tornatores in placem. Cum autem equitaret: cum suis sub noctis silentio in strata publica i qua plurimi uisitatores transiebant: calu de sella corripit ubi erat flaco ille ligatus: quasi uas unariū nullo uir deinde excidit resolutus. Postmodum uero luce clarescente dum uisidit non esse thezaury: illā precalum quocius potuerunt timore percussis retro celeriter ecurrerunt: quam coronā inter multos transiētes i terra accēte in medio publicis stratis multa a nemine reperirent. Foras excederat in prima uigilia noctis. Alium certe & miraculum non tacendum. Quid enim p hoc quod illa corona excidit intellego: nisi quia dux ille usque uia suam portare non potuit hanc coronam. sed amittit de capite coronā ipsam pariter & honorē. Quid est quod a nullo inuenta sed ab ipse qui portabat: nisi quod ne paronia sibi data corona ab ipso puerit. Quo facto inuide uentibus Ladiālus filius Vmberii de captiuitate regis Vencelāi arma fere tercio liberatur. & cū Iohanne filio Chok castum buden per portam que uirta fuit nagezum uidetur et feri quinta post istū bēte Petronelle uigilia nocte in silentio subintrant. & quosdam ciues buden suos aliterarios & peitiores inuadit subito & destrunt. Peter manus autem iudex ciuitatis nudus fugies: uix uasit. Duos enim ex ipis ciuibus: scilicet Marcum Herma: & magistrum Martinū iuratos ciues de die de: in caudis equoy p uicos & plateas ciuitatis crudeliter trahi fecit. & ossa eorum ignibus concremavit: bona eorū obtinuit & possedit. Sacerdotes in super illos pidos superius mtoratores: in ambus cathenatis & pēdibus Thome trigueria archiepiscopus desituit: quos ad archiepiscopus carceri mancipauit. & in eodem tristēm purium emiserunt.

Expulso Ottonē: Karolus i regē suscipit. & corat.

rosra utaló tulajdonbejegyzés olvasható: „Gregorius Biccus Budissinus U. J. D. et Argentorati Pendactarum Professor publicus Anno 1639 mense Octobris.”⁵⁵⁷ A bautzeni születésű Biccus (1603–1657) jogászprofesszor egyben a helyi St. Thomas Stift kanonoka volt.⁵⁵⁸ Ennek alapján feltételezhető, hogy legalábbis ez a kötet mégiscsak Strassburgból kerülhetett a Hopetoun kastélyba a 18. század legelején, ha nem is biztosan éppen az ottani jezsuitáktól.

Quaritchnak nyilván már megbízása volt a *Chronica* megvásárlására a párizsi Bibliothèque Nationale-tól, mert ő a kötetet kétezer frankért, vagyis igen kedvező feltételek mellett,⁵⁵⁹ a franciáknak adta el. A példányon ma az említett kézírásos tulajdonbejegyzéstől balra áll a párizsi könyvtár tulajdonbélyegzője, tőle jobbra pedig a 117766 sz. gyarapodási szám.

A 18. századi barna bőrkötés Hopetoun gyűjteményéből származik, ahol a *Chronica* az A. 10. jelzetet viselte. A belső kötéstáblába ragasztott rézmetszetes ex libris ugyanehhez a skóciai könyvtárhoz tartozásra utal. A kötetből hiányzik mind a három üres levél (a₁, g₇, g₈), amelyek helyén ma a kötéssel egy idős üres papír található.⁵⁶⁰ Fitz feltételezte, hogy Maittaire, aki a *Chronicát* elsőként ismertette a nemzetközi ősnymtatvány-irodalomban, erre a ma Párizsban őrzött példányra támaszkodott.⁵⁶¹ Ez azonban tévedés, mert Maittaire forrásként a bécsi példányt elsőként ismertető Lambeciusra hivatkozott.⁵⁶²

A példányt piros tintával díszítették, amelynek során az iniciálékat berajzolták a nyomás által kihagyott helyekre.⁵⁶³ Kivételt képez a két rész elején álló (a₂b, a₁₀a) két nagyméretű „P”-betű, amelynek helye üresen maradt. A fejezetek élére incipitjel került, a mondatkezdő verzálisokat függőleges tollvonással emelték ki, ha nem is minden esetben. A kötet margóin legalább három kéz latin nyelvű beírásai ismerhetők fel a 16. és 17. századból. Ezek közül a legtöbb bejegyzés az egykori tulajdonostól, Biciustól származik. Ő az egész kötetet végigolvasva a számára fontos, vagy ismeretlen neveket és fogalmakat a lapszélre írta, mintha mutatózni kívánta volna a *Chronicát*.

⁵⁵⁷ Fraknoi korrigálta a londoni katalógus hibás közlését a születési helyről és az évszámról, ugyanakkor azonban „Gregorius” helyett „Georgius”-t írt. – Budai Krónika 29.

⁵⁵⁸ Jöcher, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten Lexicon. I. Leipzig 1750. 1076. has.

⁵⁵⁹ Egy francia frankért akkor 9 1/2 pennyt adtak, tehát a kétezer frank 86 font 3 shilling és 4 pennyért. – A fenti, angol vonatkozású adatok többsége Geoffrey Arnoldnak, a British Library egykori munkatársának köszönhető. Őtöle lehetett megtudni, hogy a British Museum könyvtára azért nem vette meg ezt a gyűjteményéből hiányzó, budai ősnymtatványt, mert mint állami intézmény – éppen ekkortájt – átmeneti költségvetési megszorítással küszködött.

⁵⁶⁰ Marie Pellechet igen pontos leírása ennek ellenére az utolsó két üres levél meglétét tüntette fel. – Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France. II. Paris 1905. 3565. sz.

⁵⁶¹ Fitz, Hess 123.

⁵⁶² Maittaire, Michael: Annales typographici. Tom. I. P. I. Amsterdami 1733. 331.

⁵⁶³ Az a₂a lap reprodukciója: Budai Krónika 28.

H. Kraków. Muzeum Narodowe, Zbiory Chartoryskich, Biblioteka, Inc. 55.

A magyar szakemberek erről a példányról először szóban értesülhettek. Az OSZK Hildebrand-féle kötete⁵⁶⁴ mellett található Mátray Gábor feljegyzése a 19. század derekáról a *Chronica* ismert példányairól.⁵⁶⁵ Ennek végére ugyancsak ő, de már öregesen bizonytalan írással a következőket vezette rá: „NB Chartorisky László herczeg 1871-ben meglátogatván múzeumi könyvtárunkat bizonyítá, miszerint saját könyvtárában is (Gallicziában) van egy példány.”⁵⁶⁶

Fraknoi azután 1900-ban már a nyomtatott ajánlást tartalmazó lap reprodukciójával együtt írta le ezt a krakkói példányt, amely egy gyűjtőkötet harmadik tagjaként maradt fenn. A közel egykorú kötés egyszerű fatáblákból áll, amelynek gerincét vörös bőr alkotja.⁵⁶⁷ Természetesen regisztrálta ezt a kötetet a lengyel központi ősnymtatvány-katalógus: az első tag Nürnbergben ugyancsak 1473-ban készült,⁵⁶⁸ a második pedig 1474/1475 tájt Strassburgban,⁵⁶⁹ míg a harmadik maga a *Chronica*.⁵⁷⁰ A gyűjtőkötet első lapján korabeli kéz piros tintával egymás alá írta a három mű címét, utolsónak a „Cronica vngarie” szavakat. A *Chronicát* a kötetbe a másik két tagtól eltérő módon fűzték be: a füzetek közepén ehhez alátétül kézíratos hártýából vágott vékony csík szolgál, feltehetően azért, hogy a vékony szál el ne vágja a papírt. Így arra lehet gondolni, hogy a budai kiadványt a két németországi ősnymtatvánnyal történt összefoglalását megelőzően, már önállóan is bekötötték.

A krakkói példányból hiányzik az első (a₁) és a végén álló két üres levél (g₇ és g₈), de a nyomtatott szöveg teljes. A *Chronicát* rubrikálták: a két főrész élén álló tollrajzos „P”-betűk (a₁b,⁵⁷¹ a₁₀a) kék és piros tintával készültek, akár csak az ajánlás előtti, kisebb „C”⁵⁷² (a₂a). Ugyanezt a két szint váltogatták a többi, kicsiny iniciálé, valamint a fejezetkezdő incipitjelek berajzolásánál. A szövegben álló nagybetűk kiemelésére használt tinta színe – legalább is ma – narancssárga.

J. Sankt-Petersburg, Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka, Inc. 9.4.4.12.

Ballagi Aladár tudósított első alkalommal a szentpétervári egykori cári könyvtárnak erről a kötetéről.⁵⁷² Fitz a GW berlini szerkesztőségében a húszas évek második felében végzett munkája során nem tudott ennek nyomára jutni.⁵⁷³ Később azonban Isaac Collijn, a stockholmi királyi könyvtár vezetője, aki a szentpétervári (akkor leningrádi) gyűjtemények ősnymtatványait számba vette, jelentette

⁵⁶⁴ OSZK Inc. 326.

⁵⁶⁵ Az általa felsorolt lelőhely között szerepel a hazai szakkörök számára sokáig problematikus római Rossi és a tévesnek bizonyult müncheni királyi könyvtár.

⁵⁶⁶ Mátray Gábor 1797-ben született és 1875-ben halt meg. – Szinnyi VII. 841–849. has.

⁵⁶⁷ Budai Krónika 29.

⁵⁶⁸ Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur. (IBP) Wratislaviae–Varsaviae–Cracoviae 1970. 5051. sz.

⁵⁶⁹ IBP 1084.

⁵⁷⁰ IBP 1518.

⁵⁷¹ Reprodukciója: Budai Krónika 30.

⁵⁷² Ballagi, Buda és Pest 1. sz.

⁵⁷³ Fitz, Hess 125.

a GW-nek a *Chronicának* ezt a példányát, ahol azt 1934-ben közölték is.⁵⁷⁴ Soltesz Zoltánné N. V. Varbanecnek, a kötetet gondozó könyvtár munkatársának 1972. január 24-én kelt levele alapján arról tudósított, hogy „a kötet 1856-ban került mai őrzési helyére: korábbi tulajdonosa ismeretlen. Az illuminált példányok közé tartozik: 2. levelének verzóját festett iniciálé és lapszéli dísz ékesíti. Kötése XIX. századi, annak első tábláján azonban megőrizték az eredeti kötés maradványait. A körülvágatlan, szép példányból a 61. levél hiányzik.”⁵⁷⁵

A négy évtizeddel ezelőtti személyes vizsgálódás és Natalia Vasziljevna Varbanec 1959. október 24-én kelt írása alapján a fenti ismertetés a következőkkel egészíthető, igazítható ki. Az említetten kívül hiányzik az első és az utolsó (g₈) üres levél, de az utolsóelőtti, ugyancsak üres (g₇) ezzel szemben megvan. A szöveget is hordozott, egykori g₁ levél feltehetően éppen azért esett ki, mert az az említett utolsóval alkotott levélpárt. Amikor azt – feltehetően azért, hogy írópapírként felhasználják – kiszakították a kötetből, a fűzésben így tartás nélkül maradt levél párja azután elveszett. Ez igen korán következhetett be, mert a levelek rektójának jobb felső részében látható, 16. századi, római számokkal írt levélszámozás rávezetésekor már hiányzott. Ezt azonban akkor nem vették észre, így a sorszámozás ma I-től LXV-ig töretlen. Ebből az első 42 számot a lap aljának közepén – talán a 19. századi könyvtári feldolgozás során – arab számokkal megismételték.

A kötés 15. századi fatáblás, sötétbőr bevonatú, amelyet a 19. században megerősítettek és a nyilván igen megviselt hátsó táblát papírral leragasztották. Azonban a könyvet ekkor nem vágták körül, de több levelét a fűzés mentén megerősítették. Így oldható fel a fenti ellentmondás, ami a 19. századi igazítás és a körülvágatlanság között feszül. Különben ez a példány 282 × 199 mm-es méretével nem is tartozik a legnagyobbakhoz.⁵⁷⁶ A gerincen „Turocz – *Chronica Hungarorum* – Budae – A. Hess 1473” szövegű felirat olvasható a 19. századból, amiből a „Turocz” szó és az évszám a szöveg első lapjának alján megismétlésre került.

A nyomtatott szöveg első lapjának jobb oldalán a „Locī Leopoliensis” szövegű 18. századi kézírás olvasható. Ugyanezzel a tulajdonbejegyzéssel egész sor további ősnymtatvány ismeretes, amelyek az egykori lembergi bernardinus rendház könyvtárából származnak. Ezt a Szent Andrásról elnevezett obszerváns ferences kolostort 1460 táján alapították,⁵⁷⁷ és könyvtárát a 18. század végén elárverezték.⁵⁷⁸ Feltehető, hogy ezt követően jutott a kötet a cári gyűjteménybe.

A lapszéleken több kéztől latin nyelvű bejegyzések láthatók a 16. századi első feléből. A legerjedelmesebb, nyolc sornyi beírás a kötet tartalmára vonatkozik, ez a 16. század második feléből származik, és az utolsó meglevő lapon található.

⁵⁷⁴ GW 6686.

⁵⁷⁵ *Chronica Hungarorum* XVII, XXVI.

⁵⁷⁶ A lipcsei pl. 293 × 205, a párizsi pedig 288 × 211 mm.

⁵⁷⁷ Bohonos, Maria: Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. *Polonica wieku XVI*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1965. 878.

⁵⁷⁸ Chwalewik, Eduard: *Zbiory polskie*. I. Warszawa 1926. 384.

A kötetet megjelenését követően legalább másfél évszázadon át magyar nyelvterületen lapozgathatták, mielőtt külföldre került volna, mert a negyedik lapon (a,b) a lapszálon felül „Gazdagsága Atilának” szavak olvashatók 17. századi kézírással.

Az egyetlen díszes és a krónikát kezdő „P”-betű tollrajzos és színe sárga alapon rózsaszín, a javított lap alján pedig (a,b) megmaradt a többszínű indafonatos díszítés egy része. A többi iniciálé dísztelen, és azokat váltogatva vörös és kék tintával rajzolták, akárcsak az incipitjeleket, a szöveg egyes sorainak kiemelését piros tintás aláhúzással végezték.

A fentiek alapján feltételezhető, hogy a könyv kötése, rubrikálása, lapszámozása, de a szöveg egyetlen levelének kiesése is még hazai környezetben következett be.

K. Az Amerikába került példány

A legutóbbi időig az eddig felsorolt példányai voltak csupán ismereteseek a *Chronicának*.⁵⁷⁹ Közülük az utolsó az 1889. február 26-án tartott londoni árverést követően cserélt gazdát, és került a párizsi Bibliothèque Nationale állományába. Így nagy meglepetést és nem várt örömet okozott, amikor a müncheni Hartung & Hartung cég 1990 tavaszán tartott 62. árverésére készült katalógus 124. tétele a Budai Krónika egy eddig ismeretlen példányát hirdette meg. A pontos, de szükségszerűen szűkszavú ismertetésből, valamint az utolsó lap kicsinyített reprodukciójából azonnal és egyértelműen kiderült, hogy valóban a Hess-féle kiadványról van szó. Sikert a példányt az árverés előtti bemutatónapon a müncheni cégnél beható vizsgálat alá vetni, amelynek alapján a következő leírás adható.

A könyvből az első (a_1), az utolsó előtti (g_7) és az utolsó (g_8) üres levél mellett hiányzik még az 53. (f_1) levél is. A helyén az Országos Széchényi Könyvtár példánya alapján közreadott hasonmás kiadásból készített xeroxmásolat található. Papírjának lapmérete 248×173 mm, vagyis $429,04 \text{ cm}^2$ így messze a legkisebbre vágott az eddig ismertek $607,68\text{--}532,00 \text{ cm}^2$ felületéhez viszonyítva.⁵⁸⁰ Vadozatú, nyilván az árverésre készített, 288×180 mm méretű, fehérhártya borítású kötés a mai bibliofil igények szerint készült tokkal együtt. Mind elől, mind hátul a tábla belső felének leragasztásához használt, kézzel merített, 18. századvégi papír másik fele és utána, illetve elébe ugyanebből a papírból még egy további levélpár van bekötve, nyilván az eredetiből hiányzó üres levelek jelzésére. Az előző – talán 18. századi – kötésből egyedül az épen hagyott, pirosra színezett metszés maradt meg. Most már csupán találgatni lehet, hogy vajon volt-e még más mű is hozzákötve, amint ez a krakkói esetében ma is, és a budapesti Egyetemi Könyvtár példányában pedig egykor volt.

A kötetet végig korabeli, meglehetősen igényes rubrikálással látták el, amelynek során a szókezdő nagybetűket, a pontokat és a vessző helyett alkalmazott kettőspontokat piros tintával függőleges vonással áthúzták. (19. kép) A középre

⁵⁷⁹ Magyar Könyvszemle 1988. 95–125.

⁵⁸⁰ Magyar Könyvszemle 1989. 12.

Ad uenerandum dñm Ladizlaū prepositū ecclesie
buden: pthonorariū apostolicū: necnon uicecācel-
lariū serenissimi regis Mathie ī cronica hūgaroz
Andree prefatio.

Cum superiori tempore uenerande dñe in latio uersarer:
uiderēq; quāto emolumento ac decori hoim generi bi uiri
forēt: q; magno pstantes ingēio suā diuinā industriā comprē-
dis libris adhibebant: placuit mibi tam dignū tamq; excellens
studiū mea pro uirili capeffere: ut siquid demū assequi possem:
id non in meam dūtaxat: uerū etiam pluriū mortaliū utilitatē
cōuerterē. Vnde cū dei benignitate p uoto meo aliquātisper
profecissem: & ob id rei ad inclytum hungarie regnū tua gratia
accerlitus uenirem: essemq; nō parum ociosus: suscepī laborem
ingentem diezq; plenū: imprimendi uidelicet cronicū pānotie
opus: laborē in quāquē omnibus hungaris gratū atq; iocundū
fore putauī: quādoquidem: ut quisq; natale solum unice diligit:
reliquisq; orbis terrarum partibus longe antepositūta & suoz:
qualem uitam egerint: quiq; uernaticus scire plurimū exoptat:
ut siqua preclara: memoratuq; digna cōspexerit: imitari debeat.
siqua uero minus feliciter gesta compererit doctus precauere
possit. Sed cum animaduenterem: & diu mecum ipse uolūtārē:
cui meam primam in hoc sedulitatē pluribus diebus lucubratā
dirigerēte preter domine mi obseruandissime inuenio neminē.
Quippe & tu de me optie meritis es: & sine te susceptus labor
neq; intrin: neq; expleri potuisset. Accipe itaq; hoc munusculum
nostrum iure quodam tue excellentie dedicādū: ut q; uidelicet
potissima laboris causa extitit: ipsius quoq; operis particeps
esse debeas. Et siqua indies maiora excudemus: tuo etiā illustri
nomini dedicanda putabimus.

Incipit prima pars cronice de origine hūgaroz:

de descensu de scitia in pānotiam: de bellis cōtra
diuersas natiōes habitis: ac de expulsiōe eorūde
& reditu in scitiā.

M. Ioannis Szulij Ab obre Glogow Siles

szedett címeket a rubrikátor tollal keretbe zárta, majd az elejét és a végét szalagszerűen alakította ki. Szinte játékosan történt ez a kolofon esetében, ahol is ez említett szalag végére – ugyancsak piros tintával – a szöveg felé néző tonzúrás (?) fejet rajzolt. Két helyen (4a és 18a lapon) pedig a sor végét növényi dísz be-rajzolásával töltötte ki. A szövegben a nyomdász által kétsornyi magasságban kihagyott szövegkezdő betűket ugyancsak piros tintával írta be. A második rész élén álló nagy szövegkezdő betűket ugyancsak piros tintával írta be. A második rész élén álló nagy szövegkezdő „P” betűt (10a) is hasonlóan alakította ki. Ezzel szemben az ajánlást követő szövegkezdet (2b) élén ugyanez a betű lapszéli gazdag indafonattal bővítve többszínű tollrajzzal készült, és nagy szakmai gyakorlatról, valamint jó ízlésről tanúskodik. Sajnos a kötet erős körülvágása során e könyvdísz jelentős részei egykor a könyvkötő ollójának áldozatául estek.

Feltehetően ugyancsak a rubrikátortól származhat a 38a lap szélén látható kis rajz, amely egy üllőn álló golyót ábrázol; a kép hátsó fele a könyv előző újrakötése során – mintegy kétszáz esztendeje – ugyancsak elveszett. Két további lapszéli rajz fekete tintával készült: az egyik (7b) egy ma már levágott madár csőrében egy másik madarat ábrázol, a másik (36b) csupán egy madárfejet, amely csőrével a szövegbe mutat.⁵⁸¹

A könyvbe legalább két kéz írt be megjegyzéseket: az egyik szénfekete tintával még a 15. században, a másik jóval fakóbbal a következő évtizedekben. A korábbi kéz különösen a 3b–11a közötti lapokon húzott alá számos szövegrészt és tett sűrű lapszéli megjegyzést, míg a továbbiakban mindössze két helyen (39a és 64b) néhány szó található csak tőle. A későbbi kéz bejegyzései a 3a–18a lapokon találhatók. Egy helyen (40a lap alján) pedig két szónyi betoldás olvasható piros tintával írva, talán még a rubrikátortól.

Az említett fakótintás, későbbi kéz talán azonosítható a kötet egykori tulajdonosára vonatkozó, egyetlen bejegyzést tevő személlyel. Hessnek a kiadvány élén álló ajánlása alatt olvasható ugyanis a 16. század első negyedéből a „M. Joannis Czuly Ab ober Glogaw Siles.” szövegű beírás,⁵⁸² továbbá két kis festett címer. Az egyik (15 × 15 mm) fekete alapon sárga (arany?) keresztet, a másik (20 × 20 mm) két szarvat(?) ábrázol kék alapon zöld színű hármashalomba szúrva. Az utolsó meglevő lapon (68b) a 18–19. század fordulója táján írt ötsornyi, latin nyelvű szöveg olvasható, amely a könyv számos sajtóhibáját emlegeti.

Az első magyarországi nyomtatvány váratlanul előkerült és korábbi ismeretlen példánya természetesen felkeltette a régi nyomtatványokkal foglalkozó kereskedők és könyvtárak érdeklődését. Az árverező patinás müncheni régiségkereskedés Karl & Faber könyvekkel foglalkozó részlege előbb Karl & Hartung, majd legújabban Hartung & Hartung (apa és fia) név alatt működik. 1990. május 15-én reggel zsúfolásig megtelt az árverezőhelyiség. A korlátozott számú székeket előzetesen biztosítani kellett. A legigényesebb katalógusokat megjelentető

⁵⁸¹ Lehetséges, hogy ez a figyelemfelhívást célozta, amelynek akkoriban bevett formája a ki-nyújtott mutatóujjas kézfej rajza volt.

⁵⁸² A Hartung-cég katalógusának olvasata szerint a név „Gzuly”.

hazai antikvárium tulajdonosa, Borda Lajos segítségével nekem is sikerült itt helyet kapnom.

Az általunk feszülten várt 124. tétel árverése alig vett igénybe többet mint egy jó percet. A kikiáltó idősebb Hartung a katalógusban megjelölt 20.000 DM ár helyett 22.000-rel kezdte. A tízsázalékos felár annak volt jelzése, hogy a cégnél írásos vételi ajánlat(ok) található(k). Az Országos Széchényi Könyvtár a bécsi Gilhofer céget bízta meg, hogy 60.000 DM-ban megadott felső határral igyekezzék megvenni a kötetet. A licitálás legelején még számos ajánlattevő volt: 35.000 DM-nál a müncheni Bayerische Staatsbibliothek, majd 60.000-nél a magyar nemzeti könyvtár is „elvérzett”. 90.000 DM-ig még mindig többen voltak versenyben, de ettől kezdve már csupán ketten. Ők azután a továbbiakban egymás között verték fel az árat.

Közülük az egyik, a nagy múltú londoni Quaritch-cég jelen levő megbízottja talán az 1889. évi árverést kívánta megismételni, amikor is ők vették meg – akkor, igaz, 79 fontért – Earl of Hopetoun skót főnemes nevezetes gyűjteményéből a *Chronica* ma Párizsban őrzött példányát. A londoniak most 400.000 DM-ig tartották a licitet, de végül is Hartung ceruzája a telefonon át árverező ismeretlen 420.000 DM-ás ajánlata után koppant. A teremben előbb halk moraj, majd felcsattanó taps és bravó köszöntötte a nyomtatott könyvért Németországban eddig elért legmagasabb árat.

Tekintettel arra, hogy az árverező cég mind az eladótól, mind a vevőtől 15-15%-ot kap, Hartungékat ennek kapcsán tehát nem kevesebb, mint 126.000 DM illette. A vevőt még további 7.1/2% adó is terhelte, ami azonban visszatérítésre került, amint a kötetet Németországból kivitték. Az eladóról mindössze annyit lehetett megtudni, hogy egy idősebb hölgy, aki tehát 357.000 DM-t kapott kézhez. A vevőről eredetileg még ennyit sem árult el a diszkrét árverező cég. Idővel azután sejtette, hogy tengerentúli személyről van szó, aki tehát 483.000 DM-át fizetett a kötetért.

De alig telt el ezt követően két hét, amikor is a New York-i Kraus cég európai megbízottja, a zürichi Helmut Schumann antikvárium kiküldöttje Budapesten járva eladásra kínálta – előbb a MTA könyvtárnak, majd az Országos Széchényi Könyvtárnak – immár félmillió márkáért – tehát szinte a vételárért – a *Chronica* fentiekben ismertetett példányát. Miután Budapesten mind az Egyetemi Könyvtár, mind az Országos Széchényi Könyvtár őriz ebből az első hazai kiadványból egy-egy példányt, ezért a mai viszonyok között szinte csillagászati összegért egyik hazai gyűjtemény sem tudta megvásárolni a kötetet.

Az említett amerikai céget megalapító, bécsi származású Hans P. Kraus igen jelentős antikváriusi tevékenységet bonyolított le, különösen a legrégebbi könyvek területén. Ezzel kapcsolatos élményeit az előbb angolul, majd németül is publikált emlékirataiban örökítette meg.⁵⁸³ A cégalapító időközben elhunyt, az üzletet, amely továbbra is az ő nevét viselte, az árverés idején veje, Roland

⁵⁸³ Kraus, H. P.: A rare book saga. New York 1978. – Kraus, H. P.: Die Saga von konstbaren Büchern. Zürich 1982.

Folter úr vezette. Ő is szemmel láthatóan súlyt helyezett arra, hogy a nemzetközi antikváriusi piacon a legjelentősebb darabok közvetítésébe bekapcsolódjék.⁵⁸⁴

A könyvnyomtatás 550. évfordulóján tartott berlini Gutenberg-emlékülésen alkalmam volt vele erről beszélgetni. Kérdésemre elmondta, hogy előzetesen nem szabott magának felső határt a licit során teendő legmagasabb árajánlatra: a könyvet mindenképpen meg kívánta vásárolni. Elismerte, hogy ebben döntő módon a cég presztízse sarkallta. Így jött ezután létre a patinás londoni vállalattal vívott adáz licit során az említett, nemzetközi viszonylatban is rendkívül magas ár. Kérdésemre Folter úr később írásban közölte, hogy a *Chronicának* ezt a példányát az egyik nagy amerikai magángyűjtő vásárolta meg.

Később sikerült megtudni, hogy a vevő a neves amerikai bibliofil: Scheide, akinek érdeklődése középpontjában a korai európai könyvek állnak. Így különösképpen meg kívánta szerezni ezt az első magyarországi ősnymtatványt, amelyből az összes többi példány Európában található. Szerencsére a neves amerikai bibliofil, William H. Scheide gyűjteményét állandó letétként a Princeton University Library őrzi, ahol az tehát hozzáférhető.⁵⁸⁵

Nem lehet azt sem bizonyosan tudni, hogy honnan is bukkant fel most ez a példány. Elméletileg számításba lehetne venni, hogy talán az elpusztultnak tartott egykori braunsbergi (Kelet-Poroszország, ma Braniewo Lengyelországban) kötetről van szó. Azonban a Münchenben kalapács alá került könyv semmi jelét sem viseli annak, hogy valaha is valamelyik közgyűjteményhez tartozott volna (pl. tulajdonbélyegzőnek még nyoma sem látszik), tehát magánkönyvtárra kell gondolni.

A 15. századi nyomtatványok lelőhelyes világbibliográfiája, a Gesamtkatalog der Wiegendrucke szerepeltet is ilyet: „Ehemals Heinrici (Leipzig)” formájában.⁵⁸⁶ Friedrich Georg Heinrici lipcsei evangélikus egyháztörténész professzor volt, akinek ősnymtatványait is feltárta Otto Günther a Lipcsében és Altenburgban őrzött 15. századi kiadványokról készített katalógusában. A budai *Chronica Hungarorum* is megtalálható benne,⁵⁸⁷ de lelőhelyként ott csak a lipcsei Egyetemi Könyvtár korábbi már jól ismert kötete szerepel. Feltételezhető, hogy Heinrici (1844–1915) talán élete utolsó éveiben szerezte meg ezt a könyvet, amikor Günther katalógusa már elkészült. Ez esetben, lévén ez az első hazai nyomtatványnak az egyetlen olyan példánya, amely az utolsó száz esztendőben még magánszemély tulajdonában volt, igen valószínű, hogy ez került – éppen röviddel a berlini fal leomlását követően – a müncheni árverésre. Az eladó idős hölgy kora alapján Heinrici unokája lehet.

⁵⁸⁴ A cég az eredeti tulajdonos özvegyének halálával megszűnt.

⁵⁸⁵ Lexikon des gesamten Buchwesens (LGB²) VI. Stuttgart 2003, 104,

⁵⁸⁶ GW 6686.

⁵⁸⁷ Günther, Otto: Die Wiegendrucke der Leipziger Sammlungen und der Herzoglichen Bibliothek in Altenburg. Leipzig 1909–1910. 558. sz.

L. Az elveszett braunsbergi példány

Az egykori kelet-poroszországi Braunsberg (ma Braniewo Lengyelországban) „Bibliothek der staatlichen Akademie” elnevezésű gyűjteményéből közölte a GW⁵⁸⁸ a *Chronica* egy példányát. Fitz erről már a szerkesztés stádiumában értesült, így arról már a katalógus 1934. évi publikálását megelőzően be tudott számolni.⁵⁸⁹

Az említett és 1945-ig létezett intézmény jogelődje a Lyceum Hosianum (1818–1913), illetve ezt megelőzőleg az 1568-ban alapított jezsuita kollégium volt. Ennek könyvtárát a svédek 1626-ban elvitték, majd a visszatért jezsuiták 1639-ben újraalapították. A 19. század elején több más feloszlott kolostor (Oliva, Springborn, Wartenburg) könyvei is ide kerültek.⁵⁹⁰

A *Chronica* e példányának pontos eredetéről biztosat nem lehet tudni, hiszen részletes leírása nem maradt fenn. Magyar részről senki sem látta. 1945 elején az átvonuló front nyomán a braunsbergi Akadémiai Könyvtár elpusztult. A kilencvenes években sem tudtak erről a kötetről semmit az újraalakult intézmény lengyel könyvtárosai. A *Chronicának* ezt a példányát így a háborús veszteségek listájára kellett helyezni.⁵⁹¹

A Chronica kizárt példányai

Ballagi Aladár az első budai nyomtatványnak nem kevesebb, mint 12 példányáról számolt be „autopsia útján”.⁵⁹² Ezek közül több problematikus lelőhely is akadt, amelyeket már Fitz kritikailag megrostált.⁵⁹³ Ezek szerint a modenai Biblioteca Estensében csupán a Thuróczy-krónika 1488. évi brünni és augsburgi kiadása található.⁵⁹⁴ A Hess-féle és a Thuróczy-féle *Chronica Hungarorum* összetévesztése jellegzetes hibaforrás, amint ez a szent-pétervári példány kapcsán már tapasztalható volt, de amiről a továbbiakban még többször is szó lesz. (20. kép)

Fitz egykori kétségeit a Ballagi által közölt „szentpétervári” példányról⁵⁹⁵ azonban maga a GW eloszlatta: az egykori cári könyvtár példányát ma is ugyanott őrzik.

A müncheni egykori királyi könyvtárban őrzött *Chronicáról* már Fitz megírta,⁵⁹⁶ hogy a mai Bayerische Staatsbibliothekban nincs és soha nem is volt a budai ősnymtatványból. Ez az állítás már 1812-ből megerősítést nyert Tibolth Mihály leveléből, aki jelentette Széchényi Ferencnek, hogy ebben a nagy bajor gyűjte-

⁵⁸⁸ GW 6686.

⁵⁸⁹ Fitz, Hess 125.

⁵⁹⁰ Lexikon des gesamten Buchwesens. 2. Ausg. I. Stuttgart 1987. 533–534.

⁵⁹¹ *Chronica Hungarorum* XVII.

⁵⁹² Ballagi, Buda és Pest 1. sz.

⁵⁹³ Fitz, Hess 125.

⁵⁹⁴ Fellelhető ez nagyon sok esetben és a legkülönbözőbb országokban. Pl. Brunet, Jacques-Charles: Manuel du libraire. I. Paris 1860. 1859. has. – Fitz kizárását különben megerősíti az olaszországi gyűjtemények ősnymtatványainak központi katalógusa, amely a Hess-féle *Chronicából* csakis a római példányt ismeri: IGI 2772. Ugyanakkor arról is tudósít, hogy Modenában a Thuróczy-krónika brünni kiadásából egy, az augsburgiból pedig két példányt őriznek. – IGI 9642, 9643.

⁵⁹⁵ Ballagi, Buda és Pest 1. sz.

⁵⁹⁶ Fitz, Hess 125.

20. *A Thuróczy-krónika (Budapest, OSZK, Inc. 1143.)*

ményben is hiába kereste a *Chronicát*. Sőt válaszukban onnan azt írták, hogy akár ezer aranyat is megadnának érte.⁵⁹⁷ Ez a téves adat azonban jóval Ballagi előtt is felmerült már. Előbb Kubinyi cikkében,⁵⁹⁸ majd Ferenczy Zsigmond Jakab könyvében.⁵⁹⁹

A kritikus és pontos Szabó Károly nem vette át ezeket a közléseket a müncheni példányt illetően.⁶⁰⁰ Fitz szerint Ferenczy ezt azért feltételezte, mert Hain alapvető ősnymotatvány-bibliográfiájában a Hess-féle kiadvány leírása autopszia alapján történt, ez a német könyvtörténész pedig elsősorban a nagy müncheni gyűjtemény állománya alapján dolgozott. Ezen állítás azonban nem állja meg a helyét, mert Hain nem látott a budai *Chronicából* példányt,⁶⁰¹ hanem ő azt a korábbi szakirodalomból vette át.

Mind Ferenczy, mind Ballagi tévedése valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a nevezett bajor könyvtár a Hess-féle kiadvány egy korabeli kéziratos másolatát őrzi, amelyről elsőként Gábor Gyula számolt be.⁶⁰² Azonban a sorozatos hiba forrása kapcsán a Thuróczy-krónikával történő összetévesztés itt sem zárható ki.

Ballagi tudósított még „Lipcese, Heinrici György egyetemi tanár” *Chronica* példányáról. Ezt a lelőhelyet a GW maga is közölte.⁶⁰³ Ha ugyan ez nem a már jól ismert összetévesztés Thuróczyval, akkor talán azonos a legutóbb Amerikába került példánnyal, amelyről a fentiekben volt szó.

Ugyancsak Ballagi számolt be a pécsi püspöki könyvtárban tett látogatásáról, ahol is a nyomtatott Budai Krónika példánya helyett csak a könyvtár kéziratos nyilvántartásában talált utalást: „Hung. Chron. 1481”. Ez nem más, mint Hess kiadványának 1481-ben Johannes Menestarcfer által készített kéziratos másolata, amelyről – mint tévesen feltételezett budai nyomtatványról – az előző fejezetben olvasható részletesen.

A *Chronica* példányaival kapcsolatos tévedések sorozata azonban Ballagival, akinek a problematikus adatai eddig megtárgyalásra kerültek, még nem zárult le. 1952-ben jelent meg a Horvátországban őrzött ősnymotatványok központi katalógusa Josip Badalić munkájaként.⁶⁰⁴ Ebben a 327. sz. alatt szerepel a „*Chronica Hungarorum*. Budae 1473 Andreas Hess, aulae regiae Mathiae Corvini,” mint amelyiknek egyik példányát a varasdi kapucinusok könyvtára XVIII.E.14. jelzet alatt őrzi. Badalić az írásbeli megkeresésre utólag levélben közölte, hogy ez az adat részéről tévedés volt, mert az említett gyűjteményben nem a budai, hanem a Thuróczy-féle krónika brünni

⁵⁹⁷ Kollányi Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára. I. Bp. 1905. 306.

⁵⁹⁸ Társalkodó 1843. I. 180.

⁵⁹⁹ Ferenczy Zsigmond Jakab: Magyar irodalom és tudományosság története. Pest 1854. 76. Itt a *Chronica* hét felsorolt példánya között szerepel Münchenben. Ugyanő korábbi munkájában is hetet említett, de ott csupán öt példányt sorolt fel, amelyek között a müncheni nem szerepel: Adalék honi nyelvünk és irodalmunk történetéhez. Pozsony 1844. 34.

⁶⁰⁰ RMK. II. 1.

⁶⁰¹ Vö. a lipcei kötés belsejében olvasható bejegyzéssel.

⁶⁰² München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Lat. 442.

⁶⁰³ GW 6686: „Ehemals Henrici (Leipzig)”.

⁶⁰⁴ Badalić, Josip: Incunabula quae in populari re publica Croatia asservantur. Zagreb 1952.

kiadása található.⁶⁰⁵ Az egyszer nyomtatásban már napvilágot látott hiba azonban immár önálló életre kelt, hogy „gazdagítsa” a sohasem létezett kiadványoknak és példányoknak, a „bibliográfiai fantomoknak” amúgy is túlságosan gazdag sorát. Ez történt Badalić esetében is, akinek a fentiekben tévesnek bizonyult meghatározására az ősnymotatványok lengyel központi katalógusa a későbbiekben már hivatkozott is.⁶⁰⁶

Horányi Elek leírása alapján lehet a *Chronica* egy további példányát feltételezni.⁶⁰⁷ Ezek szerint ő látta ennek a Hess műhelyében készült kiadványnak olyan példányát, amelyben a pálos Gregorius Caelius Pannonius családjára vonatkozó bejegyzés volt olvasható.⁶⁰⁸ Osztani lehet Fraknói véleményét, hogy ez talán egy ma is ismert példányban volt, de ezt a beírást tartalmazó levelet az újrakötés során eltávolították.⁶⁰⁹ Megerősíteni látszik ezt az álláspontot a Caesar-féle kötet esete, amikor is abból feltehetően a *Chronica* kiemelése során tűnt el a Szirmay-féle beírás, amint erről a fentiekben már szó volt. A sokat utazott Horányi a *Chronica* ma ismert példányai közül leginkább a Jankovich-féle budapestihez, a prágaihoz, a bécsihez és a rómaihoz juthatott hozzá,⁶¹⁰ amelyeket ráadásul – a prágai kivételével – az ő ideje óta mind újrakötöttek. Ennek ellenére elvben nem zárható ki, hogy Horányi egy további, ma már ismeretlen példányt tanulmányozott.

Toldy Ferenc úgy tudta, hogy a *Chronica* egy példánya a pécsi püspöki könyvtárban található.⁶¹¹ Ez azonban tévedésen alapult, mert ott nem az eredeti, hanem ennek a Hess-féle *Chronicának* 1481-ben Johannes Menestarffer által Bécsben írt másolatát őrizték 1778 és 1838 között.⁶¹² Idővel ebből azután egy 1482-ben Budán nyomtatott könyv víziója kerekedett.⁶¹³ Az említett kódex 1859-ben már nem szerepelt a pécsi püspöki könyvtár értékes kéziratairól szóló beszámolóban.⁶¹⁴ Ballagi még több mint egy fél évszázad után is kereste ott – természetesen eredménytelenül – a Hess-féle *Chronicát*.⁶¹⁵ A 15. századi másolat azután a legújabb időkben végre előkerült.⁶¹⁶

Teljességgel bizonytalan és ennek megfelelően azonosíthatatlan a ma ismert példányokkal az a nyomtatott krónika, amelyet Semtei Péter hagyományozott 1488. november 5-én. Bár a Thuróczy-krónika ekkor már mind a két nyomtatott kiadásban⁶¹⁷ napvilágot látott, Holub Ferenc, az adat közlője azonban a friss

⁶⁰⁵ Magyar Könyvszemle 1956. 95.

⁶⁰⁶ IBP 1518.

⁶⁰⁷ Fitz, Hess 123, 187.

⁶⁰⁸ Horányi, Alexius: Memoria Hungarorum. I. Viennae 1775. 141. – Századok 1900. 846.

⁶⁰⁹ Budai Krónika 31. – Századok 1900. 846.

⁶¹⁰ Szinnyei IV. 1069–1077. has.

⁶¹¹ Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története. II. Pest 1851. 32.

⁶¹² Podhradczky, Iosephus: Chronicon Budense. VI.

⁶¹³ RMNY App. 3.

⁶¹⁴ Új Magyar Múzeum 1859. 174–178.

⁶¹⁵ Ballagi, Buda és Pest I. sz.

⁶¹⁶ Magyar Könyvszemle 1973. 349–351.

⁶¹⁷ RMK III. 15, 16.

megjelenésű és ezért nyilván drágább külföldi kiadások helyett a budai nyomtatványt tartotta ebben az esetben valószínűbbnek.⁶¹⁸

Összefoglaló a Chronica példányairól

Hess első nyomtatványának ma ismert tíz példánya közül egyedül a budapesti Egyetemi Könyvtáré volt bizonyosan végig Magyarországon az elmúlt századok során. Úgy tűnik, hogy a szentpétervári csak a 17–18. században került ki a Kárpát-medencéből. Az összes többi feltehetően a kinyomtatást követően hamarosan külföldre jutott, ennek köszönhetik elsősorban megmaradásukat. Ennek kapcsán akaratlanul is a *Bibliotheca Corviniana* sorsára gondol az ember, hiszen abból többségében azok a példányok maradtak meg, amelyek még a mohácsi vészt megelőzően valami módon (ajándékozás, lopás stb.) kikerültek az országból.

A magyarok története a budai nyomtatvány formájában – hála a latinnak, az akkori tudományosság nemzetközi nyelvének – mindenki számára hozzáférhető volt, és nyilván nem kevesen olvasták is. Ez a körülmény fokozhatta a kötetek külföldi megbecsülését. Talán ennek is tudható be, hogy szövege az összes fennmaradt példányban lényegében épnek mondható.⁶¹⁹ Ezzel szemben a nyomtatvány elején és a végéről az üres levelek többsége ma már hiányzik. E három levél (a₁, g₇, g₈) közül különösen a legelső és a legutolsó veszett el, amelyeknek feladata – mindenekelőtt a bekötésig – a nyomtatott szöveg védelme volt. Az elsőből mindössze csak egyetlen egy maradt fenn Prágában, még az utolsóból is csupán Prágában, Lipcsében és egy kis része Bécsben. Valamivel jobb a helyzet a védetebb utolsó előtti esetében, ahol ez Prága és Lipcse mellett még Szentpétervárott és Rómában is megtalálható.

Fraknóinak feltűnt, hogy a *Chronicának* egyetlen egy példánya sem ismeretes, amelyet pergamenre nyomtattak volna.⁶²⁰ Való igaz, hogy a magyarok története kiválóan alkalmas lehetett volna legalább néhány példányának hártára történő előállítására. Reprezentatív ajándékozási célra ez a megoldás ugyanis – különösen a könyvnyomtatás eme korai szakaszában – meglehetősen elterjedt volt. Így a még másfél évtizeddel később, igaz külföldön, nyomtatott Thuróczy-krónikának augsburgi kiadásából több ilyen példány is maradt fenn. Bizonyos azonban, hogy ilyen igényhez a hazainál fejlettebb viszonyokra lett volna szükség.

A ma ismert összes példány – a rómaiak leszámítva – rubrikált. A korabeli szokásnak megfelelően a nagy kezdőbetűket piros tintával történt függőleges vonással, a fejezetcímeket pedig aláhúzással emelték ki. Az alaposabb összevetés nyomán úgy tűnik, hogy ezek a kezek biztonságosan nem azonosíthatók: feltehetően mindegyik kötetet más és más személy díszítette.⁶²¹ Akad azonban egy fi-

⁶¹⁸ Magyar Könyvszemle 1928. 74–75. – Fitz, Hess 126, 187.

⁶¹⁹ Egyedül a szentpétervári és az Amerikába került kötetből hiányzik már régóta egy levél, míg a végig itthon maradt szövegének első és utolsó levele némileg hiányos.

⁶²⁰ Budai Krónika 21.

⁶²¹ Soltészné (*Basilius* 103.) úgy vélte, hogy a *Chronica* példányait Hess rubrikáltatta és iniciálékkal díszítette. Ennek a feltevésnek azonban a ma ismert példányokban tapasztaltak ellene mondanak.

gyelemreméltó körülmény: a budapesti egyetemi könyvtári és a krakkói példányban a szövegben álló nagybetűket egyaránt olyan tintával húzták át függőlegesen a kiemelés végett, amely ma narancs színű. Ez az akkori gyakorlatban általánosan használt pirostól és másodszorban kéktől feltűnően eltérő. Ez arra a következtetésre ad módot, hogy talán ugyanabban a műhelyben végezték a rubrikálás munkáját, ha két különböző személy is.⁶²² Miután a hazai példány sohasem hagyta el az országot, nagyon óvatosan bár, de megkockáztatható az a feltevés, amely szerint a krakkóit is egykor még itthon rubrikálhatták a másikkal azonos helyen.⁶²³ Az azonban, hogy ez éppen Hess-műhelye lett volna, már túlságosan messzemenő következtetés lenne.

Nem tűnik érdektelennek Hess főműve példányai napfényre kerülésének nyomtatásban bizonyítható időrendje.⁶²⁴ Legkorábban 1666-ban a bécsiről szóló tudósítás jelent meg. Czwittinger 1711-ben írt ugyan a *Chronicáról*, de sajnos az évszámot tévesen „1573”-ként közölte.⁶²⁵ Ennek tudható be, hogy forrásként a továbbiakban nem tartották számon. Magyarországon Bél Mátyás volt az első, aki hírt adott a *Chronicáról* az említett 1666. évi híradás nyomán, de csak az 1745. év őszén Schwandtner munkájához írt előszavában.⁶²⁶ A lipcsei példányról 1769-ben számolt be Wallaszky, míg a budapesti Egyetemi Könyvtár mai kötetéről 1774-ben Kriebel. A ma is Rómában őrzött Rossi-kötetről a könyvtár 1786-ban megjelent katalógusából értesülhettek az érdeklődők.

A prágai kötetről nyomtatásban elsőnek Miller tudósított 1803-ban. Az OSZK példánya csak közvetlenül a megvásárlást megelőzően a bécsi árverési katalógusban tűnt fel. Ugyanez történt a párizsi kötetrel Londonban az 1889. esztendőben, amiről a hazai olvasók – akárcsak az előző esetben – még ugyanabban az évben értesülhettek. A krakkói *Chronicáról* Fraknoi számolt be elsőnek 1900-ban, míg a szentpétervári Ballagi 1925-ben, a braunsbergiről Fitz 1932-ben. Az Amerikába került kötet csak 1990-ben tűnt fel.⁶²⁷

Azok a szakírók, akik a *Chronica* példányairól időnként összefoglalóan írtak, nem tartottak mindig lépést a már korábban publikált adatokkal. Így pl. Simonchich 1784-ban nem tudott az egy évtizeddel korábban publikált Dessewffy-példányról.⁶²⁸ A neves német bibliográfus Ebert 1821-ben csak négyet ismert,⁶²⁹

⁶²² Akadnak természetesen rokon vonások is a két említett kötet rubrikálásában, így az incipitjel hangsúlyozottan párhuzamos „S”-re emlékeztető középső része. Ugyanakkor éppen ennél a jelnél jellegzetes eltérés is tapasztalható: a budapesti kötetben a kifutó vonalak hurkot alkotnak, amíg a krakkóiban ugyanezeket pontokkal díszítették.

⁶²³ A mai kötet két másik tagjától eltérő fűzésmódja korábbi bekötésre utal, amelyet a rubrikálás feltehetően megelőzött.

⁶²⁴ A szakirodalmi hivatkozások az egyes példányok ismertetésénél találhatók.

⁶²⁵ Czwittinger, David: Specimen Hungariae litteratae. Francofurti & Lipsiae 1711. Appendix 14.

⁶²⁶ Schwandtner, Joannes Georgius: Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ac genuini... I. Vin-dobonae 1746. XVI.

⁶²⁷ Magyar Könyvszemle 1990. 129–131.

⁶²⁸ Simonchich, Innocentius: Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria. Magno-Varadini 1784. 75.

⁶²⁹ Ebert, Friedrich Adolf: Allgemeines bibliographisches Lexikon. I. Leipzig 1821. has. 4140. sz.

nyomában a nyomdatörténész Falkenstein 1840-ben ötről számolt be.⁶³⁰ Máskor magasabb példányszámról esett szó, mint amennyit addig a szakirodalomban közreadtak. Így pl. 1871-ben nyolc példányról írtak, jóllehet addig csak hétről lehetett nyomtatott forrásokból tudomást szerezni.⁶³¹ Az ilyen eltérésekre azonban, ahol csupán a példányszám nyert említést, feltehetően a tévesen feltételezett lelőhelyek⁶³² miatt is sor került.

II. Basilius

A. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Ink. 2. H. 96.

Hess második kiadványának ma ismert egyetlen teljes példányát Bécsben, 19. századi kötésben őrzik. Nem zárható ki, hogy ezt akkor valamilyen, ma már rekonstruálhatatlan gyűjtőkötetből emelték ki. Megerősíteni látszik ezt a feltevést a könyvtárnak az első lap aljára helyezett 19. századi bélyegzője. Korábban a gyűjtőkötet egyes tagjaiban általában nem jelölték meg külön-külön a tulajdonost. Ezt pótolhatták a szétbontást követően az említett pecséttel. (21. kép)

A rubrikáló az iniciáléknak a szedés által kihagyott helyét kitöltötte, a kezdetekhez incipitjelet rajzolt, a szövegrész elejét és végét aláhúzással emelte ki, továbbá függőleges vonással hangsúlyozta a nagybetűket az egész szövegben.

Az első híradás e példányról és ezen keresztül a második hazai nyomtatványról Michael Denistől származik 1789-ből.⁶³³ A korábbi nemzetközi ősnymtatvány-bibliográfiát kiegészítő ezen adatának forrásául Denis baráti magánközlésre hivatkozott. Nyilván az akkori császári könyvtárban hívták fel erre figyelmét. 1777-ben megjelent egyik munkájában a budai nyomda kapcsán még nem említette ezt a *Basiliust*.⁶³⁴ Ugyanennek a művének 1795. évi második kiadásában azonban már hivatkozott a fentebb említett 1789. évi leírására.⁶³⁵ Denis adatát nyomban átvette Panzer.⁶³⁶

Jankovich Miklós volt az első, aki Magyarországon erről a műről és kifejezetten a bécsi példányról is írt.⁶³⁷ Hain nem látott belőle példányt, leírása Panzerre, illetve mindenekelőtt Denisre támaszkodott.⁶³⁸ A későbbi hazai és külföldi szakirodalom, amelyet Fitz gondosan összefoglalt,⁶³⁹ ehhez semmi újat sem tudott már hozzátenni egy évszázadon át.

Miután Hessnek ebből a kiadványából – szemben az összes többi hazai ős-

⁶³⁰ Falkenstein, Karl: Geschichte der Buchdruckerkunst. Leipzig 1840. 279. – Bécs, Lipcse, Dessewffy, Róma, Prága. Nyilván a hazai kötetéről nem vett tudomást a német szakíró.

⁶³¹ Magyar Könyvszemle 1877. 305. – Bécs, Lipcse, Dessewffy, Róma, Prága, Hildebrand. Ide nyilván beszámították az 1871-ben a tulajdonos által Budapesten szóban közölt krakkói kötetet.

⁶³² Pl. München, Pécs.

⁶³³ Denis, Michael: Annalium typographicorum V. Cl. Michaelis Maittaire Supplementum. II. Viennae 1789. 506–507. 4346. sz.

⁶³⁴ Denis, Michael: Einleitung in die Bücherkunde. I. Wien 1777. 121.

⁶³⁵ M.f. 2. Ausg. Wien 1795. 127–128.

⁶³⁶ Panzer I. 266. XXIX. Nr. 2.

⁶³⁷ Cajus Sallustius Crispus Szengyörgyi Gellérd magyarázásával. I. Buda 1811. 91.

⁶³⁸ Hain 2687.

⁶³⁹ Fitz, Hess 187.

1
¶ Leonardus aretini i opusculū
¶ magni Basilii de legēdis poetis
¶ Prefatio incipit feliciter:

Ego tibi hūc librū Coluci ex media
ut aiūt: grecia delegi. ubi eiusmodi
reꝝ magna copia ē: & īfinita multitudo.
nec ueritus sū: ne abs te ut pazꝝ liberalis
ac sane īgratus accuserer: si ex tāta abū
dātia hoc parū munus ad te mitterem.
neqꝫ. n. id nunc ago: neqꝫ ita amens sum:
ut existimem hac tantilla re sum mis tuis
erga me officiis satisfacere posse: Sed ut
mercatores solent degustationem aliquā
rerum uenaliū accipere: quo facilius de
illaz emptōe deliberare queant: Sic ego
cum cuperem pro tuis singularibus me
ritis: summaqꝫ in me beniuolentia: qdqd
mea opera: labore īdustria efficere possē
in te unū conferre: hūc. tibi librum scꝑsi:
quasi degustationem studioꝝ meoꝝ. que
si tibi doctissimo hōi probata ēē sensero:
maiori cum fiducia deinceps aggrediar
tuo grauissimo atqꝫ optimo iudicio cō

nyomtatvánnyal – a történelmi Magyarország területén egyetlen példánya sem maradt fenn, megemlíthető, hogy a bécsi példány néhány hónapra kölcsönként Budapesten volt látható 1973 végén és a következő esztendő elején a hazai könyvnyomtatás félévezredes évfordulójára a Magyar Nemzeti Múzeum termeiben rendezett kiállításon.⁶⁴⁰

B. Salzburg, Studienbibliothek, IV. V. K. 87.

Ezt a példányt az 1882. évi budapesti könyvkiállításon mutatták be,⁶⁴¹ majd 1925-ben Ballagi számolt be róla.⁶⁴² A GW ezt a közlést megismételte.⁶⁴³ Ennek a salzburgi példánynak igen részletes és pontos leírását adta Fitz.⁶⁴⁴ A korabeli, fatáblás bőrkötés előzékpapírjának vízjele azonos volt a nyomtatványban láthatóval, ezért feltételezhető, hogy talán a kötés is Hess műhelyéből származott. 1956 őszén a salzburgi könyvtárban azt a szóbeli felvilágosítást adták, hogy a második világháború során sóbányába kitelepített értékek közül az a láda, amelyikben ez a kis kötet is volt, nem került vissza Salzburgba.⁶⁴⁵ A helyzet ezzel kapcsolatban nem változott a mai napig sem.⁶⁴⁶

C. Eichstätt, Universitätsbibliothek, 4 an P. III. 77.

Erről a példányról az első híradás a GW 1928-ban megjelent, harmadik kötetében olvasható.⁶⁴⁷ (22. kép.) Mind Fitz,⁶⁴⁸ mind Soltészné⁶⁴⁹ erre a forrásra támaszkodott, amely a hiányokat is pontosan megadta: 5, 6. és 20. levél. Hubay Ilonának az eichstätti ősnymtatványokról készített katalógusából rekonstruálható az a gyűjtőkötet, amelynek ötödik tagjaként maradt meg Hess kisebbik kiadványa ebben a bajorországi könyvtárban.⁶⁵⁰ Előtte 1477. évi velencei, valamint 1486-ban és 1495-ben Németországban készült nyomtatványok állnak.⁶⁵¹ Tehát mai kötését ez a *Basilius* legkorábban 1495-ben nyerhette el. A gyűjtőkötetet korabeli, bőrrel bevont fatáblák védik, amelyek díszítése nürnbergi eredetre vall.⁶⁵²

A kötet kézbevétele alapján ezekhez még a következők tehetők hozzá. A ma meglevő öt nyomtatvány előtt és után korábban még további munkák voltak a könyvben, amelyeket kitéptek belőle. Ennek során a mai első kiadvány legelső, továbbá az utolsó, vagyis a Hess-könyvecske utolsó levelét is kiszakították. Az

⁶⁴⁰ Ötszáz éves a magyar könyvnyomtatás. Kiállítási kalauz. 1973. 10–12.

⁶⁴¹ Magyar Könyvszemle 1882. 167.

⁶⁴² Ballagi, Buda és Pest 2. sz.

⁶⁴³ GW 3702.

⁶⁴⁴ Fitz, Hess 132, 134, 188.

⁶⁴⁵ Basilius Magnus: A költők olvasásáról. Xenophon: Socrates védőbeszéde. Bp. 1978. 145.

⁶⁴⁶ Ilyen véleményt tartalmaz a salzburgi Egyetemi Könyvtár 1987. június 10-én kelt levele.

⁶⁴⁷ GW 3702.

⁶⁴⁸ Fitz, Hess 132.

⁶⁴⁹ Basilius Magnus: A költők olvasásáról. Xenophon: Socrates védőbeszéde. Bp. 1978. 98, 145.

⁶⁵⁰ Hubay Ilona: Incunabula Eichstätti Bibliotheken. Wiesbaden 1968. 149. sz.

⁶⁵¹ (1.) Hubay 646. sz., Hain 10682. – (2.) Hubay 147. sz., GW 3683. – (3.) Hubay 24. sz., GW 734. – (4.) Hubay 1059. sz., Hain 2136.

⁶⁵² Hubay m. f. 245.

5
Leonardi aretini i opusculū
magni Basilii de legēdis poe-
tis Prefatio incipit feliciter.

Go tibi hūc librū Coluci ex media
ut aiūt: greca delegi. ubi eiusmodi
reꝝ magna copia ē: & īfinita multitudo.
nec ueritus sū: ne abs te ut paz liberalis
ac sane īgratus accusarer: si ex tāta abū-
dātia hoc paruū munus ad te mitterem.
neq. n. id nunc ago: neq. ita amens sum:
ut existimem hac tantilla re summis tuis
erga me officiis satisfacere posse. Sed ut
mercatores solent degustationem aliquā
rerum uenaliū accipere: quo facilius de
illaz emptōe deliberare queant. Sic ego
cum cuperem pro tuis singularibus me-
ritis: summaq. in me beniuolentia: qdqd
mea opera: labore īdustria efficere possē
in te unū cōferre: hūc tibi librum sc̄psi:
quasi degustationem studioꝝ meoꝝ. que
si tibi doctiss. mo hōi probata eē sensero:
maiori cum fiducia deinceps aggrediar
tuo grauiss. mo atq. optimo iudicio cō-

Hain 2687.

GW 3702

utóbbiból alul a füzésben egy kis háromszög alakú rész visszamaradt a nyomtatvány két-három betűs részével. A még ezen felül is hiányzó 5. és 6. levél egykor az első füzet középső párját alkotta. Feltehető, hogy ennek a csonkításnak során estek áldozatul a korábbi tulajdonos(ok)ra vonatkozó esetleges bejegyzések. Mindössze két lapon (11b és 12a) található négy-, illetve egyszavas, lapszéli, latin nyelvű megjegyzés a 16. századból. A példányt egyáltalában nem rubrikálták, tehát ilyen állapotban kerülhetett 1495 előtt Budáról Nürnberg környékére.

Összefoglaló a Basilius példányairól

A *Basilius* esetében – szemben a *Chronicával* – mindössze három példányról van csak szó, amelyek közül ráadásul a salzburgit ma elveszettnek kell tekinteni. Először a bécsiről Denis számolt be 1789-ben.⁶⁵³ A salzburgi példányról a Budapesten 1882-ben rendezett könyvkiállítás kapcsán esett első alkalommal szó a szakirodalomban. Meglepő, hogy a magyar szakkörök erről ennek ellenére milyen sokáig nem vettek tudomást. Szabó Károly 1885-ben,⁶⁵⁴ Fraknói 1900-ban⁶⁵⁵ nem tudott a salzburgi példányról. Ennek az lehet az oka, hogy a nagy könyvsereg szemle nyomtatott katalógusai⁶⁵⁶ nem tüntették fel a kiállított *Basilius*-kötet eredeti lelőhelyét. De még 1931-ben is csak a bécsi példányt ismerte Gulyás Pál.⁶⁵⁷ Ez azért is feltűnő, mert 1925-ben Ballagi már újra beszámolt a salzburgi kötetéről. A ma ismert teljes bécsi példány rubrikált, viszont a hiányos eichstätti rubrikálatlan, így e téren nincs mód az összehasonlításra.

Kötések

A Magyarországon készült ősnymtatványok példányainak egyenkénti megvizsgálása során⁶⁵⁸ kiderült, hogy a kötetek jelentős része az idők folyamán új köntöst nyert. A bécsi és a római a 19. század elején, a lipcei pedig ennek végén, a budapesti Egyetemi Könyvtár pedig pontosan 1875-ben, az OSZK-é feltehetően az 1843. évi bécsi árverés kapcsán, a párizsi a 18. században pedig Skóciában kapott új kötést, míg a bécsi *Basilius* a 19. század elején, az Amerikába került *Chronica* kötése pedig egészen új.

Korabeli gyűjtőkötetben maradt fenn a mai napig a krakkói *Chronica* és az eichstätti *Basilius*. Az előbbi rendkívül egyszerű és jellegtelen, így kötése nem lokalizálható. Az eichstätti kolligátumot feltehetően Nürnbergben foglalták egybe.⁶⁵⁹ Az Egyetemi Könyvtárnak a fentiekben említett példánya ugyancsak 15. szá-

⁶⁵³ A szakirodalmi hivatkozások az egyes példányok ismertetésénél találhatók.

⁶⁵⁴ RMK. II. 2.

⁶⁵⁵ Budai Krónika 18.

⁶⁵⁶ Kalauz az Orsz. Magyar. Iparművészeti. Múzeum részéről rendezett könyvkiállításhoz. Bp. 1882. 133. – Könyvkiállítási emlék. Bp. 1882. 136.

⁶⁵⁷ Gulyás, A könyvnyomtatás 20.

⁶⁵⁸ Magyar Könyvszemle 1988. 95–139.

⁶⁵⁹ Hubay, Ilona: Incunabula Eichstätter Bibliotheken. Wiesbaden 1968. 245.

zadi kötésben évszázadokon át egybe volt kötve Julius Caesarnak 1473-ban Esslingenben nyomtatott műveivel egészen 1875-ig. Az eredeti kötésről⁶⁶⁰ megállapítható volt, hogy az Magyarországon készült.⁶⁶¹ (23–24. kép)

Különleges érdekességű volt a *Basilius* salzburgi példánya, amelynek a második világháborút követően nyoma veszett. Ezt a kötetet Fitz vizsgálta és pontosan le is írta: „Érdekes XV. századi kötésben van: a két réteges fatáblát préseletlen sima borjúbőr burkolja, kapcsok helyett bőrszíjakkal zárták, melyeket a kötés mindkét táblája szélén négy-négy kis lyukon húztak át. A táblák belső oldalát pergamen borította. A kötéstáblákat a szövegtől elől és hátul két-két fedőlevél választja el, mindegyik egy-egy összehajtott fél ív, mely nem a nyomtatványhoz, hanem a kötéshez tartozik. A hátsó fedőlapokban ugyanaz a vízjegy látszik, mely a könyv quinternióinak belső ívein (az 5–6. és 15–16. levélen) is megvan. Ebből azt következtetem, hogy a példányt Budán kötötték.”⁶⁶²

Sajnos, ez a salzburgi példány ma már nem vizsgálható, de Fitz következtetése a kötés budai eredetét illetően az előzékpapírok és a nyomtatvány azonos vízjele alapján meggyőző. Hasonló jelenség tapasztalható a *Chronica* prágai példányánál is.⁶⁶³ Az első kötéstábla belsejét fedő papír a benne látható vízjel – mérleg körben – bár nem azonos,⁶⁶⁴ de mégis meglehetősen hasonlít a nyomtatvány íveiben láthatókhöz. Ez a körülmény már önmagában is figyelemre méltó, és arra utal, hogy a budai nyomdász és a könyvkötő hasonló forrásból szerezhetette be papírszükségletét.

A prágai mellett a szentpétervári *Chronica* is korabeli kötésben maradt fenn. Miután sikerült hozzájutni mindkét kötet tábláinak fényképéhez,⁶⁶⁵ kiderült, hogy azokat azonos bélyegzőkkel és azonos stílusban díszítették.⁶⁶⁶ Ezek után bizonyosnak tűnik, hogy a *Chronicának* ezt a két példányát ugyanabban a műhelyben kötötték be, és pedig nem sokkal a mű megjelenését követően. Ez a kötetzet pedig ezek szerint aligha lehetett máshol, mint Budán. (25. kép)

Elképzeltető természetesen, de nem bizonyítható, hogy ez a könyvkötő műhely Hess kezelésében állott, hiszen a könyvvvel foglalkozó szakmák (nyomtatás, kötés, árusítás stb.) a régebbi századokban különösen gyakran fonódtak egybe. Megerősíteni látszik ezt az a körülmény is, hogy a 12 megvizsgált Hess-kötet közül a krakkói és az eichstätti gyűjtőköteten, valamint a *Basilius* említett salzburgi példányán kívül a prágai és a pétervári kötet maradt fenn eredeti, azonos műhelyből és immár budainak minősíthető kötésben. Így nem tűnik megalapozatlannak

⁶⁶⁰ OSZK Inc. 545.

⁶⁶¹ Magyar Könyvszemle 1988. 104.

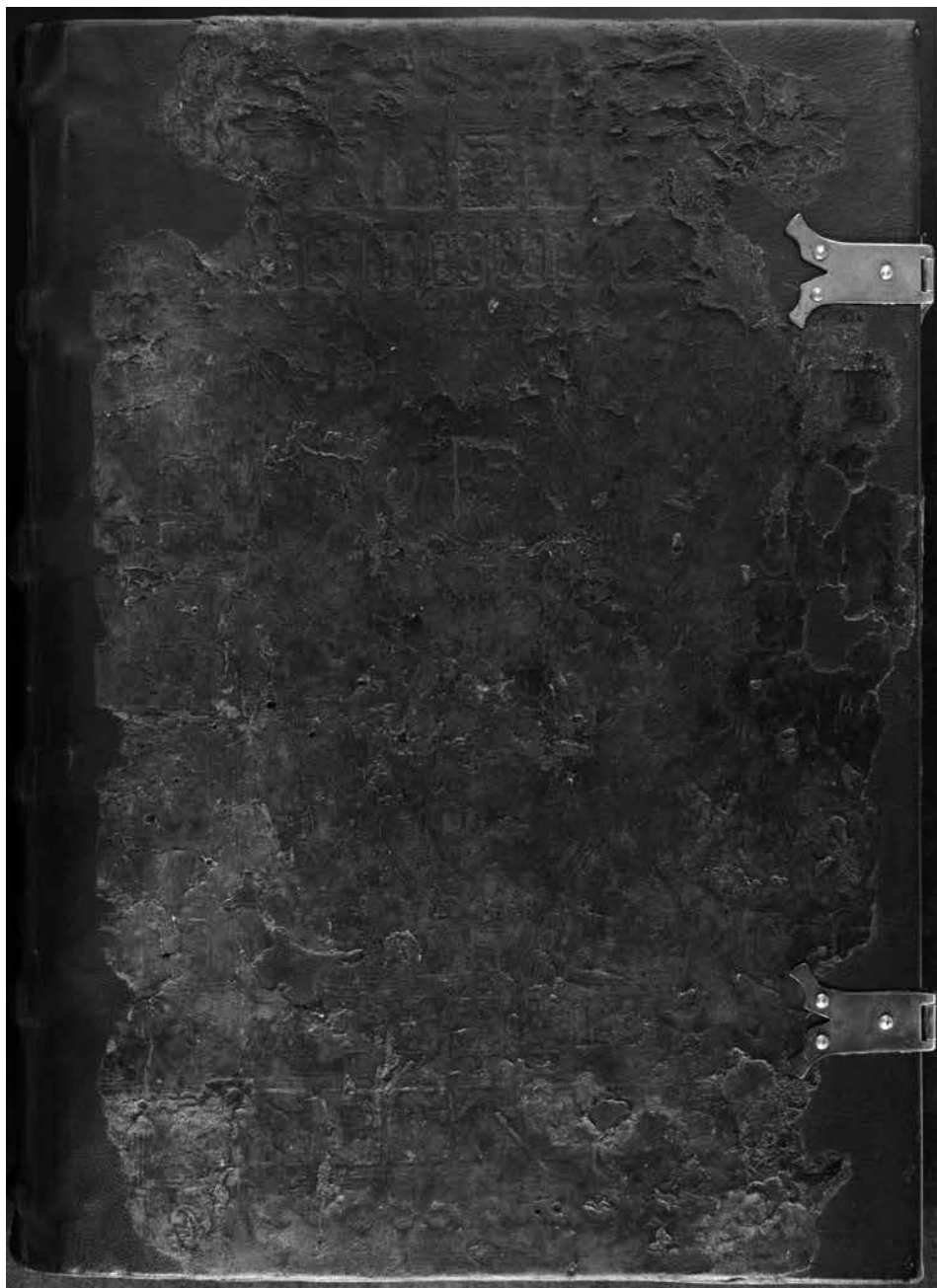
⁶⁶² Fitz, Hess 132–133.

⁶⁶³ A kötet részletes leírása a helyszíni vizsgálat alapján ezen a helyen is V. Ecsedy Juditnak köszönhető.

⁶⁶⁴ A szár, amelyen a mérleget körülölelő kör csüng, mintegy 25 mm hosszan három párhuzamos vonalból áll, amíg ugyanez a távolság a nyomtatvány papírjaiban csak 12, illetve 17 mm.

⁶⁶⁵ A szentpétervárinak csak az első táblájáról, mert a hátsót a múlt században – feltehetően erős rongáltsága miatt – leragasztották.

⁶⁶⁶ Az azonosításért Rozsondai Marianne-nak jár most is a köszönet.

23. *A Caesar-kötet kötésének előtáblája (Budapest, OSZK, Inc. 545.)*

24. *A Caesar-kötet kötésének háttáblája (Budapest, OSZK, Inc. 545.)*

25. *A Chronica prágai példányának kötése (Praha, NK, Inc. 39. D. 14.)*

annak feltételezése, hogy a későbbi táblák közé bújtatott példányok egy részét is valaha és eredetileg ugyanebben a műhelyben a két említettel azonos kivitelben kötötték be.

Nem áll sajnos elegendő adat és bizonyíték rendelkezésre ahhoz, hogy egyértelműen kimondható lenne: ennek a hazai kötésnek előállítója bizonyosan Hess lett volna, de ez ugyanakkor nem is zárható ki. Elképzelhető természetesen számos más megoldás is. Varjas Béla szerint Hessnek két kiadványával nem voltak jelentős eladási sikerei, ami azután nyomdája tevékenységének beszüntetéséhez vezethetett.⁶⁶⁷ (Ennek valószínűbb oka azonban inkább a mecénás hiánya lehetett.) A raktáron visszamaradt könyvkészletet nem lehetett az ebek harmincadjára hagyni, hiszen az jelentős értéket képviselt. Így ezt valaki, aki járatos volt a könyv terjesztésének szakmájában, nyers ívekben átvehette, és egy részüket be is köttethette. Így Hessen kívül ilyen és ehhez hasonló még más megoldásokra is vissza lehet vezetni a *Chronica* említett két példányának ugyanabban a hazai műhelyben történt bekötését. A két Hess-féle nyomtatvány példányainak módszeres vizsgálata tehát a már korábban kikövetkeztetett és ma már csak Julius Caesar műveit tartalmazó OSZK-beli köteten kívül még két további, 15. századi, magyarországi kötés, továbbá ezen keresztül egy korábban ismeretlen hazai könyvkötő műhely felismeréséhez is vezetett.

A kiadványok papírja

A budai ősnymoda két kiadványa – a *Chronica Hungarorum* és a *Basilius Magnus* – papírjának Fitz József külön fejezetet szentelt Hessről írt alapvető monográfiájában.⁶⁶⁸ Úgy találta, hogy „A *Chronica* minden példányában mindig ugyanaz a két vízjel váltakozik. Az első, a csillagon függő mérleg, főleg az első három quinternióban látszik, a másik, mely nyolcason függ, a többi négy quinternióban.”⁶⁶⁹ E két vízjel reprodukcióját is közzétette.⁶⁷⁰

Előre kell bocsátani, hogy a papírívek vizsgálata a nyomtatványokban technikailag meglehetősen nehéz feladat. A vízjel, mint köztudott, a papírpép merítéséhez használt drótszita lenyomata, ahol is a papír valamivel vékonyabb, mint az ív többi részén. A szita vízszintes, sűrű bordázatát a ritkább, függőleges merevítők erősítik. A fekvő téglalap alakú papírív egyik felének közepén helyezkedik el általában a rendszerint figurális ábra, a szorosabb értelemben vett vízjel.

Mindez leginkább a papírt világosság felé tartva ismerhető fel. Csak a fólió alakú nyomtatványokban látható a papír minőségét, illetve eredetét jelölni kívánó vízjel teljes épségben. Az ennél kisebb formátumú kiadványokban a hajtogatás és

⁶⁶⁷ Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 81–87.

⁶⁶⁸ Fitz, Hess 83–92. – Összefoglalóan megismételve: Fitz, A magyar nyomdászat... 105–108.

⁶⁶⁹ Fitz, Hess 84.

⁶⁷⁰ Fitz, Hess 85. – Fitz, A magyar nyomdászat... 107. – A vízjeleknek Fitz által közreadott reprodukciója sem méretében sem alakjában nem egyezik meg az eredeti papírban találhatókcal.

a vágás következtében annak csak egy-egy része vizsgálható vagy benne, a fűzésben, vagy csonkán a lapszélén. A *Chronica* – kis fölió alakja miatt – szerencsére teljes vízjeleket tartalmaz egy-egy lap közepén, de a negyedréti alakú *Basilius*nál már nagy nehézséget jelent az a körülmény, hogy a vízjel közepe a fűzésbe került. További gondot okoz maga a nyomtatás, mert az általában erőteljesen fedi a vízjelet, így vonalvezetésének pontos felismerését az esetek jelentős részében meglehetősen bizonytalanná teszi.

A fentiek részben magyarázzák Fitz megállapításainak túlságosan általános jellegét, másrészt érthetővé teszi, hogy az egészen pontos megkülönböztetés szabad szemmel alig megvalósítható. Speciális fényképezésre (sugárral vagy sugárzó anyaggal) nem volt lehetőség. A fentiekben körvonalazott korlátozások ellenére a Hess-féle kiadványok papírjában látható vízjelek kapcsán az alábbi megállapításokra lehetett jutni.⁶⁷¹

A *Chronicában* pontosan a Fitz által megjelölt két fő vízjeltípus található: az egyik a mérleg csillagon és nyolcason, a másikon csak nyolcason csüng. További jó megkülönböztetést nyújt e két csoport között a serpenyő alja, amely a csillagosnál vízszintes, míg a csillag nélküliben félkör alakú.⁶⁷² Mindkét fenti típuson belül még két-két altípus is felismerhető. A leglényegesebb eltérés a csillagos vízjelűek esetében éppen a hatágú csillag méretében található: az egyik valamivel nagyobb (26. kép),⁶⁷³ mint a másik. (27. kép) A csillag nélküli csoportnál a vízjel összmagassága az egyiknél 72 mm, (28. kép) míg a másikon csak 63 mm. (29. kép) E két-két változat egymáshoz igen közel áll, ugyanakkor mégsem azonos. A csillagos és a csillag nélküli vízjelt viselő papírok a *Chronicán* belül világosan elkülönülnek, míg a két-két alcsoport ezen belül szeszélyes eloszlásban helyezkedik el.

A fenti két vízjelpár magyarázatát a papír előállításának technológiája nyújtja.⁶⁷⁴ A papírpépet ugyanis a vizes kádból – a gazdaságos munkafolyamat végett – egyidejűleg két szitával merítették. Ezek dróthálózatát, amely a vízjelet létrehozta, igyekeztek minél hasonlóbba tenni, hogy az együtt elkészített papír jelölése minél közelebb álljon egymáshoz. Ennek tudható be, hogy egyrészt a figurális vízjel két felén található merevítők távolsága egy-egy csoporton belül lényegében azonos, másrészt pedig viszonylag csak kisebb eltérések érzékelhetők a vízjel alakja között az alcsoportok között.⁶⁷⁵

Fitz úgy találta, hogy a *Basilius* papírjában kétféle vízjel látható, amelyeket

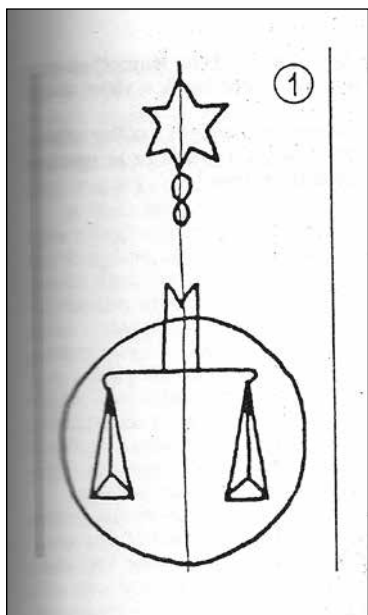
⁶⁷¹ Magyar Könyvszemle 1989. 1–19.

⁶⁷² Fitz (Hess 84.) csillagról és nyolcacról, míg Soltész Zoltánné csillagról vagy nyolcacról írt (Basilius 116. – *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. XIII.), jóllehet a nyolcas minden esetben látható.

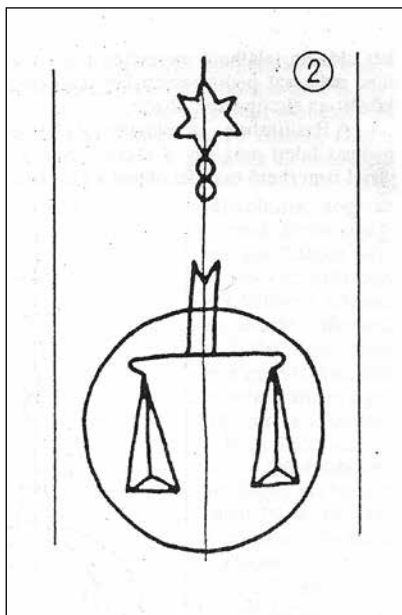
⁶⁷³ Itt hívható fel a figyelem ennek a nagyobb csillagot viselő vízjelnek jellegzetes deformálódására, amely a *Chronica* példányaiban több helyen is jól megfigyelhető. Az a függőleges merevítő drót, amelyre a mérleges jelet felerősítették, a mérleget övező kör alatt kb. 3 cm-nél néhány mm-rel elgörbült az egyenestől, hogy eredeti irányát további mintegy 3 cm után visszanyerje.

⁶⁷⁴ Weiss, Karl Theodor: *Handbuch der Wasserzeichenkunde*. Leipzig 1962. 105.

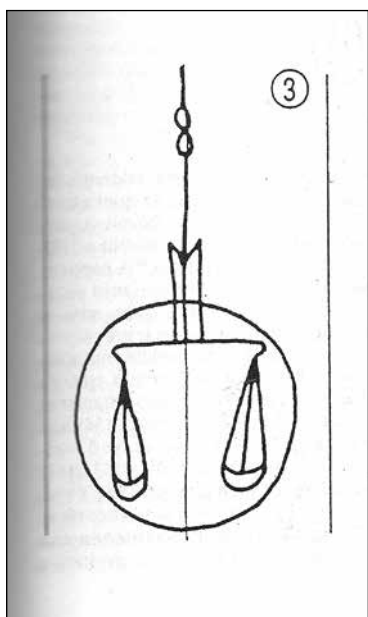
⁶⁷⁵ Fitz (Hess 86.) a csillagos és a csillag nélküli csoportot egyetlen vízjelpárnak tekintette.

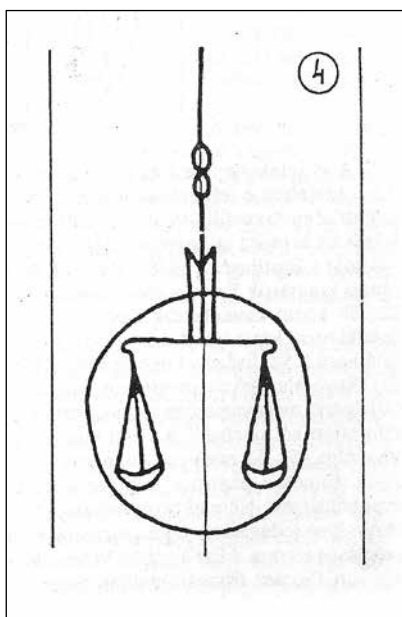
26. kép

27. kép

28. kép

29. kép

a szakirodalom alapján azonosítani is vélt.⁶⁷⁶ Soltészné lényegében osztotta álláspontját.⁶⁷⁷ Ezzel szemben – az eddigiektől eltérően – a *Basilius*ban olyan vízjel található, amelyben a körbe zárt mérleg – amelynek serpenyői kör alakúak – és a csillag nélküli nyolcas felett még egy Y alakú forma is látható. (30. kép) Egyedül ez az egyetlen vízjel ismerhető csak fel ebben a kisebb Hess-féle nyomtatványban.⁶⁷⁸

A vízjelek alapján Fitz erőfeszítéseket tett a papírok eredetének felderítésére. Az ő idejében e feladatnak elvégzéséhez gyakorlatilag mindössze Briquet úttörő jelentőségű összeállítása állt rendelkezésre.⁶⁷⁹ Az ott rajzban közölt vízjelek közül a *Chronica* csillagosát a 2450. számúval azonosította, a csillag nélkülit a 2472-vel, míg a *Basilius*ét a 2488. számúval, illetve ezek változatának tekintette.⁶⁸⁰ A papírtörténeti kutatások Briquet óta azonban jelentősen előrehaladtak. Az ez irányú publikációk közül kiemelkedik Gerhard Piccard összeállítása, amelyből eddig már közel másfél tucat kötet látott napvilágot. Szerencsés módon a mérleg már ezek között található.⁶⁸¹ Segítségével immár sokkal biztonságosabban lehetett megkísérelni a budai ősnymtatványok papírjában található vízjelek azonosítását.

A *Chronica* csillagos vízjelpárja megnyugtatóan azonosítható volt a Piccard által is összetartozó szitapárnak minősített két tétellel. A vízjel minden apró részlete, a függőleges merevítő drótok távolsága (53–54 mm) pontosan azonos a Piccard által közölt rajzzal, illetve az ő leírásával. Ennek a papírnak felhasználását Piccard Dél-Németországból az 1471/1472 évekből ismeri.⁶⁸² Nem okozott nehézséget a *Basilius*ban szereplő és az említett Y alak révén igen jellegzetes vízjel azonosítása sem, amelyben a függőleges merevítő drótok távolsága 69 mm.⁶⁸³ Ezt a papírt Velencében, 1473-ban használták. Ezzel szemben nem sikerült Piccard összeállításában megtalálni, illetve elfogadható módon azonosítani a Budai Krónika csillag nélküli vízjel-párját, ahol is a merevítők közötti távolság kb. 50 mm.⁶⁸⁴

A Hess által használt papírok eredete kapcsán Fitz megállapította, hogy az ilyen jellegű vízjeleket tartalmazó papírokat – mind a hazai kódexek általa elvégzett vizsgálata, mind Briquet tanúsága szerint – a 15. század második felében Magyarországon széles körben használták. Ezért úgy vélte, hogy azokat – az ökörfejes vízjelűekkel egyetemben – Magyarországon állították elő.⁶⁸⁵ Ezt

⁶⁷⁶ Fitz, Hess 86–87.

⁶⁷⁷ *Basilius* 116, 151. – Briquet, C[harles] M[oise]: Le filigrane. I. Genève 1907. 2454, 2472, 2488 változata.

⁶⁷⁸ A Fitz által közölt (Fitz, Hess 85.) két, egymástól eltérő vízjel a bécsi és az eichstätti példányban nem található. Az ő általa vizsgált salzburgi példány viszont a második világháborút követően eltűnt.

⁶⁷⁹ Briquet i. m.

⁶⁸⁰ Fitz, Hess 86, 90. – Megismételve Soltésznénál: *Basilius* 116.

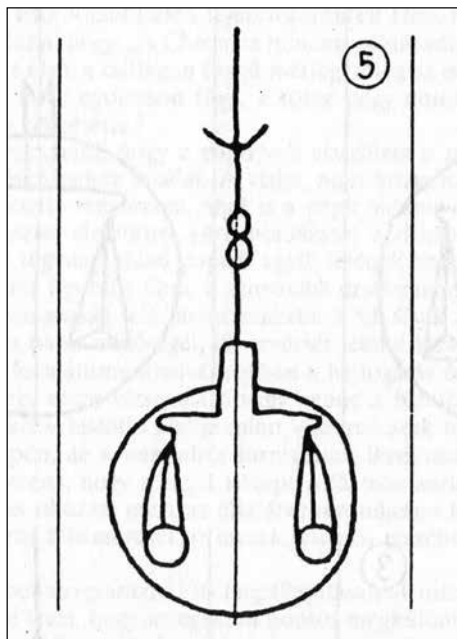
⁶⁸¹ Piccard, Gerhard: Wasserzeichen. Waage. Stuttgart 1978.

⁶⁸² Piccard i. m. VI. 439. = 26. kép és VI. 424. = 27. kép

⁶⁸³ Piccard i. m. V. 551. = 30. kép

⁶⁸⁴ 28–29. kép

⁶⁸⁵ Fitz, Hess 91.

30. kép

Már Domenico Urbani beszámolt arról, hogy az ilyen jellegű papírok túlnyomó részének előállítási helye az akkori velencei köztársaság területén volt. Különösen a város közvetlen közelében – Padova és Treviso vidékén – merítették ezeket.⁶⁸⁸ Ugyanezt az álláspontot osztotta Briquet is,⁶⁸⁹ akárcsak Piccard.⁶⁹⁰ A délnémet nyelvterület papírszükségletének jelentős részét exportjuk révén éppen ezek a Velence környéki malmok elégítették ki. Ugyanígy juthattak el Magyarországra is a körbe zárt mérlegű vízjeles papírok. Ezzel párhuzamosan a velencei ösnyomtatványok nem kis része is ugyanilyen alapanyagra készült.⁶⁹¹

Fitz úgy vélte,⁶⁹² hogy a *Chronica* és a *Basilius* papírja ugyanabból a malomból származik. Soltészné előbb óvatosabban fogalmazott, amikor hasonló vízjelű,

a feltevést Bogdán István – meggyőző módon – határozottan cáfolta, kimutatva, hogy a Mohács előtti időkből semmi nyoma sincs a hazai papírkészítésnek. Arra gondolt, hogy a papírok Dél-Németországból kerültek Budára.⁶⁸⁶ Soltész Zoltánné csatlakozott ehhez a véleményhez.⁶⁸⁷ Való igaz, hogy ilyen mérleg vízjelű papírokat igen elterjedten használtak a német nyelvterület déli részén, ahol a fogyasztás ebben az időben messze meghaladta a termelést. E tájak levéltárainak állományai világviszonylatban is a legjobban feldolgozottak közé tartoznak a vízjelkutatás szempontjából. Ennek tudható be, hogy ilyen jellegű papírokat nagy számban elsősorban Dél-Németországból rögzített a szakirodalom.

Azonban mind a csillagos, mind a csillag nélkül nyolcason függő körbe zárt mérleg vízjelű papírokat nem Németországban készítették, hanem Itáliában.

⁶⁸⁶ Bogdán István: A magyarországi papírpár története. Bp. 1963. 31, 410. – Papírpár 1959. 67–73.

⁶⁸⁷ *Chronica Hungarorum* XIII. – *Basilius* 116, 119.

⁶⁸⁸ Urbani, Domenico: *Segni di cartiere antiche*. Venezia 1870. 7.

⁶⁸⁹ Briquet i. m. 178.

⁶⁹⁰ Piccard i. m. 11.

⁶⁹¹ Urbani i. m. 19. – Briquet i. m. I. 178. – Jellemző a papírtörténet feltárásában elért mérföldes léptekkel történt előrehaladásra az utolsó száz évben, hogy amíg Urbani mindössze 44 (Urbani i. m. 19–23. tab. I–III.), addig Briquet már 245 (Briquet i. m. 2364–2608. sz.), végül Piccard pedig nem kevesebb, mint 1830 (Piccard i. m. passim) különböző mérleges vízjel ábráját adta közre.

⁶⁹² Fitz, Hess 87.

tehát feltehetően azonos papírmalomból származó papírról számolt be.⁶⁹³ Később azután maga is azt írta a *Basilius*ról, hogy papirosa ugyanabból a papírmalomból való, mint a *Chronica Hungarorum*é.⁶⁹⁴ Erre azonban semmi bizonyíték sincs. Egyedül az bizonyos, hogy a *Chronica* valamennyi csillagos vízjelű papírja ugyanabban a malomban készült, és hogy ugyanez érvényes a csillag nélküliekre is. De azt, hogy a két malom azonos lett volna, semmi sem tanúsítja. Függetlennek tűnik a fentiekől a *Basilius* papírját előállító műhely.

Piccard monumentális összeállítása nem kevesebb, mint 671 csillagos és 585 csillag nélküli itáliai vízjel rajzát közli, amelyben a körbe zárt mérleg nyolcason csüng, éspedig zömmel dél-németországi felhasználás alapján.⁶⁹⁵ Ráadásul még ez a hatalmas gyűjtés sem közelíti meg a teljességet, hiszen a budai nyomda által használt és megkülönböztethetőnek bizonyult ötféle papírból csak három volt azonosítható. Ugyanakkor az is tudott, hogy egyedül a Velencétől északra fekvő Treviso vidékén negyven papírmalom működött szinte egyidejűleg.⁶⁹⁶ Mind-ebből kiviláglik, hogy az ilyen papírt a 15. század második felében – a mai ismeretek alapján – gyakorlatilag lehetetlen pontosan egy adott malomhoz kötni. Óvatosan szükséges tehát ezzel kapcsolatban fogalmazni. Ma annyit lehet csak mondani, hogy Hess nagy valószínűséggel a Velence vidékén működött malmokban előállított papírral dolgozott.

A *Basilius*ban található vízjelek elhelyezkedéséből Fitz az alábbi következtetést vonta le: „Míg az első quinternio két teljes külön-külön összehajtott s egymásba tett ívből áll, belső levelei pedig csak egy fél ívhez tartoztak, addig a második quinterniót csupán öt együttesen összehajtott fél ívből állították össze. Mind a három példány összetétele egyforma, amint a vízjegyek fekvéséből nyilvánvaló.”⁶⁹⁷ Soltészné megismételte Fitz vázlatát a salzburgi példányról, amelyhez hozzáfűzte az ugyanezzel a módszerrel készített saját rekonstrukcióját a bécsi példányról, a fenti idézettel lényegében azonos megjegyzéssel.⁶⁹⁸

Mindkettőjük következtetésére feltehetően abból kiindulva lehetett jutni, hogy az első füzet első-második, valamint harmadik-negyedik levélpárjában a bécsi, illetve a salzburgi példányban összesen csak egy-egy vízjel található. Ennek a körülménynek az eichstätti példány sem mond ellene, amelyben az első füzet második és negyedik, továbbá a második füzet második és ötödik levélpárjában áll vízjel.⁶⁹⁹ Pontosán ugyanez a helyzet azonban mindhárom példányban a második füzet második és harmadik, valamint a negyedik és ötödik levélpárjában is: ezekben is csak egy-egy vízjel található. Nincs tehát akadálya ezek esetében is az együtnyomatás feltételezésének.

⁶⁹³ *Chronica Hungarorum* XIII.

⁶⁹⁴ *Basilius* 116.

⁶⁹⁵ Piccard i. m. 26–29, ill. 30–34. és 155–201., ill. 204–263.

⁶⁹⁶ Eineder, Georg: The ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian empire and their watermarks. Hilversum 1960. 173.

⁶⁹⁷ Fitz, Hess 134. – A salzburgi példány ív- és vízjel-elosztásának vázlata a 133. lapon.

⁶⁹⁸ *Basilius* 117–118.

⁶⁹⁹ Az első füzet ötödik, legbelső levélpárja Eichstättben hiányzik.

Az a körülmény, hogy a bécsi példányban a kiadvány nyomtatása során egymást követő ötödik és hatodik – vagyis az első füzet utolsó és a második füzet első – levélpárjában vízjel áll, még nem teszi lehetetlenné azt a feltevést, hogy azokat is együtt nyomtathatták, hiszen a két különböző füzetbe történő beosztás végett az ilyen ívet ehhez természetesen szét kellett vágni. A két résznek más és más füzetbe történő beillesztése során azután nyilván felborult a papírivek korábbi összefüggési rendje. Úgy tűnik tehát, hogy a fentiekben idézett gondolatsort akár végig is lehetne vinni az egész nyomtatványon: a kiadvány egymást követő levélpárjait elvben együtt nyomtathatták, összesen öt ívre. Ugyanakkor azonban a három példány még nem tűnik elegendőnek ahhoz, hogy ne lehessen a fenti vízjelelosztást akár merő véletlennek is tekinteni. Végül, de nem utoljára – az összes eddigiekkel szemben – az a feltételezés tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a *Basiliust* teljes egészében már előre fél ívekre vágott papírra állították elő, hiszen a laponként történő nyomtatás így lényegesen kényelmesebben volt elvégezhető.

A *Chronicából* ma is tíz, majdnem teljes példány ismeretes.⁷⁰⁰ Az összesen 35 ívből álló kiadványban érdemes a vízjelek megoszlását a két főcsoport között – vagyis csillagos és csillag nélküli – alaposabban is szemügyre venni.⁷⁰¹ Valamennyi példányban egységesen ugyanaz a vízjeltípus található a következő ívekben, vagyis – fólió méretről lévén szó – levélpárokban: a csillagos papír a 2–13. ($a_{2+11}-c_{2+9}$), a 15. (c_{4+7}), valamint a 22. és 23. (e_{1+10} és e_{2+9}), míg a csillag nélküli a 17–21. ($d_{1+10}-d_{5+6}$), a 25–35. ívekben ($e_{4+7}-g_{4+5}$), valamint az elsőben (a_{1+12}). Mindössze három helyen lelhető fel a különböző példányokban ugyanabban a levélpárban hol az egyik, hol a másik vízjel: 14. (c_{3+8}), 16. (c_{5+6}) és a 24. (e_{3+8}) levélpárban.

A fentiekből kiviláglik, hogy a vízjel két főcsoportjának megoszlása a *Chronicán* belül meglehetősen összetett. Fitz azonban másképpen látta ezt. Szerinte: „a vízjegyek fekvéséből kiszámítható, hogy [Hess a *Chronicából*] 400-nál több példányt jelentetett meg. Minden ív nyomtatásával ugyanis elfogyasztott egy rizsmát, minden új ívvel áttért egy másik rizsmára, amelyben a vízjegy másik változata látható. Miután 13 ívben a vízjegyek az általam látott példányokban szabályosan változnak, nyilvánvaló, hogy egy-egy ívet megközelítőleg annyi példányban kellett nyomtatni, ahány hibátlan ívet a rizsma tartalmaz. Briquet szerint egy-egy rizsmában rendszerint 500 ív volt, de bizonyos százalékot, mint hibásat, ki kellett belőle selejtezni. Számításunk szerint 450 példány ára már megközelítette a kiadásra költött összeget, 470 példányé pedig valamicskével már túl is haladta azt.”⁷⁰² Korábban ugyanő – a *Chronica* megjelentetése költségvetésének rekonstrukciója során – legvalószínűbbnek a 400 példányban történt megjelentetést

⁷⁰⁰ Magyar Könyvszemle 1988. 243. és 1990. 129–131.

⁷⁰¹ Sikerült mind a két budapesti, a bécsi, a prágai, a krakkói, a szentpétervári, a lipcsei, a párizsi, a római és az Amerikába került, tehát valamennyi példány vízjelbeosztását kiértékelni. Fitz (Hess 180–181.) a két budapesti köteten kívül csupán a római vizsgáta. Megállapításai számos ponton eltérnek a szerző megállapításaitól.

⁷⁰² Fitz, A magyar nyomdászat... 119.

tartotta.⁷⁰³ Sajnos a fentiekből kiviláglik, hogy Fitz példányszám-megállapítási kísérletének kiindulópontja, vagyis a vízjelek levélpáronkénti szabályos váltakozása, nem bizonyult szilárd alapnak.

A nyomtatványok példányszámát valóban meg lehet kísérteni meghatározni a papír vízjelének eltérései alapján.⁷⁰⁴ Az ilyen vizsgálódás során abból indulnak ki, hogy ha a (több forrásból beszerzett) papír vízjele ütemesen váltakozik, akkor ott egy-egy rizsma (esetleg bála) elfogyasztását feltételezik. Abban az időben az írópapírt nemzetközileg egységes módon csomagolták: egy bála = tíz rizsma = 4800 ív, vagy pedig egy rizsma = 480 ív. A *Chronica* példányainak összesített vízjelmegoszlása mutat ugyan bizonyos változást a kétféle vízjelcsoport (csillagos és csillag nélküli) között, de ezek igen egyenetlenek. A 14. ívben (c_{3+8}) a korábbi csillagos után a példányok 2/3-ában⁷⁰⁵ átmenetileg feltűnik a csillag nélküli, hogy a következő ívben (c_{4+7}) újra egyeduralkodóvá váljék a csillagos, de még a 16. ív (c_{5+6}) 2/3-ában is. A 22–23. ív (e_{1+10} és e_{2+9}), valamint a 24. ív csillagos vízjelet mutat, az előtte és utána álló ívek csillag nélküli papírjától eltérően. A 17–21. ívek, vagyis a teljes „d” füzet csillag nélküli, továbbá előtte a 16. ív (c_{5+6}) 4/9-e. Előtte és utána csillagos ívek találhatók. A kép tehát teljességgel kusza: 2/3, egy és 2/3, kettő és 5/9; valamint öt és 1/3 levélpáronként váltakozik a két vízjel. Nem mutat semmiféle egyenletes lüktetést, amiből a példányszámra megnyugtatóan következtetni lehetne.

Másképpen fest azonban a helyzet, ha az ember a kiadvány vízjelének összetételét „madártávlatból” vizsgálja. A kötet első fele (az „a”–„c” füzetek), amint ezt már Fitz megállapította,⁷⁰⁶ lényegében csillagos, míg a második fele (a „d”–„g” füzetek) csillag nélküli papírra készült. Összegezve a két vízjelcsoportoz tartozó íveket, kiderül, hogy ezek majdnem pontosan azonos mennyiségűek: 17 és fél ív csillagos és 18 és fél ív nem csillagos.⁷⁰⁷ Miután az egész papírmennyiséget Itáliából szállíthatták, jogos a feltételezés, hogy ezt a nagy mennyiségű papírt eredeti csomagolásban vásárolták a budai nyomda számára. Ez pedig egy-egy, egymástól eltérő vízjelű, egyenként 4800 ívet tartalmazó bála lehetett. Úgy tűnik, hogy előbb a csillagos vízjelű bálát vették munkába, majd később (a 14.–24. ívek között) már hozzányúltak a csillag nélkülihez is, hogy a végén mindent ebből a második bálából származó papírra nyomjanak.

Ebben az esetben tehát 4800–4800 ív 17.5, illetve 18.5 ívnyi nyomtatvány előállításához volt elegendő. Elosztva e számokat a 275, illetve 260 példányszám jön ki eredményként. Bizonyosan akadtak az eredeti csomagokban selejtes ívek, amelyek arányát a szakirodalom általában tíz százalékra becsüli. Az sem zárható ki, hogy a *Chronica* nyomtatásának megkezdése előtt már hozzányúltak az első, elkészültét követően pedig még maradhatott vissza valami a második bálából.

⁷⁰³ Fitz, Hess 121, 181.

⁷⁰⁴ Magyar Könyvszemle 1968. 343–350.

⁷⁰⁵ Vagyis a megvizsgált kilenc példány közül hatban.

⁷⁰⁶ Fitz, Hess 84.

⁷⁰⁷ A 36. ív abból adódik, hogy az első levélpárt kétszer – feltehetően két különböző vízjelű papírra – nyomtatták (Magyar Könyvszemle 1988. 243.).

(Miután Hess második kiadványa, a *Basilius* teljes egészében más papírra készült, a *Chronica* papírjának maradványa nem lehetett jelentős.) Mindezek szerint a vízjelek alapján kikövetkeztethető példányszáma a *Chronicának* úgy 240 lehetett.

Ez a példányszám jól beleillik a korai nyomdászat termékeinél máshol tapasztaltak sorába. Az utóbbi időben lett csak köztudott korabeli tudósítás alapján, hogy az első, Európában nyomtatott nagy kiadvány, Gutenberg úgynevezett 42 soros Bibliájának eredeti és pontos példányszáma 150 volt, amelyet később 180-ra emeltek.⁷⁰⁸ Az első Itáliában tevékenykedett két német tipográfus, Sweynheym és Pannartz 1472-ben kinyomtatott jegyzékben foglalták össze közel fél évtizedes működésük során elkészített római kiadványaikat, a példányszám közlésével. A 37 kiadásból 31-et 275 példányban jelentettek meg.⁷⁰⁹ Hess tehát ilyen tapasztalatok birtokában jöhetett Budára, a fenti gondolatsor végére kikövetkeztetett 240 példány ezért is megalapozottnak tűnik.

A két bála, vagyis húsz rizsma, amelyre a *Chronica* előállításához szükség lehetett, a korabeli magyarországi papírfogyasztáshoz mérve igen jelentős, hiszen az akkori teljes hazai igény évenként alig tíz bála, vagyis száz rizsma lehetett.⁷¹⁰ Tehát az egész ország teljes évi papírfelhasználásának egyötöde, az említett két bála ezért bizonyosan nem állt rendelkezésre egyetlen hazai kereskedő raktárán sem. Így joggal feltételezhető, hogy ezt a viszonylag jelentős mennyiséget külföldről, minden bizonnyal Velencéből előbb meg kellett rendelni. Mindennek sok pénzbe és nem kevés időbe kellett kerülnie.

Miután Hess igencsak szerény felszerelést hozott magával Rómából, aligha képzelhető el, hogy a munkája elindításához szükséges papír is vele együtt érkezett volna. Márpedig éppen ez volt a *Chronica* előállítása költségvetésében a legnagyobb összeg.⁷¹¹ Minden jel arra utal, hogy Hess nem volt tőkeerős, hiszen ebben az esetben bizonyosan több teljes betűtípussal felszerelve érkezett volna Budára, több sajtót használt volna párhuzamosan stb.

Ezek után szinte bizonyos, hogy hazánkba érkezését követően a nyomdász, rögtön kapcsolatokat keresett és támogató után kutatott, akinek a támogatása a papír beszerzését biztosította. Ezt azonban előbb meg kellett rendelni. Amíg a nyomtatás alapanyaga meg nem érkezett, Hess képtelen volt dolgozni, akkor sem, ha műhelyét időközben már feltehetően be is rendezte. Miután a *Chronica* papírjának vízjele mindössze két merítő-szitapár lenyomatát mutatja, számításba sem vehető annak feltételezése, hogy a nyomdász kapkodva a budai piacon megvehető, különböző forrásokból származó, így egymástól eltérő vízjelű papírt vásárolt volna munkája megkezdéséhez. Ezek után igen jól értelmezhető a *Chronica* ajánlásában szereplő és az azt író Hess által magára vonatkoztatott „otiosus” szó, vagyis „munka nélkül való”. Amíg tehát a papír meg nem érkezett, semmit sem tehetett,

⁷⁰⁸ Gutenberg Jahrbuch 1984. 133–136.

⁷⁰⁹ Fitz, Hess 50.

⁷¹⁰ Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 87. – Gutenberg Jahrbuch 1977. 46.

⁷¹¹ Fitz a kiadásoknak mintegy a felére becsülte egyedül a papírvásárlásra fordított pénz összegét (Fitz, Hess 118).

így valóban ez a legjobb szó ekkori állapota jellemzésére. Csak amikor azután – nyilván hosszú hónapok elteltével – a papírbálák megérkeztek Budára, láthatott hozzá első kiadványa kinyomtatásához.

Varjas Béla úgy tartotta, hogy amennyiben Hess szerény kapacitású műhelyével folyamatosan dolgozott, egy évben kb. négy-öt olyan terjedelmű könyvet állíthatott volna elő, mint amilyen a *Chronica*. Megítélése szerint ehhez több papírra lett volna szüksége, mint amennyit az egész ország akkoriban egy esztendőben igényelt. Miután ezt külföldről kellett volna beszereznie, a budai nyomda zökkenőmentes ellátása csak külön tőke befektetésével lett volna megoldható.⁷¹²

Hess ajánlásában olvasható: „magamban hosszan azon töprengtem, hogy e nemben első művem, sok-sok napon keresztül fáradozó szorgalmam gyümölcsét kinek ajánljam: tisztelendő uram, rajtad kívül senkit sem találtam.”⁷¹³ Annak feltételezését tehát, hogy Kárai a nyomda kimagaslóan legnagyobb kiadását, a papírvásárlást vállalta volna magára, éppen a fenti sorok alapján kell elvetni. Hiszen ebben az esetben az ajánlason nem lett volna szabad Hessnek töprengenie, hanem azt csakis és nyomban Káraihoz kellett volna intéznie. A nyomdai felszerelés alapján megállapítható volt, hogy Hess sorait a kiadvány elkészülte során utólag nyomtatta, így Kárai támogatása aligha közelíthette meg azét a mecénását, akinek segítségével tudhatta a nyomdász az első kiadványa elkészítéséhez bőségesen elegendő papírt beszerezni. Az előzetesen megvásárolt, nagyobb mennyiségű papír feltételezését különben megerősítik azok a szinte papírgazdagságra utaló jelek is, amelyekre Fitz többször is felhívta a figyelmet.⁷¹⁴ Ugyanezt hangsúlyozta az elegáns, széles margók alapján Soltészné.⁷¹⁵

A *Basilius* esetében mindössze öt ív papírra volt szükség kötetenként. A fenti kikövetkeztetett mintegy 240 példány analógiája alapján tehát összesen csak 1200 kész ív kellett, amihez három, egyenként 480 ívet tartalmazó rizsma elegendő volt. Ez a viszonylag kisebb mennyiség, továbbá a merítő-szitapár nagyfokú hasonlósága magyarázhatja az egységesnek tűnő vízjelet ezen a kiadványon belül.

A korabeli műhelyek költségei közül messze a legnagyobb a papír volt, ahogy ezt már Fitz is hangsúlyozta. A Budai Krónikához felhasznált papír mennyiségét ő 300 példányt számolva húsz és fél rizsmára becsülte.⁷¹⁶ Ezzel szemben a Soltészné által feltételezett 400 példány esetében – a rontásokkal együtt – 35 rizsmára lett volna szükség.⁷¹⁷ A fentieken 240 példányra számított két bála, azaz húsz rizsma igen közel áll a Fitz által feltételezett papírigényhez.

A legnagyobb hazai papírfogyasztó abban az időben a királyi kancellária volt, amely havonta kétszer-háromszor vásárolt egy-egy rizsmát. Éves igénye ennek az intézménynek – közvetlenül Mohács előtt – évi 36 rizsma lehetett. A nagyobb

⁷¹² Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 86–87. – Gutenberg Jahrbuch 1977. 45–46.

⁷¹³ *Chronica Hungarorum* 5.

⁷¹⁴ Fitz, Hess 84–91.

⁷¹⁵ *Basilius* 120.

⁷¹⁶ Fitz, Hess 118. – Fitz, A magyar nyomdászat... 117 – *Basilius* 119.

⁷¹⁷ *Basilius* 119.

városoké (pl. Szeben, Pozsony) éves fogyasztása kb. egy rizsma körül volt.⁷¹⁸ Ha a kimagaslóan legtöbb papírt igénylő királyi adminisztráció is csak rizsmánként vásárolta be szükségletét, érthető, hogy a budai nyomda első termékének előállításához szükséges két bálát, azaz húsz rizsmát a helyi piacon egyszerre nem lehetett megvásárolni. Ezt a mennyiséget tehát a külföldi gyártótól, vagy nagykereskedőtől előre meg kellett rendelni, amint erről a fentiekben már szó esett. Amennyiben a *Basilius*t is mintegy 240 példányban állította elő Hess, úgy ehhez mindössze három rizsmára volt szüksége. Ezt a mennyiséget Hess a budai piacon egyben meg is vásárolhatta, hiszen ez éppen megfelelt a királyi kancellária egy havi papírigényének.

Hála az 1457–58. évi pozsonyi harmincados-könyvnek, ismeretes az ottani éves papírimport mennyisége is, amely ekkor 278 és fél bála volt, bálánként egy arany vámértékben.⁷¹⁹ A piaci ára azonban ennek majdnem kétszerese volt ezekben az években. Így Soltészné az általa a Budai Krónika előállításához szükségesnek ítélt 35 rizsma árát 60 aranyforintra becsülte.⁷²⁰ Miután a korabeli árak Dél-Németországban, ahol ebben az időben már nagy mennyiségben készítettek papírt, egy és másfél forint közöttiek voltak,⁷²¹ az itáliai és délnémet előállítási helyektől jóval távolabb fekvő Magyarországon ugyanez valóban közelebb állhatott a két aranyhoz. A Budai Krónikához felhasznált két bála, vagyis húsz rizsma árát úgy 35 aranyra, esetleg a nagybani megrendelés miatt ennél valamivel kevesebbre lehet becsülni.

Érdeemesnek tűnik rövid számítást végezni, hogy vajon a fólió méretű *Chronica*, vagy pedig a negyedréti formátumú *Basilius* egy-egy papíríve tartalmaz-e több szöveget? A *Chronica* 133 lapján egyenként 120 mm hosszú 33 sor szöveg áll, amelynek elméleti összterjedelme 526 680 mm. *Basilius* és Xenophon 40 lapjának mindegyikére 24 sor fért rá egyenként 83 mm hosszúságban, amely összesen 76 680 mm.⁷²² A *Chronica* egy ívének négy lapjára összesen 15 840 mm szöveg fért rá, míg a *Basilius* mindegyik ívének nyolc-nyolc lapjára 15 936 mm. Tehát a papír kihasználtságának foka a budai nyomda mindkét kiadványában gyakorlatilag azonos volt.

Fitz a *Chronica* lipcsei példánya vízjeleinek fekvése alapján arra a következtetésre jutott, hogy Hess a könyv utolsó füzetét eredetileg – a ma ismert nyolc helyett – tíz levélből állónak tervezte. Szerinte e példányból kiszámítható, hogy ehhez az utolsó füzethez négy üres levél tartozott, egy elől és három a végén. A füzet elején álló üres levélhez előképül – megítélése szerint – a subiacói Cicero-kiadás szolgálhatott.⁷²³ A *Chronica* ma ismert tíz példánya közül – a prágait leszámítva – valóban a lipcsei az egyetlen, amelyben megtalálható ennek a hetedik

⁷¹⁸ Bogdán István: A magyarországi papíripar története. Bp. 1963. 26–27.

⁷¹⁹ Kováts Ferenc: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harminczad-könyv alapján. Bp. 1902. 20. – Ortway Tivadar: Pozsony város története. II/4. Pozsony 1903. 347.

⁷²⁰ *Basilius* 119.

⁷²¹ Archiv für Geschichte des Buchwesens. VIII. Frankfurt am Main (1967). 278. has. – Fitz (Hess 118.) ennél lényegesen magasabb, rizsmánként hat és fél forintos árral számolt.

⁷²² A két kiadvány terjedelmének aránya tehát 6.6:1.

⁷²³ Fitz, Hess 98.

fűzetnek a végén az üres hetedik és nyolcadik levél.⁷²⁴ Az a kivételes helyzet, hogy az üres leveleket a kötet végéről az idők folyamán nem szakították ki, szinte bizonyosan annak köszönhető,⁷²⁵ hogy Lipcsében a *Chronica* kolofonjának hátlapján már nyomban kezdődik is a korabeli, terjedelmes, kéziratos mutató. Ennek elejét a Hess-féle kiadvány utolsó öt, üres lapjára írták (g_6b , g_7ab és g_8ab). Ezt tíz további követi, amelyen a mutató szövege folytatódik. A *Chronica*hoz hozzákötött toldalékban a vízjel azonban teljesen eltérő: mérleg helyett ugyanis ökörfej látható benne.⁷²⁶

A Fitz által mintaként említett subiacói, negyedréti alakú Cicero-kiadásban⁷²⁷ a második könyv szövegének végét nem sikerült a nyolcadik fűzet utolsó, nyolcadik levelén befejezni, amint ezt eredetileg tervezhették, így azt egy újabb levélpár első lapjára nyomták. Ennek az új levélpárnak a többi három lapja üresen maradt. Ennek a levélpárnak másik, teljesen üresen maradt felét a már elkészült nyolcadik fűzet elejére hajtva, illesztették be ezt a pótlást a kötetbe. A fennmaradt kötetek többségében ennek az üres levélnek ma már csak vékony csíkja található a fűzés mentén.⁷²⁸ Ilyenféle csíkot látott Fitz a *Chronica* lipcsei példányban az utolsó és az utolsó előtti fűzet között.⁷²⁹

Ezzel szemben a fentiekben már ismertetett lipcsei példányban az eredeti, mérleges vízjelű papírból a kiadvány utolsó, hetedik fűzetének végén csak a két, nyomtatott párukkal (g_1 és g_2) összefüggő és ennek alapján kikövetkeztethető két üres levél található (g_7 és g_8). A *Chronica* eredeti papírjából több, ami analógiát mutathatna a hivatkozott subiacói Ciceróval, sem üresen, sem nyomtatva nem fedezhető fel. Ezek szerint semmi sem igazolja azt a feltevést, hogy a lipcsei *Chronica*-példány utolsó fűzete nem a ma ismert nyolc, hanem eredetileg összesen tíz levelet tartalmazott, amelyek közül az első és a három utolsó üres lett volna. Nem is világos, hogy mi is indíthatta volna Hesst arra, hogy e kiadványa utolsó, négy levélpárból álló fűzetét egy további, teljesen üres levélpárba bújtsassa.

A lipcsei *Chronica* utolsó nyomtatott íve előtt található papírcsík nem a *Chronica* része, hanem eredetileg alighanem a kötés során a kiadvány és a kötéstáblák közé fűzött szennylevélnak a fűzésbe történő beillesztésére és rögzítésére szolgált. Ugyanígy kb. egy cm széles papírcsík helyezkedik el ma a prágai példány első és második fűzete között is, amely feltehetően az első tábla belsejébe ragasztott borítópapír folytatása.⁷³⁰

⁷²⁴ A GW 6686. leírása is elsősorban erre a kötetre támaszkodhatott. Miután azonban a bécsi példány is csillagot kapott, vagyis a GW szerkesztősége ezt a példányt is megvizsgálta, és a könyvtár neve mellett csak az első levelet jelölték meg hiányként, arra lehet gondolni, hogy e két utolsó levél Bécsben is megvan. Ott azonban mind ez a két levél hiányzik. Ugyanez a megállapítás érvényes a párizsi példányra is, jöllehet Pellechet leírása a 3505. szám alatt, amint erre Fitz is hivatkozott (Fitz, Hess 98.), tévesen erről tudósított.

⁷²⁵ Prágában ezeket a leveleket az mentette meg, hogy azokkal leragasztották a hátsó kötéstábla belső felét.

⁷²⁶ Magyar Könyvszemle 1988. 98.

⁷²⁷ Hain 5098 – GW 6742.

⁷²⁸ BMC. IV. 1. – Így az OSZK példányában is (Inc. 331.).

⁷²⁹ Fitz, Hess 98.

⁷³⁰ Erről a részletes és szakszerű adatközlés V. Ecsedy Juditnak köszönhető.

A Hess által használt papírivek eredeti méretét nem lehet biztosan tudni, mert – eltekintve az eichstätti példány néhány lapszegélyétől – egyetlen példányban sem látható a merített papír eredeti széle, hanem a bekötésnél – szokás szerint – mindegyiket megvágták.⁷³¹

A régi nyomtatványok pontos megmérését több körülmény is nehezíti. Közülük nem egy pl. nem egészen pontos téglalap alakú: vagyis a magasság és a szélesség adata nem mindenhol azonos a kötetben belül.⁷³² Ráadásul az ilyen értékes könyvet az ember nem kívánja fészegetni, hogy a szélesség pontos méretét megtudja. Azonban egy-két mm-nek valójában nincs is ebben a kérdésben jelentősége. Az alábbi táblázat a Hess-féle két nyomtatvány példányainak adatait tartalmazza, tehát csak hozzávetőleges pontossággal:

Chronica

<i>Lelőhely</i>	<i>Magasság / Szélesség</i>	<i>Lapfelület cm²</i>	<i>Ívméret</i>	<i>Ívfelület cm²</i>
Párizs	288 × 211	607,68	288 × 422	1215,36
Lipcse	293 × 205	600,65	293 × 410	1201,30
Prága	280 × 208	582,40	280 × 416	1164,80
Róma	283 × 205	580,15	283 × 410	1160,30
Bécs	288 × 200	576,00	288 × 400	1152,00
Bp. EK	273 × 208	567,84	273 × 416	1135,68
Sztpétervár	282 × 196	552,72	282 × 392	1105,44
Bp. OSZK	275 × 200	550,00	275 × 400	1100,00
Krakkó	280 × 190	532,00	280 × 380	1064,00
Amerika	200 × 200	500,00	200 × 400	1000,00

Basilius

<i>Lelőhely</i>	<i>Magasság / Szélesség</i>	<i>Lapfelület cm²</i>	<i>Ívméret</i>	<i>Ívfelület cm²</i>
Eichstätt	210 × 145	304,50	290 × 420	1218,00
[Salzburg]	208 × 144 ⁷³³	299,52	288 × 416	1198,00
Bécs	194 × 137 ⁷³⁴	265,78	274 × 388	1063,12
<i>maximális méret:</i>				
<i>Chronica</i>	293 × 211	618,23	293 × 422	1236,46
<i>Basilius</i>	210 × 145	304,12	290 × 420	1218,00

⁷³¹ Soltészné ugyan „körülvágatlan példányokról” írt (*Basilius* 120.), ez azonban feltehetően inkább kevésbé megvágott példányokat kívánt jelenteni. Ebből arra a logikailag nehezen követhető megállapításra jutott, hogy Hess nem takarékoskodott a papírral.

⁷³² Így pl. az eichstätti *Basilius* negyedréti alakú papírjának mindkét mérete a kiadványon belül három-öt mm-es eltérést mutat: 205–210 × 142–145 mm.

⁷³³ Fitz, Hess 134.

⁷³⁴ Fitz (Hess 134.) és nyomában Soltészné (*Basilius* 120.) szerint 195 × 135 mm. – Miután azonban a papír metszett végei nem mindig párhuzamosak, egészen pontos mérés valójában nem végezhető.

A fenti áttekintésből kiderül tehát, hogy a Hess által használt papírok mérete szükségszerűen meghaladta a 293×422 mm méretet.⁷³⁵ A *Chronica* mai példányai ennek 98.2–86, a *Basiliusé* pedig 98.5–86 százalékát alkotják. A budai kiadványokban található vízjelű papírokhoz hasonlókat Briquet 29–30 \times 43–44 cm méretűként regisztrálta.⁷³⁶ A *Basilius* eichstätti példányában több helyen is látható a papírivek merítéséből visszamaradt eredeti lapszéle, vagy legalábbis annak egy része.⁷³⁷ Ennek alapján feltételezhető, hogy a fentiekben kikövetkeztetett legnagyobb meglevő méret – vagyis 293×422 mm – közel állhat az eredeti papírvéhez, azaz abból már nem sokat vágtak le a könyvkötésnél.

*

A budai nyomda papírjának vizsgálata során külön figyelmet érdemelnek azok a szabályosan elhelyezkedő, apró kis lyukak, amelyek a *Chronica* – egy kivételével – valamennyi példányának minden lapján fellelhetők. A szedéstükrő felső és alsó vonalában a nyomtatástól a lapszél irányában 36–37 mm-re találhatók ezek a tűszúrások.⁷³⁸ E két kis lyuk közül a felső a kiadvány egy részében – különösen a második-negyedik („b”–„d”) füzetben – sok helyen inkább csak sejtető, mert a folytonossági hiány a papíron nem érzékelhető mindig biztonságosan. A példányok és a lapok többségében azonban ez a felső lyuk is elég jól észlelhető. Az alsó lyuk viszont minden lapon teljes bizonyossággal a papír egyértelmű hiányaként tapasztalható.

Ezeknek az első pillanatban rejtélyesnek tűnő tűszúrásoknak a magyarázata a korai könyvnyomtatás technológiájában kereshető, illetve található meg. A megnedvesített papírvet a sajtófedél szélébe erősített szegekre szúrták fel. A csuklópánt segítségével ezzel összefüggő keretet ezt követően ráhajtották a fedélre. Az ebből kiálló szegeknek megfelelő helyeken a keretben lyuk volt. Az említett szorosra zárás által azután a fedél és a keret együtt feszesen tartotta a papírt. Az egész

⁷³⁵ A lipcsei magassága és a párizsi példány szélessége adja ezt a kikövetkeztethető legnagyobb méretet.

⁷³⁶ Briquet i. m. 2450, 2454, 2472. sz.

⁷³⁷ Az 1, 2, 7, 8, 11, 12. levélen függőleges, míg a 14–17. és a 15–16. levélpáron, továbbá a 4. levélen az alsó szegély. Miután tehát az eredeti ívszél párosával maradt meg ebben a kötetben, ebből az egy-egy ívben együttnyomtatott két-két levélpárra lehetne következtetni. Ez pedig eligazítást nyújthatna e kis kötet kinyomtatásának a fentiekben megvizsgált papírbeosztásához. A négy párhuzamosan hasonló jeleket mutató levélpár közül három (1–2, 3–4, 9–10.) esetében az eredeti lapszél megléte és a vízjelek elosztása egybevág, a negyedikben azonban nem. A 6–7. levélpár függőleges lapszélei ugyanis eredetiek ugyan, viszont a bécsi példányban ezekben két, míg a salzburgiban egyetlen vízjel sem maradt fenn. Mindez pedig lehetetlené teszi az együttnyomtatás feltételezését. Úgy tűnik, azt a körülményt, hogy az eredeti ívszegély párosan maradt fenn, a véletlen merő széle hozta létre.

⁷³⁸ Az OSZK példányában a szedéstükrőtől a fűzés irányában is felfedezhetők hasonló kis lyukak. Az alaposabb vizsgálat és más példányokkal történt összevetés alapján azonban megállapítható volt, hogy ezeknek eredete nyilvánvalóan más, mert egyrészt csakis ennek a kötetnek egy részében találhatók, másrészt számuk jóval több mint kettő. Úgy tűnik, hogy ezek a tűszúrások a kötés vagy újrakötés során keletkeztek, amikor is talán a füzeteket, a könyv egész testét vagy annak egy részét feltehetően ideiglenesen összeerősítették.

így együtt került be a már befestékezett szedés és a sajtó tégelye közé, amikor azután maga a nyomtatás immár megtörténhetett. A *Chronica* lapjain észlelhető két szűrés tehát ennek a fedélbe erősített vékony szögnek vagy vastagabb tűnek a nyoma. Ezt nevezi a szakirodalom „punkturá”-nak. Fő feladata ennek tehát az volt, hogy biztonságosan tartsa az elcsúszás ellen a kerettel megerősített fedélben a papírt, amikor a sajtó tégelye rányomta azt a szedésre.

Az ívrét alakú papír nyomása mindig több munkafázisban történt. A legegyszerűbb az az eset volt, amikor a sajtó alkalmas nagyságú volt az ív egyik teljes felének egyszerre történő nyomására. Ez esetben mindössze két menetben készült el egy ív nyomtatása: előbb a papír egyik, majd a másik felére. Az ehhez szükséges nagyméretű sajtó azonban csak a későbbi évtizedek, sőt évszázadok technikai fejlődésének eredménye, különösen a kisebb és az európai fejlődéstől távolabbi területeken működött műhelyekben. Hess esetében csakis fél ív méretű tégellyel lehet számolni.⁷³⁹

A papírv egyik felének nyomtatására ez esetben tehát két munkafázisra volt szükség, amely két különböző módon volt elvégezhető. Az egyik megoldásban az egész ívrét méretű laphoz elkészített nyomóformának előbb az egyik felét tölték az orsó által fel- és lefelé mozgatható tégely alá, és így készítették el az ív egyik lapjának előbb az egyik, majd a formát teljesen betolva, a másik felének nyomtatását. Az ilyen ívrét méretű nyomóforma elkészítéséhez azonban jelentős mennyiségű betűanyagra volt szükség, hiszen egy füzet első és utolsó lapját ebben az esetben együtt kellett kiszedni. A legmunkaigényesebb, de ugyanakkor nyomdatechnikailag a legegyszerűbb megoldás az volt, hogy minden fél ívet, vagyis a fólió méretű kiadvány esetében minden lapot, külön-külön szedték és nyomták. Hess esetében erre az utolsó megoldásra lehet gondolni.⁷⁴⁰

A *Chronica* papírján mindössze két-két punktura észlelhető: a 183 × 121–124 mm méretű szedéstükrőtől a lapszél irányában mintegy 36–37 mm távolságban. Ebből arra lehet következtetni, hogy a tégely nagysága a szedéstükrő méretét aligha haladta meg jelentősebben, hiszen a tőle 3–4 mm távolságban található lyukak a fedélből kiálló kis szögektől erednek. A tégely pedig nem érhetett el a keretet. Valószínű, hogy Hess az említett méretű szedéstükrőt éppen sajtója tégelyének nagyságához méretezte, így ez feltehetően csupán néhány mm-rel lehetett nagyobb a szedés felületénél. A két punktura 180–181 mm távolságban helyezkedik el egymástól, ami majdnem pontosan azonos a szedéstükrő magasságával. Az alaposabb vizsgálat során megállapítható volt, hogy a lyukak szélein a papír rostjai mindig inkább a verzón türemkednek ki, mint a rektón. Ez azt jelenti, hogy a nyomásnál a tűk mindig a tégely függőleges nyomási irányával ellentétesen szűrték át a papírt: vagyis a rektó nyomásakor a verzó felől és fordítva. A papírt rögzítő szögek hegye tehát felfelé mutatott, azaz a lefelé mozgó tégellyel ellentétes irányba. Előfordul, nem is olyan ritkán, hogy nem egy-egy, hanem egymáshoz közel két-két, azaz laponként összesen négy lyuk látható. Ezek közül az egyiknél

⁷³⁹ Fitz, A magyar nyomdászat... 109. – Magyar Könyvszemle 1973. 146. – 1974. 9.

⁷⁴⁰ Fitz, A magyar nyomdászat... 109. – Magyar Könyvszemle 1973. 146. – 1974. 9.

mindig a rektóról a verző felé átszúrt papírt lehet tapasztalni, míg a közvetlen közelében levő másik pár esetében ennek pontosan a fordítottját. Ennél több bizonyom azonban egyetlen példány egyetlen lapján sem volt fellelhető.

A papírban észlelhető punktúrák alapján a budai műhelyben a nyomtatás munkafázisa a következő módon képzelhető el. Az előzetesen megnedvesített papír egyik felét feltűzték a fedélből felfelé mutató két tűre, majd a keretet erre rázárták, utána az egészet együtt bejuttatták a tégely alá. Ez a papírt rápréselte a nyomóformára, ami által a szedett betűkön levő festék rákerült a papírra. Az így olvashatóvá vált szöveg megjelent a papíron: a nyomás létrejött. A papírv másik felezalatt kilógott a fél ív méretű fedélből. A következő lap szedésének elkészültét követően a már kinyomtatott ívek hátlapjára rákerült azután ennek a lenyomata is. Elesik tehát az a megoldás, amelyre – legalábbis elméletileg – ugyancsak lehetőség nyílt volna, hogy ugyanis a papírt egyszer összehajtva tűzték volna fel a fél ív méretű fedélre.⁷⁴¹ Ebben az esetben ugyanis a *Chronica* lapjain nem két, hanem mindig négy alkalommal történt felszúrás nyomainak kellene látszódnia.

A *Chronica* ívein, azaz levélpárjain elhelyezkedő négy-négy lap nyomtatása tehát összesen négy munkafázisban történt. Valószínű, hogy a kettéhajtott ív felszúrásának lehetőségével azért nem éltek Budán, mert ebben az esetben a papírt is négyszer kellett volna megnedvesíteni, majd kiszáritani. Márpedig a korai nyomófesték vízálló képességének határai voltak.⁷⁴² Feltételezhető, hogy a fentiekben kikövetkeztetett megoldás esetében, vagyis amikor a papírnak csak a tégely alá kerülő felét tűzték fel és szorították keretbe, a papír nedvesítését is csak ezen a felén végezték el.⁷⁴³

Az első pillantásra meglepőnek tűnik, hogy mindössze két helyen tűzték fel a papírt, amikor Gutenberg a 42 soros Biblia első füzetéinél laponként még nem kevesebb mint tíz punktúrát alkalmazott. Azonban a későbbi években ezek számát fokozatosan csökkentették,⁷⁴⁴ továbbá a Biblia papírvéneke 412 × 600 mm mérete, majdnem pontosan a kétszerese⁷⁴⁵ volt a budai műhelyben használt papírénak.

Valószínű, hogy a két punktúra azért is elég volt Hessnek, mert a viszonylag kisméretű fedélre záródó keret átvehette a papírrögzítés feladatának túlnyomó részét.

⁷⁴¹ Gerhardt, Claus W.: Geschichte der Buchdruckverfahren. II. Stuttgart 1975. 47.

⁷⁴² Schwenke, Paul: Johann Gutenbergs 42 zeilige Bibel. Leipzig 1923. 41.

⁷⁴³ A fentiekben említett és néha alig felismerhető felső punktúrának talán az lehet a magyarázata, hogy a papír rostjai a nyomtatás előtti nedvesítés során meglazultak, majd a nyomtatást követően – a tűről leszedve – a száradás során nagyjából visszarendeződtek eredeti helyükre. Természetesen ez esetben óhatatlanul is felmerül a kérdés, hogy miért nem történt meg ugyanez egyszer sem az alsó punktúrák esetében?

⁷⁴⁴ Jó példa erre a Gutenbergnek tulajdonított Balbus-féle, nagy fölió méretű Catholicon, amelynek első levonatát 1460-ban még hat, a másodikat 1469 táján négy, míg a harmadikat 1472 tájt már mindössze csak két punktúra igénybevételével állították elő (Lexikon des gesamten Buchwesens. II. 2. Ausg. Stuttgart 1988. 81.).

⁷⁴⁵ Schwenke i. m. 40.

A szakirodalom általában arról ír,⁷⁴⁶ hogy a punktúra egyik fő funkciója az úgynevezett sorregiszter biztosítása volt, vagyis hogy a papír verzójára nyomott szöveg sorai pontosan fedjék a korábban a rektóra kerültekét. A *Chronica*ban azonban nem fedezhető fel minden esetben szoros összefüggés a punktúrák pontosan elhelyezkedése és az említett sorfedés bizonytalansága között.⁷⁴⁷ Úgy tűnik tehát, hogy Hess műhelyében a fedél és a hozzá tartozó keret még nem függött össze a nyomóformával, ahogy pedig ezt a későbbiekben általánosan elterjedten használták.⁷⁴⁸ A budai nyomtatványoknál a szedéstükör nem minden lapon helyezkedik el pontosan a papírnak azonos helyén, hanem attól valamicskét jobbra-balra, vagy feljebb-lejjebb, néha pedig az átló irányában tér el.⁷⁴⁹ Hess tehát még külön-külön kezelte a nyomóformát és a kerettel ellátott fedelet, akárcsak nagy elődje, Gutenberg, bár ez utóbbi a sorok fedését – minden technikai nehézség ellenére – szinte csaknem mindig kifogástalanul oldotta meg.⁷⁵⁰ A punktúrák a *Chronica* minden példányában jól felismerhetők, méghozzá – az egyetlen krakkói példány néhány íve kivételével – azoknak minden egyes lapján. A nagyon keskenyre vágott krakkói kötetben a szögnyomok egy része a könyvkötő ollójának esett áldozatul.

Ezzel szemben a *Basilius* papírjában ezeket a kis szúrásokat az első pillanatban egyáltalában fel sem lehet fedezni. Ennek egyik oka, hogy mindössze két példány ismeretes ma ebből a tíz példányban is fennmaradt *Chronica*-nál több mint hatszor kisebb terjedelmű kiadványból. A *Chronica* fólió formátumával szemben a *Basilius* negyedréti, ezért a papírt a nyomtatáskor az előzőekhez viszonyítva kilencven fokban elfordították.⁷⁵¹ Ugyanebből az okból kifolyólag, a punktúra ez esetben logikusan nem a szedéstükör oldalán, hanem annak tetején vagy alján kereshető. Igazán csak merő véletlennek tulajdonítható, hogy a *Basilius* bécsi példányában egy helyen, éspedig az a₁₀ levél tetején a szedés záróvonalának meghosszabbításában a mai lapszegélyen felismerhető a könyvkötő által kettévágott kis lyuk.

Ez pontosan megfelel annak a helynek, ahol a tűszúrás a *Chronica* alapján kikövetkeztethető. Persze ez egyszerű szúrágás is lehetne, amely véletlenül pontosan ugyanerre a helyre került. A *Basilius* másik, Eichstättben őrzött példánya azonban – mindenekelőtt valamivel nagyobb papírméretével – lehetővé tette

⁷⁴⁶ Így pl. Fitz, Hess 105.

⁷⁴⁷ Így pl. a budapesti Egyetemi Könyvtár példányában az első füzet harmadik levelén a punktúra két-két, egymás felett 2–3 mm távolságban fekvő lyuk formájában látható, ugyanakkor a sorregiszter kifogástalan. A következő levélen a két-két punktúra között vízszintes irányban tapasztalható 3–4 mm-es távolság. A verzón ennek pontosan megfelelően ennyivel kerültek közelebb a sorok a lapszélhez.

⁷⁴⁸ Így pl. a könyvsajtó legkorábbi ábrázolásán: Lyon 1499/1500. Reprodukciója pl. Gerhardt i. m. 151.

⁷⁴⁹ Magyar Könyvszemle 1973. 146.

⁷⁵⁰ Schwenke i. m. 40

⁷⁵¹ Ez a körülmény vezetett azután a *Basilius*-ban pl. a sortávolság sok gondot okozott kisebbedéséhez. Magyar Könyvszemle 1988. 239–240.

a kérdés eldöntését.⁷⁵² Pontosan a Bécsben észlelt helyen, vagyis a 10. levél szövegükre lapszéli oldalának vonalában fent, Eichstättben is megtalálható a lapszéli punktúra. De ebben a bécsinél valamivel nagyobb kötetben még további öt helyen ismerhető fel ilyen tűszúrás: minden esetben a mai lapszálon a könyvkötés során többé-kevésbé átvágott formában. A bécsi példány húsz és az eichstätti 17 levelén, összesen tehát hét helyen mégis fennmaradt a tűszúrás kisebb-nagyobb része. Ezek közül egyetlen egy sem ép: mindegyikük megsérült a könyvkötés során. Így igazán csak a szerencse játszott abban közre, hogy ezek ma mégiscsak tanulmányozhatók.

Eichstättben – a már említett és a bécsivel pontosan azonos helyen levő punktúrán kívül – még öt további helyen tapasztalható azonos tűnyom. Ezek közül kettő – éspedig az a_7 és az a_8 levélen – pontosan az a_{10} levélen mindkét ma ismert példányban látható helyen ismerhető fel. Az eddigi tapasztalatoktól kissé eltérő ponton található a tűszúrás az a_1 levélen, azaz a már többször említett a_{10} levél párjának felső lapszélén. Itt ugyanis nem pontosan a szedéstükröknek a lapszél felőli oldalának vonalában, hanem attól a fűzés felé 4 mm-rel beljebb található a szögnyom. Miután ez az a_1 tehát párt alkot az a_{10} levéllel, lemérhető a két punktúra közötti távolság, ami 195 mm.

Hátra van még két szögnyom Eichstättből. Mindkettő pontosan azonos helyen ismerhető fel az a_{10} és a b_7 levélen, ami a punktúra jellegét – esetleges véletlen szúrágással szemben – megerősíti. A hely azonban teljességgel váratlan: 45 mm-rel a már elsőként tárgyalt és mindkét példányban található punktúrától a lapszél felé, éspedig mindössze 5 mm-re a lap felső sarkától. Ez azt jelenti, hogy az a_{1+10} levélpár felső lapszegélyén ma összesen három tűnyom is látható. Ebből arra kell következtetni, hogy vagy a *Chronicában* tapasztalt kettővel szemben itt több szöggre erősítették fel a papírt a nyomtatáshoz, vagy pedig arra, hogy legalább két különböző tűállást használtak a *Basilius* előállításánál. Miután a punktúrákat mindig szimmetrikusan alkalmazták, hogy a papír rögzítése egyenletes legyen a nyomtatás fázisában, legalább egy további, vagyis negyedik szöveget kell még feltételezni. Ez azt jelenti, hogy a *Basilius* két példányában fennmaradt 37 levél összesen legalább 148 szögnyomnak kellett eredetileg lenni, amelyből mindössze hét, vagyis nem egészen öt százaléká ismerhető fel ma a lapszálon, ráadásul kivétel nélkül átvágott formában. Ez a körülmény egyrészt aláhúzza a már említett véletlenszerűséget a fennmaradásban, másrészt igencsak bizonytalanná teszi a belőlük levonható következtetéseket.

A fenti tényezők miatt egyértelmű, hogy az előállításhoz használt papírvízszintes méretének jelentősen meg kellett haladnia a ma ismert legnagyobb, eichstätti példány (210×145 mm) négyszeresét, vagyis a 290×420 mm-t. Ez a következtetés jogos, hiszen a papírvet a fedélből kiálló vastagabb tű, vagy vékonyabb szeg csakis úgy tarthatta biztonságosan, ha az nem annak legszélén, hanem attól legalább 10–20 mm-rel beljebb szúrta át. Megerősíti ezt a feltételezést

⁷⁵² Az ottani Egyetemi Könyvtárban ezt a munkát Maria Mengs volt szíves felkérésre elvégezni, akinek értékes tájékoztatásaiért e helyen is őszinte köszönet jár.

az, hogy a *Chronica* 208–211 mm széles példányaiban a szögnyomok ma, vagyis már körülvágottan is 15–17 mm távolságra láthatók a lapszélről.

A *Basiliushoz* használt papír, amelynek eredete a vízjel fentebb tárgyalt tanúsága szerint eltér a *Chronicánál* igénybe vettől, eredeti ívének nagyobbik mérete tehát legalább 440–450 mm volt, míg a kisebbé legalább a ma ismert 290 mm.⁷⁵³ Ez utóbbinál ugyanis nem kellett a felszúráshoz helyet hagyni. Így valószínű csoda számba megy, hogy a mindössze 194×137 mm méretű bécsi példányban egy punktúra nyoma mégiscsak fellelhető.

A *Chronicában* tapasztalattal szemben a *Basiliusban* felfedezhető legalább négy punktúrának magyarázata lehet, hogy a negyedréteg alakú *Basiliusban* egy-egy levelet nem a fölió alakú *Chronicában* alkalmazott két, hanem feltehetően négy munkafázisban állították elő. Varjas Béla szerint Hess munkamódszeréhez tartozott a laponkénti nyomtatás, amire őt szűk betűkészlete is szoríthatta.⁷⁵⁴ Ez a megoldás különben a könyvnyomtatás első évtizedeiben általánosan elterjedt volt, így Köln első nyomdája is laponként készítette legkorábbi negyedréteg alakú kiadványait a század hatvanas éveinek második felében.⁷⁵⁵ Sajnos a lapszéli tűnyomok olyan állapotban vannak (átvágva, kissé kirojtosodva stb.), hogy a papírnak a fedélre történt felerősítésének iránya így ma már nem állapítható meg, ami pedig esetleg némi további eligazítással szolgálhatott volna ebben a kérdésben a *Basiliusban*.

Nyomdai változatok

A nyomdászat feltalálásának jelentősége a kéziratosság korával összevetve abban állt, hogy az olcsón és nagy számban előállított többszörözés még szöveghű is volt. Mind a humanisták, mind az akkor rendkívül jelentős egyház számára nagyon fontos volt ez a körülmény, hiszen a kéziratos másolással csaknem szükségszerűen együtt járó szövegromlástól mindenki szenvedett. Ez ugyanis egyaránt sújtotta akár a klasszikus auktort, akár a Bibliát. Gutenberg találmánya tehát ezt a gondot is megoldotta, hiszen a kiszedett betűkről pontosan azonos szövegű levonatok készültek. Így érthető, hogy a nyomtatványok valamelyik teljes példányának leírását általában minden vonatkozásban és teljes egészében érvényesnek tekintették az illető kiadvány valamennyi példányára.

Az igényes bibliofilek azonban, akik például Angliában már a 17. és 18. században kincseiket a polcokon nem érintetlenül hagyva élvezték, hanem azokat olvasták is, figyelték arra, hogy ugyanannak a nyomtatványnak két vagy több példányát gondosabban összevetve, azok szövege között nem ritkán kisebb-nagyobb eltérés tapasztalható. A legutóbbi századfordulóra azután már több olyan

⁷⁵³ Az eichstätti példányban a merített papírszegély néhány függőleges lapszélen mindig csak a levélpapír egyik felén maradt fenn épen. Így az ív eredeti magassága biztonságosan nem állapítható meg. Valószínű, hogy ez mindössze néhány mm-rel lehetett csak nagyobb a mai 290 mm-nél.

⁷⁵⁴ Magyar Könyvszemle 1973. 147.

⁷⁵⁵ Haebler, Konrad: Handbuch der Inkunabelkunde. Leipzig 1925. 66.

bibliográfus is tevékenykedett, aki a kritikai vagy analitikus bibliográfia (critical/analytical bibliography) szempontjait és módszereit kialakította. Különösen az irodalmilag kimagasló személyiségek nyomtatott munkáinak kritikai kiadásai során merült fel ilyen jellegű vizsgálódás szükségessége.⁷⁵⁶

Ezek a kutatók arra törekedtek, hogy ugyanannak a könyvnek lehetőleg minél több példányát vessék össze. Az ezzel kapcsolatos talán legeredményesebb és immár klasszikussá vált munkálatokat Charlton Hinman, a washingtoni Folger Shakespeare Libraryban a névadó nagy angol drámaíró összkiadásának ott nyolcvan (!) példányban őrzött első, 1623. évi, úgynevezett fölió-kiadásában végezte el. A példányok összehasonlítása során előre nem várható mennyiségű eltérésre bukkant, amelyet azután nyomdatörténetileg gondosan kiértékelte.⁷⁵⁷

Elvben azonosaknak csak azok a példányok tekinthetők, amelyeknek egész nyomtatott felületét elméletileg egymásra helyezve, azok a kiadvány teljes terjedelmében pontosan fedik egymást. De még ebben az esetben is akadhatnak eltérések a nyomtatvány anyagában: például papírra vagy hártyára készült, illetve fekete és piros festékkel nyomtatták. Ez utóbbira jó példa a második hazai műhelyben 1477-ben készült Confessionalénak a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött két példánya között az első öt sorban tapasztalható eltérés: az egyikben⁷⁵⁸ ennek színe piros, a másikban⁷⁵⁹ ugyanez viszont fekete.

A nyomtatványok egyes példányai között, a szedésben tapasztalható kisebb-nagyobb eltérések már a könyvnyomtatás legkorábbi korszakától megfigyelhetők.⁷⁶⁰ Ennek az az oka, hogy a szöveg szedésében a nyomás során változás következett be.

Ez a jelenség két, elvben különböző okra vezethető vissza: vagy akaratlan deformálódás állt elő a szedésben a levonatok készítése során, vagy azon tudatosan változtattak. A régi idők tipográfusai műhelyükben ugyanis egészen a nyomtatás befejezéséig igyekeztek a felfedezett hibákat a szedésben kiigazítani, jóllehet az ilyen javítás már szükségszerűen a példányok egy részére terjedt csak ki.

Különösen jól érzékelhető az ilyen jelenség olyan rövid szövegeknél, amelyeket nagy példányszámban állítottak elő, de nem egyszerre, hanem a mindenkor jelentkező igényeknek megfelelően időben eltolódva több részletben, amihez állószedést alkalmaztak. A könyvnyomtatás feltalálását követő éveknek, illetve évtizedeknek ebből a szempontból legjellegzetesebb ilyen kiadványai a búcsúlevelek, ezek a tulajdonképpen kitöltésre szánt, néhány tucat sor terjedelmű űrlapok. Gutenberg mainzi műhelyének legkorábbi termékei közé tartozik az úgynevezett 30 és 31 soros búcsúlevél.⁷⁶¹ Mindkettőnek nem kevesebb, mint hat-hat, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő változata ismeretes. Mindkettő egyetlen

⁷⁵⁶ Boghardt, Martin: *Analytische Druckforschung. Ein methodischer Beitrag zu Buchkunde und Textkritik.* Hamburg (1977).

⁷⁵⁷ Hinman, Charlton: *The printing and proof-reding of the First Folio of Shakespeare.* Vol. 1–2. Oxford 1963.

⁷⁵⁸ Inc. 45.

⁷⁵⁹ Inc. 46.

⁷⁶⁰ Haebler, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde.* Leipzig 1925. 132–133.

⁷⁶¹ GW 6555. és GW 6556.

eredeti szedésről készült több-kevesebb módosítással.⁷⁶² A változások, illetve a változtatások skálája igen széles: kezdve egyes betűk kopásától, a tótágast álló betűk megigazításán át az évszám megváltoztatásáig, vagy akár néhány sor áttördeléséig és újraszedéséig.

Miután a 15. századi magyarországi nyomdákról még csak egyetlen korabeli levéltári említés sem maradt fenn, a hazai tipográfia kezdeteiről minden adatot magukból a fennmaradt nyomtatványokból kell meríteni. Ezért látszott helyesnek e kiadványok ismert példányainak sorról sorra történő gondos összevetése abban a reményben, hogy azokban is fellelhetők lesznek eltérések. Az összevetés szempontjából a Hess-féle műhely mindkét kiadványa számításba vehető, hiszen ezek ma egynél több példányban ismereteseek. Mai őrzési helyükről részletes ismertetés olvasható a fennmaradt példányokról szóló fejezetben.

Ezekről vagy az eredetivel egyező méretű fénymásolat, vagy mikrofilm áll az OSZK-ban rendelkezésre. Az utóbbiakról az eredetivel azonos méretű papírmásolat készült, amelyek alapján történt a példányok összevetése lapról lapra. Hinman fentebb említett kutatásához olyan berendezést alakított ki az amerikai fővárosban, amely két kötet egy-egy lapjának képét optikailag úgy vetíti egymásra, hogy az azok közötti esetleges eltérések biztonságosan és gyorsan felismerhetők legyenek. Közel félszáz ilyen berendezést használnak ma Európa és Amerika különböző intézményeiben. A wolffenbütteli Herzog August Bibliothek segítőkészsége lehetővé tette, hogy ez az ottani Hinman-collator igénybe vehető volt a magyarországi ősnymtatványok példányainak összevetéséhez.⁷⁶³

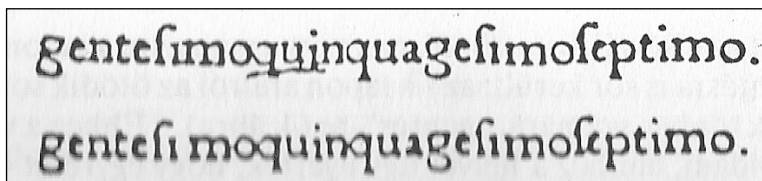
Összesen tehát a *Chronica* tíz, a *Basilius* két példánya került pontos összehasonlításra. Az ügyes szerkesztésű berendezés a legkisebb eltérésre is felhívta a figyelmet. Ez a körülmény azután kifejezetten gondot okozott például a tollvonások esetében, különösen a rubrikálásnál a verzálisoknak piros tintával nagyjából függőlegesen történt áthúzásával. A fehér/fekete másolatoknál ez az eltérés a gép számára pontosan úgy jelentkezett, mintha maguk a betűk különböztek volna egymástól. Utólagos szűrőmunkát igényeltek a papíron látható szúrágások nyomai, hiszen a fénymásolatokon és a fényképnagyításokon ezek alakja és formája – elhelyezkedésüktől függően – sokszor összetéveszthető volt a nyomtatott ponttal.

Bizonytalanságot okozott továbbá, hogy vajon a Hinman-collator által kimutatott egy-egy hiányos betű⁷⁶⁴ oka az eredeti nyomtatványban, esetleg a papír egyenetlenségében, vagy éppen magában a másolatban keresendő. Ilyen és ezekhez hasonló nehézségek ellenére az összevetés végül is igen eredményesnek bizonyult: mindkét megvizsgált hazai ősnymtatvány esetében sikerült is egy vagy több eltérést kimutatni a szedésben. Különösen figyelemreméltó ez a jelenség a *Basilius* esetében, hiszen ennek mérete a másik, kis fólió alakúnak mindössze a fele, ahol is ráadásul csak 17 levélből maradt fenn két példány. Sorra véve a megvizsgált két hazai ősnymtatványt, azok szedésében a következő eltérések voltak felfedezhetők.

⁷⁶² Zedler, Gottfried: Die Mainzer Ablassbriefe der Jahre 1454 und 1455. Mainz 1913. 40, 44–45.

⁷⁶³ Értékes támogatásukért ezen a helyen is őszinte köszönet jár.

⁷⁶⁴ Így pl. a *Chronica* a₄ lapjának utolsó szava végén álló „u” betű a párizsi példányban.

31. kép

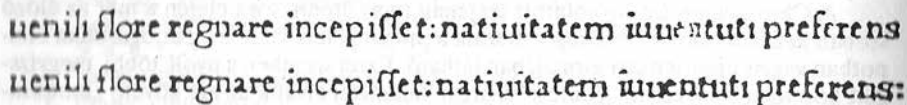
A *Chronica* utolsó nyomtatott lapjának (g₆a) ötödik sora elején a már az előző sorban kezdődő, hosszú, szöveges évszám a prágai példányban még kifogástalan állapotban, vagyis egyetlen szó formájában látható. Ezzel szemben a kilenc többi, megvizsgált kötetben a sorkezdő „gentesi” szórész valamivel elválik az azt követő „moquinquagesimoseptimo.”-tól. (31. kép)

Ez az eltérés a nyomás művelete során elmozdult szedésre jellemző példa. A csak fél sorra terjedő szöveg öntött betűit nem zárták be elég gondosan a keretbe. A sor második felét alkotó, festékezést nem kapott, úgynevezett vakanyag a kelleténél nem egészen egy mm-rel rövidebb lehetett. A levonatok elkészítése során azután a sajtó nyomására az említett helyen a betűk egy kissé eltávolodtak egymástól. Az a körülmény, hogy ez a szétcsúszás a tíz megvizsgált kötet közül nem kevesebben, mint kilencben volt tapasztalható, arra utal, hogy a nem kellően szorosra szedett sor már a nyomás munkafázisa megkezdését követően hamarosan szétnyílhatott.

Talán nem túlságosan messzemenő az a következtetés, hogy az utolsó lapokról lévén szó, a könyv előállításának vége felé már lankadt a figyelem, és így keletkezhetett a nem elég feszesre szedett sor, illetve az említett kis szövegszétcsúszás. Esetleg megvilágíthatók a műhelyben uralkodó állapotok ennek a most tárgyalt lapnak alján olvasható kolofon dátumának szemügyre vételével. Az utolsó sor az „in vigilia penthecostes” szavakkal kezdődik. Vagyis Hess a pünkösdi előtti napot, azaz 1473. június 5-ét jelölte meg mint a kötet elkészültének idejét. Csaknem bizonyosnak látszik, hogy a nyomdász és vállalkozó munkáját a pünkösdi budai országos vásáron kívánta forgalomba hozni.⁷⁶⁵ Lehetséges, hogy ez a határidő szorítólag hathatott a nyomdai munkálatokra, így a zárósorokat tartalmazó szedésforma esetében ilyen, a szónak eredeti és átvitt értelmében is vett „lazaság” igazán könnyen magyarázható módon fordulhatott elő.

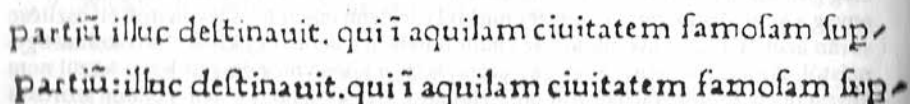
Amíg a fentiekben leírt szedésmódosulás a nyomdász akaratától függetlenül, sőt nyilván annak ellenében történt, addig az összes további felismert eltérés tudatos beavatkozás eredménye. Ezek közül súlyban és terjedelemben egyaránt a legkisebb az, amikor a mondatrészeket elválasztó központosítás behelyezésére utólag került sor. A modern helyesírásban erre a célra a vessző szolgál. A *Chronica* esetében, ha nem is teljes következetességgel, ehhez a kettőspontot alkalmazták. Két ilyen jellegű betoldás volt felismerhető. Az egyik az f₄a lap 16. sorának végén:

⁷⁶⁵ Erre az összefüggésre Kubinyi András volt szíves felhívni a figyelmet.

uenui flore regnare incepisset:natiuitatem iuuentuti preferens
uenui flore regnare incepisset:natiuitatem iuuentuti preferens:

32. kép

partiu illuc destinauit. qui i aquilam ciuitatem famosam sup
partiu:illuc destinauit. qui i aquilam ciuitatem famosam sup

33. kép

„natiuitatem iuuentuti preferens:” (32. kép), a másik néhány lappal odébb, az f₅a lap 10. sora elején: „illuc destinauit.” előtt (33. kép).

Az első esetben a kettőspont három példányból⁷⁶⁶ hiányzik, hat esetben⁷⁶⁷ viszont már látható. A második alkalommal más az arány: ötnél⁷⁶⁸ hiányzik, ötnél⁷⁶⁹ már szerepel. Miután a második esetben ez volt az egyetlen igazítás azon a lapon, szinte aggályoskodó fontoskodásnak tűnik ez a változtatás, különösen akkor, amikor egyrészt a latin szövegek korabeli központosítása általában amúgy sem volt szigorúan kötött, másrészt a *Chronica* szövegében az interpunkciók alkalmazása terén sem tapasztalható valamiféle kényszerű következetes fegyelem.

Más a helyzet az első változtatásnál, mert ott ugyanazon a lapon ezzel egyidejűleg immár érdemi javításra is sor került: ugyanezen az f₅a lapon alulról az ötödik sorban a „gens” szót kijavították annak többes számára, „gentes”-re.⁷⁷⁰ (34. kép) Ehhez a változtatáshoz két betűt kellett betoldani, amihez a helyet úgy nyerték, hogy – egyrészt fejezetkezdetről lévén szó – a valamivel beljebb kezdődő sor betűit kicsivel előre tolták, másrészt a megigazított szó utáni második helyen álló „in” szócska terjedelmét rövidítésjellel egyetlen betűre csökkentették: így lett „gēs saxonū in” helyett „gētes saxonū i”. Hogy ez a szövegmódosítás „gens”-ről „gentes”-re történt és nem fordítva, azt bizonyítja a megváltoztatott szóhoz tartozó két állítmány többes száma.⁷⁷¹

⁷⁶⁶ Bp. EK, Szentpétervár és Bécs.

⁷⁶⁷ Bp. OSZK, Krakó, Lipcse, Párizs, Prága és Róma. – Az Amerikába került példányból ez a levél hiányzik.

⁷⁶⁸ Bp. EK, Szentpétervár, Párizs, Prága és Bécs.

⁷⁶⁹ Bp. OSZK, Krakó, Lipcse, Róma és az Amerikába került példány.

⁷⁷⁰ Miután ezen a lapon a két javítást egyszerre végezték, a példányok megoszlása is természetesen azonos a fentiekben említettel.

⁷⁷¹ „fecissent” és „denegassent”.

Interea accidit: q̄ quedā gēs saxonū in eius regnō ī ptibus
 Interea accidit: q̄ quedā gētes saxonū ī eius regnō ī ptibus

34. kép

Úgy tűnik, hogy itt többszörös szövegromlás történt. Az erdélyi szászok egyetlen „gens”-t, nemzetet alkottak, akárcsak a magyarok és a székelyek.⁷⁷² A budai műhelyben a szedés alapjául szolgáló kéziratban feltehetően az említett két állítmány többes, míg a „gens” egyes számban szerepelhetett. Így kerülhetett azután be a *Chronica*-ba ez a nyelvtanilag suta mondat. Valaki a nyomdában azután, aki a latin nyelvet jól ismerte, de a hazai közjogi viszonyokat nem (valószínűleg Hess), az állítmányokhoz igazította az alanyt. Ezzel szemben Thuróczy, aki erősen támaszkodott a magyar krónikának erre a budai kiadására, ezt az ott a fentiekben kikövetkeztethető módon létrejött hibát felismerte, és az egészet egyes számra alakította át.⁷⁷³

További és immár egyértelmű szövegigazítás tapasztalható a *Chronica* f₄ lapjának 16. sorában. A párizsi és a prágai példányban ennek utolsó szavaként „princi” olvasható. A következő sor azonban az ettől teljesen független „circumpositorum” szóval kezdődik. Mindkét említett példányban kéziratossá javítás olvasható: a kötőjel fölé írt „b₃” (bus). Miután ez az igazítás ugyanazon kéztől származónak tűnik, feltételezhető, hogy azt még a nyomdában írták bele, amikor a kinyomtatott ívekben felfedezték ezt az értelemzavaró hibát. Ezzel párhuzamosan a szedésben is igazítottak, mert a többi hét megvizsgált példányban a sort az immár helyes „prīcipibus” szó zárja. (35. kép)

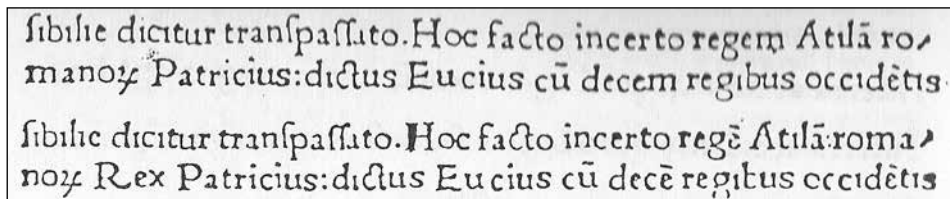
occupatum: exercitum mouit copiosum. & cum multis princ^{dy}
 occupatū: exercitum mouit copiosum. & cū multis prīcipibus

35. kép

A hárombetűnyi többlet az egész sor szedését megigazították. A helynyeléshez legalkalmasabb megoldásnak a legszélesebb betűnek, az „m”-nek és az

⁷⁷² Eder, Josephus Carolus: De initiis iuribusque primaevae Saxonum Transsilvanorum commentatio. Viennae 1792. 7.

⁷⁷³ Johannes de Thurocz. *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Bp. 1985. 552. fejezet – 161. lap 27–29. sor. Magyar fordítása Horváth Jánostól: „az egyik szász nemzet”. Thuróczy János: A magyarok krónikája. Bp. 1978. 253. Miután a *Chronica* 1973. évi hasonmás kiadását – az 1900 évihez hasonlóan az OSZK példányáról készítették, amelyben a „gentes” változat olvasható, Horváth János ennek fordítását „egyik-másik szász nemzet” formájában adta. I. m. 102. – Különben Thuróczy más helyen is végzett nyelvtani igazításokat. Magyar Könyvszemle 1967. 8.

36. kép

„n”-nek az eltávolítása és azok rövidítésjellel történő pótlása bizonyult. Ez három helyen is történt: a sor elején álló „occupatum”, a hatodik „cum”, a záró „princi-” szavak „m” és „n” betűit kihagyták, és helyettük az ezt megelőző „u” illetve „i” betűre hullámvonal alakú (tilde) rövidítésjel került.⁷⁷⁴

További érdemi változtatás történt a *Chronica* szövegében az a₃ a lapon alulról a harmadik sorban is, ahol Aëtiusnak,⁷⁷⁵ aki a catalaunumi csatában Attila ellenfele volt, neve mellett három példányban⁷⁷⁶ a „Romanorum rex patricius” olvasható. (36. kép)

Kézai Simon krónikája, amelyből ez a hunokról szóló rész származik, a 14. században átdolgozásra került. Ennek az utóbbinak szövegkiadásából⁷⁷⁷ kiviláglik, hogy a kéziratban fennmaradt több változat egyikében sem található a „rex” szó, hanem kizárólag csak a Hess-féle nyomtatott kiadásban. A fentiekből azután most az is kiderült, hogy annak sem mindegyik példányában.⁷⁷⁸

Az kétségtelen, hogy az eredeti és helyes krónikaszövegben nem szerepel a „rex” szó. Azt feltehetően valaki olyan toldotta be, aki kevésnek minősíthette Attila korábbi szövetségese, majd későbbi ellenfele, a római hadsereg fővezére⁷⁷⁹ számára egyszerűnek tűnő „patricius” megjelölést. Pedig ez abban az időben az adományozható legmagasabb cím volt. Miután ugyanebben a mondatban a továbbiakban Aëtius szövetségeseiként tíz nyugati király⁷⁸⁰ szerepel, a „patricius” címmel elégedetlen személy betoldotta a római vezér neve mellé a „rex” szót. Úgy gondolhatta az illető, hogy akinek tíz király volt a szövetségese, annak magának is legalább királynak kellett lennie.

Hogy ez a személy ki volt, és a „rex” szó mikor és hogyan került bele a *Chronica* egyes példányainak szövegébe, azt csupán találgatni lehet. Elképzelhető,

⁷⁷⁴ Pontosabban az ugyancsak kiemelt „u” betűk helyére ilyen alakú, egybeöntött abbreviaturát szedtek.

⁷⁷⁵ Neve a *Chronicában* „Eucius”.

⁷⁷⁶ Krakkóban, Lipsében és Rómában.

⁷⁷⁷ *Scriptores rerum Hungaricarum...* I. 265. lap 6–7. sor.

⁷⁷⁸ Az említett kritikai kiadás is abból a bevezetőben említett feltételezésből indult ki, hogy a nyomdai úton előállított szöveg valamennyi példánya azonos. A külföldön őrzött és így részletesebben nem vizsgált három példányában (Krakkó, Lipcse, Róma) azonban itt érdemi szövegváltozat maradt fenn.

⁷⁷⁹ „magister militum”

⁷⁸⁰ „cum decem regibus occidentis”

hogy a budai nyomdában olyan kéziratos másolatból szedték a szöveget, amelyben ez a szó szerepelt, később azután ezt az idegen betoldást észrevették és kiemelték a szedésből. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a betoldásra éppen a Hess-műhelyben és éppen a nyomás alatt került sor.

A fentiek alapján tehát a bizonytalan irányú szövegmódosítás technikai lebonyolítása az előzőekben ismertetett igazítással azonos módon történt: a „rex” szóval bővebb változatban az előtte, Attila neve mellett álló „regem” és az utána jóval később következő „decem” szavak utolsó „m” betűje helyett az előző „e” felett rövidítésjel áll, amíg a „rex” nélküliben ez a két szó teljesen kiírva látható. Mindehhez két sorban összesen pontosan egysornyi szöveg szedésének megmozgatására volt szükség.

A *Chronica* legigényesebb és egyben legelgondolkodtatóbb igazításának a bemutatása maradt utoljára. A 8. a lap 19. sorának élén a szentpétervári és római példányban „usque ciuitatem tolnam” szavak olvashatók. Ezzel szemben az összes többi, szám szerint nyolc példányban a „tolnam” szó helyett „tullinam” áll. (37. kép) Két Duna menti város, a dunántúli Tolna és az alsó-ausztriai Tulln összetévesztéséről van tehát szó. Különösen latinul cseng össze megtévesztő módon ezek neve: „civitas Tolna” és „civitas Tulna”. Megvizsgálva a leírt eseményeket, egyértelmű, hogy a szöveg nem Tolna, hanem Tulln városára vonatkozik. Ugyanis Aba Sámuel 1042 februárjában az ellenfele, Orseolo Péter pártfogója, III. Henrik császár alá tartozó osztrák örgrófság területére tört be, amelyet a *Chronica* magyarra fordított szavakkal így ad elő: „a Traisen nevű folyótól igen sok foglyot magával hurcolva egészen Tulln városáig nyomult előre.”⁷⁸¹

Tolna és Tulln helységeknek a fentiekben körvonalazott összetévesztése a *Chronica* egy korábbi fejezetének értelmezése kapcsán is vet fel problémákat. Az a lapon a 8–17. sorokban egymást követően három alkalommal is szerepel „civiſas Tolna” a hunok és a rómaiak csatározásainak leírása kapcsán. Ezen belül a 10. sorban olvasható: „Tolna civitas est in austria, tres rastas distat a Vienna”. Ez Horváth János fordításában így szól: „Tolna város Ausztriában van három napi járásra Viennától.”⁷⁸² Ez a mondat több ellentmondást is tartalmaz. Tolna sohasem tartozott Ausztriához. Béctől mintegy 400 kilométert kell megtenni a Duna mentén lefelé annak, aki el kíván jutni ebbe a dunántúli megyének ma is nevet adó helységbe. Ehhez pedig sokkal több időre van szüksége a gyalogos utazónak, mint három nap. Ráadásul érthetetlen, hogy a távolságot miért éppen Béctől mérték Tolnáig. Ezzel szemben Tulln valóban mindig Ausztria része volt. A Duna mentén Béctől felfelé alig 30 kilométerre fekszik. Ez a távolság lényegében megfelel három germán mérföldnek, amely a „rasta” szó valódi jelentése.

Amint a fentiekben már szó esett, a *Chronicának* a hunokról szóló része Kézai-tól származik. A „tres rastas” tartalmú magyarázó mondat fellelhető már a Képes

⁷⁸¹ Horváth János fordításában: *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 40. – Traisen folyó („Trey-sama”) a Tulln folyóval párhuzamosan halad, és ettől nyugatra ömlik a Dunába.

⁷⁸² *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 12.

usq̃ ciuitatem tolnam.in qua pernoctauit.Factum autem est
usq̃ ciuitatem tullinam.ī qua pernoctauit.Factum autem est

37. kép

Krónikában⁷⁸³ és Thuróczyánál⁷⁸⁴ is. Mindkettőnek magyar fordítása is megjelent. Az előbbi Geréb László átültetésében így szól: „három állomásnyira Bécstől,”⁷⁸⁵ míg ugyanez Thuróczyánál Horváth Jánostól: „három mérföldnyi távolságra van Bécstől.”⁷⁸⁶

Kézai és a belőle készült későbbi átdolgozások kritikai kiadása bizonyosra veszi, hogy a hunok történetében a *Chronica*-ban szereplő „Tolna” eredetileg „Tulna”, vagyis az ausztriai Tulln városa volt.⁷⁸⁷ Ugyancsak a kritikai kiadásból azt is meg lehet tudni, hogy ez a „Tolna” alak kétszer is olvasható a Dubnici Krónikában és egyszer-egyszer a Hess által nyomott úgynevezett Budai Krónikában, illetve a Csepregi-kódexben.⁷⁸⁸

Miután a Dubnici Krónika, amely a későbbiekben még további vizsgálat alá kerül, a budai *Chronica* nyomán íródott, így egyértelmű, hogy miképpen került abba „Tulln” helyett kétszer is „Tolna”. A Képes Krónika szövegének egyik változatát képező Csepregi-kódexet a marosvásárhelyi Teleki Téka őrzi.⁷⁸⁹ Budapesten erről két kéziratos másolat áll rendelkezésre. A 18. században készültben⁷⁹⁰ kétszer „Tulna”,⁷⁹¹ egyszer „Tolna”,⁷⁹² egyszer pedig „Colna”(!)⁷⁹³ olvasható. Az 1854-ban íródott másik budapesti másolat⁷⁹⁴ szövege rendkívül gyatra. Úgy néz ki, mint egy rossz iskolai dolgozat: tele van piros tintás javításokkal és más igazításokkal. Itt is kétszer látható „Tulna”,⁷⁹⁵ és – a másikkal ellentétben – kétszer „Tolna”,⁷⁹⁶ vagyis a fentebb említett „Colna” helyén is ez utóbbi áll.

⁷⁸³ Képes Krónika. Bp. 1964. 74.

⁷⁸⁴ Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Bp. 1985. 109.

⁷⁸⁵ Képes Krónika. Bp. 1959. 61.

⁷⁸⁶ Thuróczy János. A magyarok krónikája. Bp. 1978. 45.

⁷⁸⁷ *Scriptores rerum Hungaricarum...* I. 259. lap 23. sor és 260. lap.

⁷⁸⁸ Annak jelölése, hogy a hunok történetében a „Tolna” szó nem csupán egyszer olvasható az 1473. évi nyomtatott kiadásban, kimaradt a kritikai kiadásból. Hogy ugyanez a kritikai kiadás az 1042. év eseményeinél csak a *Chronica* „Tullinam” változatát tüntette fel, viszont érthető, hiszen a „Tolnam” változat egyedül a magyar kutatók által gyakorlatilag eddig alig vizsgált szentpétervári és római példányban olvasható.

⁷⁸⁹ Jelzete Ms. 50. (Fol.1029). = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 1964. 214–219.

⁷⁹⁰ OSZK Quart. Lat. 3345.

⁷⁹¹ A 8b és 41a lapon.

⁷⁹² A 8b–9a lapon.

⁷⁹³ A 9a lapon.

⁷⁹⁴ MTA Könyvtára Ms 909. – korábbi jelzete: Cod. Lat. 4° 8.

⁷⁹⁵ A 17. és 88. lapon.

⁷⁹⁶ A 17. és 18. lapon.

Visszatérve a „Tolna” szó többszörös szereplésére Tulln helyett a *Chronica* szövegében, a szó későbbi előfordulásának a nyomás közben történt megigazítása a következő módon magyarázható. A magyarok krónikájának a budai nyomdában a szedés alapjául szolgált kézírata már romlott szövegű lehetett ezeken a pontokon: az egyik másoló, akinek Tolna városa fogalom volt, de akinek Tulln neve semmit sem jelentett, ez utóbbit mind a négy alkalommal „Tolná”-ra változtatta, amint ez – legalábbis részben – a Csepregi-kódexben is megtörtént.

Hess ugyan kétségtelenül járatos volt a latin nyelvben, de a magyar történelemben és földrajzban ugyanilyen bizonyosan nem. A magyar személy- és helyneveket műhelyében nyilván igyekeztek pontosan úgy szedni, ahogy azokat a kéziratukban olvasni tudták. A kötet elején háromszor is kinyomtatott „civitas Tolna” ezért tehát ebben a formában maradt az utókorra. A második füzet nyomása közben egy a magyar történelemben és földrajzban járatos személynek (feltehetően Kárai László), aki olvasta az 1042. évi história frissen elkészült íveit, megütötte szemét ez a hiba. Figyelmeztetésére Hess ezt azután a szedésben megigazította, így a fennmaradt példányok túlnyomó többségében már az ausztriai város neve található.

Itt jegyezhető még meg, hogy Dümmerth Dezső⁷⁹⁷ felvetette annak lehetőségét, hogy a hunokról összeállított históriájába Kézai Tullnt és Zeiselmauert nem a római romok emléke alapján vette be, amint ezt előtte többen is feltételezték.⁷⁹⁸ Szerinte a hunok a Dunántúl északnyugati negyedében lefolytatott harcokat követően nem üldözték az őket korábban megverő rómaiakat a mai Ausztria területére, hanem valóban a mai Tolnán át az Al-Duna felé vették útjukat. A Demeter-legendában szereplő „Keramesziosz” elferdítése lehet Kézainál „Cesumaur”, tehát ezt a helységet sem Ausztriában, hanem a Duna alsó folyása mentén kell keresni. Kézai végül is mindebben a hunok történelmének nem Attila előtti, hanem az Attila utáni egyik fejezetét örökítette meg, amikor a Duna-medencéből távoztak. Így olvasható ez a Csaba-legendában is. Megerősítve látta magát Dümmerth ebben a feltevésében a Nibelung-ének által is.

Akár igaz az ő gondolatfelvetése, akár nem, az bizonyos, hogy a 14. századi magyar krónika, amelyből Hess kéziratot forrása fakadt, Tulln ausztriai fekvésének részletes magyarázásával – történelmileg akár hitelesen, akár nem – mindeképpen erről a városról kívánt írni, és nem a valóban nagy múlttal rendelkező dunántúli helységeiről, Tolnáról.⁷⁹⁹

A négy utolsóként tárgyalt, érdemi szövegmódosítással járó szedésigazítások a *Chronica* példányaiban különböző számban fordulnak elő. Ez természetes, hiszen a változatok közül is az egyik mindig gyakoribb,⁸⁰⁰ amíg a másik jóval ritkábban⁸⁰¹ található. A variánsok a szedésnek a nyomás során történt igazításából

⁷⁹⁷ Az Árpádok nyomában. Bp. 1977. 60–75.

⁷⁹⁸ Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1944. 45.

⁷⁹⁹ Az, hogy Dümmerth írása ide bedolgozásra kerülhetett, Pavercsik Ilona figyelemfelhívásának köszönhető.

⁸⁰⁰ Öt-hét példányban olvasható: „gens”, „rex”, „tullinam” és „principibus”.

⁸⁰¹ Kettő-négy példányban olvasható: „gentes”, „rex” nélkül, „tolnam” és „princi”.

származnak, ez a munkafázis pedig minden lap esetében külön-külön bonyolódott le. A változatok így ezért a kinyomtatott ívekből felkötött példányokban szükségszerűen egyenetlenül szóródtak szét. A kilenc megvizsgált példány közül kettőben⁸⁰² ez a négy változat mindig a gyakoribbhoz tartozik, négy kötetben⁸⁰³ három gyakoribb és egy ritkább változat, míg háromban⁸⁰⁴ pedig két gyakori és két ritka található.

A kettő-négy példányban előforduló négy ritkább változat összesen tíz esetben fordul elő, amelyek közül mindössze egy esetben⁸⁰⁵ hazai gyűjteményben, a többi kilenc ritkább variáns mind külföldön őrzött kötetben látható.⁸⁰⁶ Nyilván ennek is tulajdonítható, hogy a szakemberek által alaposabban megvizsgált két hazai példány közötti egyetlen érdemi szövegeltérésre⁸⁰⁷ eddig még nem derült fény.

A fentiekben áttekintett szövegeltérések alapján mód nyílik arra, hogy a Hess-féle kiadvány másolataiban is szemügyre lehessen venni a három utolsó, legjellegzetesebb változatot. Elsőként érdemes volt ebből a szempontból a Dubnici Krónikát megvizsgálni, amely – némi önállósággal ugyan – de 1479–1480-ban igen erőteljesen támaszkodott a Budán nyomtatott kiadásra. Mátyás Flórián szövegkiadása⁸⁰⁸ nyomán ezzel kapcsolatban a következők voltak megállapíthatók. A százszok „gens”-e esetében a Dubnici Krónika szóról szóra megismételte a budai kiadás nyelvtanilag suta változatát: az alany egyes számban, az állítmány viszont többesben áll.⁸⁰⁹ Aëtius neve mellől a „rex” szó hiányzik.⁸¹⁰ A hunok történetében⁸¹¹ mindhárom alkalommal pontosan átvett „Tolná”-t követően az 1042. év eseményeinél a gyakoribb „Tullinam” változat olvasható.⁸¹² Mindebből az derül ki, hogy a Dubnici Krónika a Hess-féle nyomtatvány olyan összeállítású kötetéről készült, amely a szövegváltozatok tekintetében a megvizsgált kilenc mai példány egyikével sem egyezik.

A budai nyomtatott *Chronica* pontos lemásolását 1481 szeptemberében – tehát nem sokkal a Dubnici Krónika elkészítését követően – fejezte be Johann Mene-starffer.⁸¹³ A változatok közül ebben a „gens” szó szerepel,⁸¹⁴ a „rex” szó megvan,⁸¹⁵ továbbá a „Tullinam” olvasható.⁸¹⁶ Ilyen változatokat tartalmaz a *Chronica* kilenc

⁸⁰² Bp. EK és Bécs.

⁸⁰³ Bp. OSZK, Szentpétervár, Párizs és Prága.

⁸⁰⁴ Krakkó, Lipcse és Róma.

⁸⁰⁵ Az OSZK-ban „gentes”.

⁸⁰⁶ Egyszer: Szentpétervár, Párizs és Prága. Kétszer: Krakkó, Lipcse és Róma.

⁸⁰⁷ Az OSZK-ban „gentes”, az EK-ban „gens”.

⁸⁰⁸ *Chronicon Dubnicense*. Quinque-Ecclesiis 1884.

⁸⁰⁹ 67a – szövegkiadás 138.

⁸¹⁰ 8a – szövegkiadás 14.

⁸¹¹ 6a–6b – szövegkiadás 11.

⁸¹² 24b – szövegkiadás 53.

⁸¹³ A kötetet ma Budapesten az Eötvös József Kollégium könyvtára őrzi. – Magyar Könyvszemle 1973. 349–350. – Teljes fénymásolat az OSZK-ban: Facs. I. 741.

⁸¹⁴ 58. lap 19. sor.

⁸¹⁵ 9. lap 31–32. sor.

⁸¹⁶ 26. lap 19. sor.

átnézett példánya közül négy. Miután Menestarffer másolását Bécsben végezte, így nem zárható ki, hogy ez egykor éppen a *Chronica*nak ma is ebben a városban őrzött példánya alapján történt, amely a 15. században a helyi könyvtáré volt.

A budapesti Egyetemi Könyvtár erről a Menestarffer-féle kézitről két, a 18. században készült másolatot is őriz.⁸¹⁷ Ugyanebben a gyűjteményben megtalálható a *Chronica* szövegének ugyancsak a 18. században írt további másolata is.⁸¹⁸ Ez azonban Péter históriája táján megszakad, így csak a „rex”⁸¹⁹ és a „Tullinam”⁸²⁰ változatok találhatók meg benne. Miután mindkét változat ugyanebben a formában olvasható Menestarffernél is, nem zárható ki, hogy ez a harmadik másolat is ugyanerről a bécsi kézitről készült. Ez már csak azért is elképzelhető, mert az eredeti, 1481-ben készült kézirat 1702-ben a történelmi érdeklődésű erdélyi főúr, Kálnoki Sámuel birtokában volt.⁸²¹ Ő éppen ebben az évben a magyar történelemről egy másik könyvet, Pethő Gergely munkáját⁸²² adatta ki Bécsben, így feltehetően készséggel bocsátotta rendelkezésre a magyarok krónikájának ezt a szövegét is a tudós érdeklődők számára.

Ismeretes a budai krónikakiadásnak két további, korabeli, kéziratos másolata is: a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban, illetve a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban.⁸²³ Mindkettő tartalmazza Hessnek a kiadvány elején álló ajánlása szövegét is, viszont egyik sem a kolofont. Mindkét kézirat pontosan azokat a nyomdai változatokat tartalmazza, mint a fentiekben már ismertetett Menestarffer-féle másolat. A szakirodalom alapján fény derül még arra is, hogy a müncheni szöveget az 1493-ban megjelent világkrónikája alapján neves Hartmann Schedel 1480-ban Ambergben, feltehetően a nürnbergi Scheurl család könyvtárában őrzött korabeli kézitről másolta le.⁸²⁴

Ezek szerint a *Chronica* 1473. évi megjelenését követően a délnémet nyelvet területen több kéziratos másolat is készült a *Chronica* szövegéről, amelyek közül négy pontosan azonos, és így talán egymástól átvett szövegük ma is ismeretes. Komoly érdeklődés mutatkozott tehát ezekben az években a magyarok története iránt a Mátyás királlyal szinte állandó ellenségeskedésben álló III. Frigyes császár országaiban. A Hess által készített kiadvány így alighanem kelendő volt. A növekvő külföldi érdeklődés kielégítésére néhány esztendővel később már nem is állt rendelkezésre példány. Ekkor és ezért készültek az említett másolatok Hess előszavával, de a kolofon nélkül.

⁸¹⁷ Collectio Hevenesiana, Tom. L. pag. 203–284. – Collectio Kaprinaiana 2° XVII. Nr. 1.

⁸¹⁸ Collectio Prayana, Tom. XXIX. Nr. 4.

⁸¹⁹ 4a lap.

⁸²⁰ 15b lap.

⁸²¹ Magyar Könyvszemle 1973. 351.

⁸²² RMK I 1645.

⁸²³ Magyar Könyvszemle 1910. 9–19. – Wien Cod. 3445, fol. 95a–171; München Cod. lat. 442, fol. 165–265.

⁸²⁴ Stauber, Richard: Die Schedelsche Bibliothek. Freiburg im Breisgau 1908. 63 – 66. – Megerősítette ezt a nürnbergi Scheurl-Bibliothek 1987. 7. 8-án kelt levele is, amely szerint a jelzet nélküli korabeli gyűjtőkötet 411–452. levelein olvasható a *Chronica* szövegének kéziratos másolata.

quodā incūbere putandū est:& qdē oīm
quoddā incūbere putādū est:& qdē oīm

38. kép

Ennek fényében érthető, hogy a Thuróczy-féle krónika 1488. márciusi, brünni kiadását követően még ugyanannak az évnek júniusában Theobald Feger budai kiadó megjelentette ennek a műnek ugyancsak dúsan illusztrált utánnyomását az augsburgi Ratdolt-nyomdában. A magyarok története komoly könyvsikernek bizonyult, hiszen ma is sok-sok tucat példányát őrzik a Thuróczy-krónikának a világ számos országában, különösen az augsburgi kiadásból. Így azután immár kielégítést nyert a téma iránti korábbi nagy érdeklődés, ezért a továbbiakban már nem volt szükség kéziratos másolatokat készíteni a magyarok nyomtatott történetéről, amint ez a Hess-féle *Chronica* esetében történt.

Ugyancsak Hess *Chronicájának* felhasználásával készült az úgynevezett *Chronicon Posoniense* is. Itt azonban a nyomtatott szöveg csak részben tükröződik: a fentiekben külön is vizsgált három változat közül egyedül a legelső található meg benne: Aëtius neve mellett nem áll a „rex” szó.⁸²⁵ Ez viszont túlságosan kevés támpontot nyújt ahhoz, hogy e variáns alapján kikövetkeztethető legyen az igénybe vett *Chronica*-példány.

A Hess-féle műhely másik ismert terméke, a *Basilus* aprócska kötet, de a harmadik levelének verzóján a 10. sorban a bécsi és az eichstätti példány között mégis eltérés mutatkozik a szedésben. A Bécsben olvasható szövegrészlet: „quodā incūbere putandū est”, míg Eichstättben: „quoddā incūbere putādū est”. (38. kép)

Tehát a korábbi „quoda(m)” szót kiigazították „quodda(m)”-ra. A betűnyi betoldás helyét azzal nyerték, hogy a „putandū” szó „n” betűjét kihagyták, és azt az előtte levő „a” betű fölé rakott rövidítésjellel helyettesítették. Ez a változtatás kifejezetten igényességet tükröz. Úgy tűnik, hogy a kiadvány szövegét hozzáértő személy a nyomás fázisában átolvasta, különben az ilyen kis, nem szemet szúró hiba aligha került volna napfényre. Így szinte meglepő, hogy ezt azután a szedésben rögtön ki is javították.⁸²⁶

⁸²⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. II. Budapestini 1938. 22. lap 22. sor.

⁸²⁶ Még egy további, nem túl jelentős eltérés észlelhető a *Basilus* két példánya között: a 8. levél rektójának 11. sora Bécsben valamivel beljebb kezdődik, míg Eichstättben ennél kb. egy mm-rel előbb áll.

Kárai a nyomdaalapító?

Hess és Kárai kapcsolata – éppen a *Chronica* ajánlásnak tanúsága szerint – kétségtelenül jelentős lehetett az első hazai nyomda megalapítása kérdésében. Ennek megfelelően ezzel a kérdéssel a szakirodalomban többen is foglalkoztak.

E téren Fraknói volt az első, aki az erről szóló és úttörő írásának címében Kárait „a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon” megjelöléssel illette. Szerinte Hess Magyarországra történő áttelepedésének és a nyomda felállításának költségeit Kárai magára vállalta: „Kárai László arra, hogy a budai nyomda felállítását és működését lehetővé tegye, a mecénás fennkölt szelleme mellett az anyagi föltételeket is bírta.”⁸²⁷

Valóban, Kárai a hazai viszonyok között igencsak tehető embernek számított. Bár csupán néhány birtokszerzési ügyletéről maradtak fenn oklevelek, de a vagyongyűjtésnek ezzel az akkoriban általánosnak mondható módszerével szemben inkább készpénz felhalmozására törekedett.⁸²⁸ Jól példázza ezt az, hogy 1474-ben Mátyás király sziléziai hadjáratához Erneszt János királyi kincstárnoknak nyolcezer forintot adott kölcsön. Kárainak tehát anyagilag – elvben – módjában állott az első magyarországi nyomda megalapítása azzal, hogy Hess Budára történő áttelepedésének költségeit pártfogóként fedezze.

Érdekes és a korabeli viszonyokra meglehetősen jellemző az említett kölcsön további sorsa. Kárai az összeget a következő esztendő végéig sem kapta vissza. Ekkor a kincstárnok azt az írásos ígéretet tette, hogy a nyolcezer forintot a király fogja visszaadni, de ha ez mégsem történne meg, úgy Erneszt saját vagyonából elégíti majd ki a kölcsönadót. Egyben „fáradtsága és költségei fejében” még további 400 forintot is megígért Kárainak.⁸²⁹ Akkoriban ez az uzsora fogalmához szorosan kötődő és bibliai alapon elítélt „kamat” szónak volt a behelyettesítése.

A kincstárnok hamarosan meghalt, majd Kárainak sikerült a királytól négyezer forintot visszakapnia. A hátralékban maradt 4400 forint követelés még Kárai végrendeletében is szerepel. Ezt az összeget ott részben az esztergomi, részben az óbudai káptalanra hagyta. Az 1506-ban lefolytatott országbírói vizsgálat még mindig ennek a vissza nem adott összegnek a sorsával foglalkozott.⁸³⁰

Fraknói fentebb idézett gondolatmenetét a következőkkel folytatta: „Amikor a nyomda felszerelve állott, a nyomdászra és pártfogójára nagy csalódás várakozott. Kétségtelenül arra számítottak, hogy a király és a főpapok vetélkedni fognak a megrendelésekben. Ez nem következett be. Hess András maga panaszkodik, hogy nem kevés ideig foglalkozás nélkül élt”. Végére, miután megrendelő nem jött, maga gondoskodott arról, hogy sajtója ne álljon. Főrangú mecénás hiányában

⁸²⁷ Fraknói, Karai 15.

⁸²⁸ Fraknói, Karai 15. – Bónis i. m. 228–229.

⁸²⁹ Fraknói, Karai 15. – Magyar Történelmi Tár XII. (Pest 1863.) 27. lap 48. sz. és szövegkiadása 123. lap V. melléklet.

⁸³⁰ Fraknói, Karai 15. – Magyar Történelmi Tár i. h. 38–41. lap 65. sz.

a nagyközönséghez fordult. Ezért olyan könyvet akart nyomtatni, mely vevőkre az ország mindenrendű lakosai sorában biztosan számíthatott.”⁸³¹

„Maga Karai, a jóakarát és áldozatkészség erénye mellett, úgy látszik, nem bírta azt a képességet, hogy a nyomdát munkával lássa el. Így történt, hogy Hess András, mint maga panasolja, nem kevés ideig foglalkozás nélkül volt.” „Végre, miután megrendelésekre hiába várakozott, maga, saját kockázatával, vállalkozott munkára.”⁸³² „Valószínű, hogy a krónika közrebocsátásával tett kísérlete balul ütött ki...” „Karaí László... volt az egyetlen, ki fölismerte annak fontosságát és szükségességét, hogy Magyarországnak nyomdája legyen.”⁸³³

Fraknoi később, a *Chronica* hasonmás kiadásának előszavában a nyomdaalapítás kapcsán Karaí és Hess kapcsolatáról a következőket írta: „A lelkes főpap a német Hess Andrással egyezsége lépett s fölajánlotta neki a költséget, a végből, hogy hazánk fővárosában nyomdát állítson fel.”⁸³⁴

Gulyás Pál meglehetősen tartózkodóan ítélte meg Fraknoi fenti fejtegetéseit Karaí szerepét illetően: „Biztosan csak annyit tudni, hogy Karaí László Olaszországból hívta meg Hesst.”⁸³⁵

Fitz a Hessről írt monográfiájában külön fejezetet írt „Karaí szerepe a budai nyomda megalapításában” címmel.⁸³⁶ Itt – többek között – a következők olvashatók: „Mikor Karaí Hesst Budára hívta, mindenesetre olyan előnyökkel kecsegtette, melyek felérték azokkal, amelyeket Róma nyújtott. Erkölcsei meg anyagi támogatást s versenytárstól mentes működést remélhetett Hess Magyarországon.”⁸³⁷

Fitz: „Ezen felül a nyomdász még kérhetett privilégiumot, adómentességet, szabad szállást és ellátást, továbbá a papír és a betűfém beszerzését is.”⁸³⁸ „A sajtók, a matricák s a különféle szerszámok beszerzése a nyomdász kötelessége volt; a pártfogó viszont biztosította az üzem folytatásához szükséges anyagokat, mint a papírt s a fémeket.”⁸³⁹ „Karaí pénzt adott a nyomda alapítására, sőt az alapítás után is az üzem fenntartására...”⁸⁴⁰ Hess előszava keveset árul el abból, amit érte Karaí a pénzbeli segítségen kívül tett.

Az előszóból annyi bizonyos, hogy nem gondoskodott számára megrendelésekről s nem ő szerezte meg számára a *Chronica Hungarorum* szövegét. Hess szinte szemrehányóan mondja: „Mikor... a Te jó voltodból Magyarországra jöttem, nem kevés ideig munka nélkül voltam.”⁸⁴¹ „Bármily nagyok voltak is Karaí érdemei, Hess mégis gondolkodott, sőt „hosszasan tépelődött”, kinek ajánlja

⁸³¹ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1900. 8–9.

⁸³² Fraknoi, Karaí 12.

⁸³³ Fraknoi, Karaí 14.

⁸³⁴ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1900. 8.

⁸³⁵ Gulyás, A könyvnyomtatás 17.

⁸³⁶ Fitz, Hess 77–82.

⁸³⁷ Fitz, Hess 77.

⁸³⁸ Fitz, Hess 78–79.

⁸³⁹ Fitz, Hess 80.

⁸⁴⁰ Fitz, Hess 81.

⁸⁴¹ Fitz, Hess 81.

a krónikát? ...Hess bízott Karai további támogatásában, melynek segítségével nagyobb könyveket is óhajtott nyomtatni: „Fogadd tehát ezt a könyvecskénket... hiszen a munka legfőbb indítóoka Te voltál...”⁸⁴² „Mégis Hess a krónikát nem megrendelésre, nem Kárai kívánságára, hanem saját kezdeményezésére adta ki.”⁸⁴³ A pártfogó legfontosabb szerepe az volt, hogy pénzét adott.

Negyedszáz évet követően Fitz újra írt Hess és Kárai kapcsolatáról.⁸⁴⁴ Ekkor úgy látta, hogy Hess Kárai anyagi és erkölcsi támogatásával önállósítani kívánta magát Budán. Az alkancellár pedig elég gazdag volt hozzá, hogy a nyomdaalapítás költségeit viselje.⁸⁴⁵

Ugyanennek a témának kapcsán Varjas Béla arról írt, hogy egyrészt Hess „nem olyan fogadtatásra talált Budán, mint amilyenre számított”, másrészt „Kárai talán időközben ráeszmélt arra, hogy a nyomdász, amely Rómában megtetszett neki, itthon még talajtalan próbálkozás.”⁸⁴⁶ „Hess azt remélte, hogy a *Chronica Hungarorum* gyorsan és jó haszonnal eladható, mert Kárai támogatása, a jelek szerint, csak az első kiadvány megjelenéséig terjedt.”⁸⁴⁷ „A *Basilius* – Xenophon kötetet saját költségén jelentette meg.”⁸⁴⁸ Később Varjas ugyanezzel kapcsolatban még arról is írt, hogy az elkedvetlenedett Kárai „Hessnek csak helyiséget és némi anyagi támogatást juttatott, amire tán korábbi ígérete kötelezte. Egyébként azonban magára hagyta: boldoguljon, ahogy tud.”⁸⁴⁹

Soltész Zoltánné több ízben is foglalkozott a budai nyomda kapcsán az annak létrejöttét elősegítő mozzatörökkel. Megítélése szerint „Hess – Karai támogatásában bízva – kedvezőbbnek ítélhette a budai nyomdaalapítást a római lehetőségeknél.” „Kárai támogatta is Hesst a nyomda berendezésében”. Karain kívül „más pártfogóra nem sikerült szert tennie”.⁸⁵⁰

Voltak, akik az óbudai prépost ismerkedését a nyomdászattal igencsak színesen, szinte dramatizálva ecsetelték. Ennek természetesen semmi köze sincs a tényszerű megállapításokhoz. Így írt pl. Gulyás Pál: „Kárai a római nyomda megszemplélése közben a hirtelen elragadtatás impulzusának engedve, úgy általánosságban említhette meg, mily szívesen látná a műhelyt Budán.”⁸⁵¹

Összefoglalva a fenti nézeteket, megállapítható, hogy a legutóbbi időkig a budai nyomda megalapítását általában a *Chronica* ajánlásában szereplő két személlyel hozták kapcsolatba. Egyedül a hangsúlyban észlelhető a szakírók között

⁸⁴² Fitz, Hess 82.

⁸⁴³ Fitz, A magyar nyomdász... 120.

⁸⁴⁴ Fitz József: A magyar nyomdász, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. Bp. 1959.

⁸⁴⁵ Fitz, A magyar... 99.

⁸⁴⁶ Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 82.

⁸⁴⁷ Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 82–83.

⁸⁴⁸ Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 83. – Mindez kiegészítésekkel újra olvasható: Varjas Béla: A magyar reneszánsz... i. m. 28–29.

⁸⁴⁹ Varjas, A magyar reneszánsz... 29.

⁸⁵⁰ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. VIII. – Magyar Grafika 1973. 3. sz. 9–10. – A magyar könyvnyomtatás képeskönyve 1473–1973. Bp. 1973. 7. – A picture book of printing in Hungary 1473–1973. Bp. 1973. 6.

⁸⁵¹ Gulyás, A könyv sorsa I. 46. – Csaknem szó szerint vették át ezt később tőle: Forrás 1973. 75.

némi eltolódás: hol inkább Hess vállalkozó kedve, hol meg Kárai mecénási szerepe⁸⁵² nyert kidomborítást, hol pedig mind a kettő.

Azonban éppen az egyetlen közvetlen forrás, a *Chronica* ajánlása egyes fordulatainak elemzése minden esetben ellentmondásos helyzethez vezetett. Ha ugyanis Kárai viselte a vállalkozás minden költségét, akkor nem lett volna szabad Hessnek „sokáig töprengeni”, hogy kinek is ajánlja első kiadványát, ha pedig Hess önálló vállalkozása lett volna, úgy miért írta Kárairól, hogy „nála nélkül befejezni sem tudta volna munkáját.”

*

A budai ősnymda alapítójának vizsgálata során ki kell még térni Mátyás királynak ezzel kapcsolatban feltételezett szerepére. A fentiekben a *Buda 1473* című fejezetben már részletes kifejtésre került, hogy milyen feltűnően korai a nyomdászat megjelenése Európának ezen a kevésbé fejlett részén. Többeknek is igen vonzónak tűnt ezt az általánostól annyira elütő, gyors felzárkózódást Mátyás király messzelátó politikájával magyarázni. A legszakyszerűbb teóriát e téren a nyomdászattörténet jeles szakértője, Fitz József dolgozta ki. Ő Silius Italicus *Punica* című művének Pomponius Laetus által gondozott korai kiadásában vélte felfedezni azt a láncszemet, amely összekapcsolhatja Hesst a magyar uralkodóval.⁸⁵³

Máig sem sikerült teljesen megnyugtató módon tisztázni, hogy ezt a kiadványt pontosan ki is állította elő Rómában.⁸⁵⁴ Miután Fitz meggyőző módon kikövetkeztette, hogy Hess nyomdai felszerelése a római Lauer-féle műhellyel hozható összefüggésbe, arra gondolt, hogy az ebben a műhelyben korrektori munkát végző Pomponius Laetus gondozásában napvilágot látott szövegnek ezt a kiadását Hess szedhette. Ezzel kívánta bemutatni Mátyásnak mintegy próbanyomatként a tipográfiában való jártasságát. Ennek az 1471. április 26-án⁸⁵⁵ keltezett kötetnek egy-egy példányát ugyanis Blandius, a király udvari könyvfestője,⁸⁵⁶ aki az uralkodó megbízásából könyvek vásárlása végett járt Rómában, magával hozta Budára Mátyásnak és nyilván Kárainak is. Mátyás ez év szeptember 13-án levélben köszönte meg Pomponius Laetusnak az ajándékot.⁸⁵⁷

Gulyás nem fogadta el Fitz igen szellemes feltételezését, mert nem látott olyan kiadói programot Kárai részéről, amelyhez ilyen próbanyomatként értelme lett

⁸⁵² Így pl. Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 173–174.

⁸⁵³ Fitz, Hess 65–71. – Búvár 1939. 369–370. – Gutenberg Jahrbuch 1939. 128–129. – Mátyás király emlékkönyv. II. Bp. 1940. 233–235. – Fitz, A magyar nyomdászat... 101. – Fitz, A magyar könyv... 44–47.

⁸⁵⁴ Hain 14734. – BMC IV. 42. IB 17553.

⁸⁵⁵ Soltészné keltezetlennek tartotta (*Basilius* 101). – Csapodi Csaba a megjelenés pontosított idejét 1471. április vége és augusztus vége közé helyezte (Gutenberg Jahrbuch 1965. 123.).

⁸⁵⁶ Bibliotheca Corvina. Bp. 1927. 13. – Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I. Bp. 1966. 529

⁸⁵⁷ A levél szövegét kiadta Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. XI. Pest 1855. 454–455.

volna.⁸⁵⁸ Soltészné előbb magáévá tette Fitz véleményét,⁸⁵⁹ majd később megállapította, hogy az ajándékkönyv betűtípusa, bár hasonlít, de mégsem azonos a két budai kiadványban láthatókkal.⁸⁶⁰ Ráadásul a király köszönőlevele sem utal arra, hogy azt neki a tipográfiai képesség bemutatására küldték volna.⁸⁶¹ Fitz feltevésének ellene mond magának Hessnek az előszava is, amelyben a Budai Krónikát félreérthetetlenül e nemben első munkájának nevezte.

Már Brassicanustól kezdve⁸⁶² többen is foglalkoztak Mátyás és a nyomdászat viszonyával. Jankovich Miklós, akit elkápráztatott a *Corvina* kódexeinek pazar kivitele, úgy vélte, hogy az uralkodó Hess nyomdai felszerelését és az általa nyomtatott könyveket esztétikailag elégtelennek minősítette.⁸⁶³ Ezzel szemben Fitz úgy találta, hogy a király nemcsak hogy szívelte Gutenberg találmányát, hanem kifejezetten kedvelte.⁸⁶⁴ Az igazság, mint annyi más esetben, itt is félúton lehet. Való igaz, hogy Mátyást atyai nevelője, Vitéz János, a hazai humanizmus kimagasló alakja már fiatalon rávezette a tudományok és művészetek megbecsülésére és kedvelésére. Ennek tudható be a *Bibliotheca Corviniana* megalapításának gondolata is.

Míg azonban Vitéz elsősorban humanista és másodsorban érsek volt, addig Mátyásnál az uralkodás minden más szempontot háttérbe szorított. Így például mikor Vitéz és Janus Pannonius, környezetének messze legjelentősebb humanista tagjai 1470/1471-ben megkérdőjelezték magának az uralkodónak a hatalmát, nemcsak ez a két személy vesztette el a király korábbi kegyét (és még 1472-ben életét is), de átmenetileg általában a humanisták is „persona non grata”-nak minősültek az uralkodó szemében.⁸⁶⁵ Jó példa erre a valóban európai formátumú csillagász és tudós, Johannes Regiomontanus szinte szökésszerű távozása Magyarországról 1471 tavaszán,⁸⁶⁶ vagy Vitéz két rokona, Garázda Péter és unokaöccse, az ifjabb Vitéz János kegyvesztése.⁸⁶⁷ Magában az udvarban tisztséget viselők között is számos személycserére és átszervezésre került sor ekkor.⁸⁶⁸ A külföldi humanisták emiatt átmenetileg Mátyás király ellen fordultak.⁸⁶⁹

Mikor azután Mátyás már nem érezte veszélyeztetve hatalmát a humanisták által és megkötötte házasságát Beatricével, ismét velük vetette körbe magát, mindenekelőtt Itáliából érkezettekkel. A tudósok és művészek által képviselt művelt és előkelő légkör pontosan beleillett Mátyásnak az uralkodásról vallott elképze-

⁸⁵⁸ Gulyás, A könyv sorsa I. 45–46.

⁸⁵⁹ CIH I. LIV.

⁸⁶⁰ Ötszáz esztendő. i. m. 9.

⁸⁶¹ *Basilius* 101–102.

⁸⁶² Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Bp. 1985. 329.

⁸⁶³ Cajus Sallustius Crispus Szent-Györgyi Gellérd magyarázatával. Buda 1811. 93.

⁸⁶⁴ Gutenberg Jahrbuch 1939. 128–137. – Mátyás király emlékkönyv. II. Bp. 1940. 239–244.

⁸⁶⁵ Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1944. 104.

⁸⁶⁶ Császár Mihály: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Pozsony 1914. 52.

⁸⁶⁷ Hoffmann i. m. 104–105, 135.

⁸⁶⁸ Bónis i. m. 227.

⁸⁶⁹ Vespasiano da Bisticci: Vite di uomini illustri del secolo XV. Firenze 1859. 228.

léseibe. Méltóságot és hatalmat kívánt sugározni rendkívüli gazdagságú könyvtárával is. Tudatosan fejlesztette ezt a gyűjteményét, hogy ezzel egyrészt országvilágnak bizonyítsa valóban jeles műveltségét, másrészt tekintélyt parancsoljon másoknak az ennek létrehozásához elengedhetetlenül szükséges gazdagságával is. (39. kép)

Alig kétséges, hogy jelentős családi múlttal nem rendelkező uralkodóként túl kellett tennie magát az ezzel szükségszerűen együttjáró alacsonyabb rendűséget okozó komplexumán. Elég ennek kapcsán csak a két szomszédos uralkodó családra gondolni: mind a Habsburgok, mind a Jagellók ekkor már évszázados dinasztikus tekintéllyel rendelkeztek. Ennek az akkori társadalmi viszonyok között igen jelentős hátránynak ledolgozásán következősen fáradozott Mátyás. Származásán visszamenőleg már aligha lehetett változtatni,⁸⁷⁰ így olyan területeket keresett, ahol a többi uralkodót, mindenekelőtt a két említett családot jól látható módon és egyértelműen felülmúlhatta. A *Bibliotheca Corviniana* ebbeli törekvéseiben valóban kitűnő és látványos feladatot töltött be, méghozzá jól érzékelhető sikerrel.

Visszatérve Mátyásnak a nyomtatással szembeni magatartására, az nagyjából alighanem közömbös volt. Mint messzire tekintő uralkodó, nyilván felismerte az új találmányban rejlő rendkívüli lehetőségeket,⁸⁷¹ ahol és amikor ezt uralkodói érdekei megkívánták. Két példa is ismeretes, amikor politikai céljainak elősegítésére igénybe vette az érdekeit jól szolgáló könyvnyomtatást. Elsőként már 1477-ből maradt fenn tudósítás, amely szerint a magyar királynak sikerült Frigyes császár ellen (feltehetően) nyomtatott formában előállított lázító plakátokat csempésztetni Bécsbe, és ott a házfalakra kiragasztatni.⁸⁷² 1485-ben a császár szigorú tiltakozással fordult Strassburg és Nürnberg tanácsához, amelyben mindkét városnak megtiltja, hogy Mátyás a jövőben ezekben a városokban még egyszer ellene szóló propagandairatokat nyomtathasson.⁸⁷³ De az egyházi könyvek pontos szövegű többszörözésének nagy előnyét is felismerte, amikor elrendelte a *Breviarium Strigoniense* kinyomtatását 1480-ban.⁸⁷⁴

Ezzel szemben a dísztelen nyomtatványok legfeljebb számszerűségben emeltek könyvtárának mindig növelni kívánt fényét. Különösen a hártára nyomtatott (és) vagy különösen szépen díszített köteteket bizonyára szívesen látta gyűjteményében. Gondolni lehet például olyan pompás könyvekre, mint a Thuróczy-krónika 1488. évi augsburgi kiadásának hártára nyomtatott és gazdagon illuminált példánya, amelyben a neki szóló ajánlást a kiváló nyomdász, Erhard Ratdolt

⁸⁷⁰ Nem elképzelhetetlen, hogy nem volt ellenére olyan hírek elterjedése, miszerint apja, Hunyadi János, törvénytelen fia lett volna Zsigmond magyar királynak és német-római császárnak.

⁸⁷¹ CIH I. LIII.

⁸⁷² Magyar Könyvszemle 1915. 1. – Gulyás, A könyvnyomtatás 24. – Fitz, Hess 155. (Itt még feltételezte, hogy esetleg Hess állította elő ezt a plakátot.) Gutenberg Jahrbuch 1939. 133. – Mátyás király emlékkönyv. II. Bp. 1940. 240. – RMNY 4.

⁸⁷³ Mátyás király emlékkönyv. II. Bp. 1940. 240.

⁸⁷⁴ Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Bp. 1985. 329.

39. Mátyás király portréja a Thuróczy-krónikában (Budapest, OSZK, Inc. 1143.)

– a világon elsőként – aranyfestéssel nyomtatta.⁸⁷⁵ Néhány fennmaradton kívül egész sor további nyomtatványról van adat, hogy azok megvoltak a *Bibliotheca Corvinianában*.⁸⁷⁶ Arra azonban egyértelműen nem gondolt Mátyás, hogy nyomda alapításával és annak rendszeres működtetésével kísérelje meg felülmúlni kulturális területen uralkodóitársait.

Ezt a megállapítást látszik alátámasztani az, hogy Hess kísérletet sem tett arra, hogy Mátyás érdeklődését felkeltsse, és szolgálatait a király jóindulatába ajánlja.⁸⁷⁷ Ehhez pedig a Budai Krónika ajánlása kiváló lehetőséget nyújtott volna, mert a király történelmi érdeklődése közismert volt.⁸⁷⁸ Az uralkodó sem Hesst megelőzően, de utóbb sem látta időszerűnek Magyarországon nyomdaüzemet működtetni.⁸⁷⁹

A kikövetkeztethető első ajánlás

Szemügyre véve az első nyomtatott lapot (a₂a) a Hess-féle ajánlás szövegével és alatta a *Chronica* incipitjével, fel kell figyelni bizonyos jelekre, amelyek arra utalnak, hogy az utólagos nyomtatásnak kikövetkeztetése nem megalapozatlanul történt. Az jól ismert, hogy a 16–18. században igen elterjedt volt az a gyakorlat, amely szerint a címlapot és az ajánlást tartalmazó, bevezető füzet(ek)et az egész kiadvány elkészültét követően, utolsóként állították elő. Sok esetben ugyanis csak ekkorra tisztázódott, hogy vajon kit (vagy kiket) sikerült megnyerni a kiadvány költségeinek részbeni vagy teljes fedezésére. Az ajánlást azután természetesen ennek megfelelően kellett szövegezni. Úgy tűnik, hacsak ez nem valami sztereo-típ, humanista fordulat, hogy valami ilyesféle gondokkal küzdött Hess is. Ugyanis amikor arról írt, hogy kinek is ajánlja munkáját, a következőképpen fogalmazott: „diu mecum ipse volutarem”, vagyis: magamban hosszasan töprengtem.⁸⁸⁰

De más jelekből is arra lehet következtetni, hogy az első hazai nyomdász a kötet elejét másképpen tervezte, mint amilyen formában ez fennmaradt. A második levél verzóján, amint erre a szakirodalomban többen is felfigyeltek, a *Chronica* szövege a „Porro”, azaz „továbbá” szóval és a vízőzönnel kezdődik, aminek alapján bizonyos előzményeket vár az ember. A szakirodalomban volt, aki úgy vélte, hogy Hessnek csupán csonka kézirat állt rendelkezésére.⁸⁸¹ Ráadásul ezt a lapot logikusan az incipit-soroknak kellett volna bevezetnie. Mindebből arra lehet gondolni, hogy Hess a második levél rektójára nem csupán az incipitet szánta, de a *Chronica* bevezető sorait is, amelyek elvezettek volna a teremtéstől a vízőzönig. A külföldről jött nyomdász úgy vélhette, hogy a *Chronica* szedéséhez szá-

⁸⁷⁵ Magyar Könyvszemle 1980. 217–229.

⁸⁷⁶ Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I. Bp. 1966. 330–334. – Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Bp. 1985. 329–333.

⁸⁷⁷ *Basilius* 128.

⁸⁷⁸ Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Bp. 1985. 81–82.

⁸⁷⁹ Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 92. – *Basilius* 128.

⁸⁸⁰ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.

⁸⁸¹ Így pl. Soltész Zoltánné: *Basilius: A költők olvasásáról*. Bp. 1978. 102.

mára rendelkezésre álló kézirat eleje hiányos. Ezért azt remélhette, hogy a nyomtatás folyamán majd sikerül olyan másolathoz jutnia, amely a hiányolt, legelső részt is tartalmazza.

Miként az fentebb, a *Hess betűinek mérete* fejezetben kiderült, az első levéllel összefüggő és az egész kiadvány 12. levele mindkét lapjának szövegét is utólag, feltehetően az ajánlással egyidejűleg nyomták. Már az a körülmény is gondot okoz, hogy vajon miért áll az első füzet kivételesen hat levélpárból, amíg a következők – az akkori szokásnak és a korai nyomdászgyakorlatnak megfelelően – csak ötből. Fitz a magyarázatot az első szedésrészlet befejezésének kényszerében látta.⁸⁸²

A szedésrészletek teóriáját azonban időközben el kellett ejteni, és helyette az látszott a probléma megoldásának, hogy Hess az első füzet középső levélpárjának elkészítését követően jutott csak arra az elhatározásra, hogy kiadványának élére egy, az azt védő üres levelet helyezzen. Az ehhez szükséges levélpár növelte azután ezek számát az első füzetben ötről hatra.⁸⁸³ Ehhez most még azt a szempontot is hozzá lehet fűzni, hogy a védőlevél helyett – vagy legalábbis annak funkcióját megosztva – az ajánlás szövege elhelyezésének új szempontja merülhetett fel az első füzet második felének előállításakor. A verzón „Porro” szóval kezdődő szöveg előtt üresen hagyott lapot ugyanis – amint erről fentebb már szó esett – a *Chronica* hiányzó, bevezető részének szánta, amelyre kezdettől fogva várt.

A 12. levéllel összefüggő, vele párt alkotó és ma üres első levél egyedül a *Chronica* prágai példányában maradt csak meg.⁸⁸⁴ Vélhető, hogy ez az első levél eredetileg nyomtatott szöveget tartalmazott. Az előbbi feltételezésre visszatérve, amelynek értelmében a 2. levél rektójára, az incipitet és a krónikának a vízözön előtti részét szánta a nyomdász, az ajánlás ebben az esetben az első levélre kerülhetett.

Éppen ezzel az első levélre nyomtatott dedikációval támadhatott Hessnek problémája. Elképzelhető, hogy ennek szövege valamilyen magasabb rangú személynek szólhatott, mert a „hosszas töprengés” kifejezés a ma ismert ajánlás címzettjéhez aligha lehetett hízalgő, és feltehetően a Kárainak szóló dedikáció szükségmegoldás-jellegét volt hivatott álcázni. A budai nyomdásznak az ajánlás címzettjének eredetileg kiszemelt személlyel kapcsolatban támadhattak gondjai. Mindezek után arra kényszerült, hogy ezt az immár makulatúrának minősülő első levelet eltávolítsa kiadványa éléről, amely levélpárt alkotott a korábban már kinyomtatott 12. levéllel.

Az 1. és a 12. levélből álló levélpár utólagos kinyomtatásának feltételezése a fentiekben mindenekelőtt a betűöntvénynek a környezeténél kisebb méretére támaszkodott. Ezt az így kikövetkeztetett, nem mindennapi eljárást azonban a pár is pontosan megerősíti. (Lásd *A kiadványok papírja* fejezetet.) A *Chronicában*

⁸⁸² Fitz, Hess 96.

⁸⁸³ Magyar Könyvszemle 1973. 144–145.

⁸⁸⁴ A GW 6686. leírása még bizonytalan volt, hogy mi is lehetett ezen az első levélen, azonban a RMNY 2. már üresként tartotta számon.

a vízjel minden példány minden ívében körbe zárt mérleg képét mutatja, a tetején nyolcas alakú jellel: mégpedig vagy csillaggal, vagy pedig e nélkül.⁸⁸⁵ Az 1. és 12. levélből álló papírvben csillag nélkül látható a mérleg. Ilyen papír a kiadványban különben csak a harmadik füzetben (c₃–c₈ levélpárban) tűnik fel először, hogy azután a kötet második felében uralkodóvá válják.

De nem csupán a betűöntvény mérete és a vízjel támasztja alá a 12. levél szövegének utólagos nyomtatását, hanem az ortográfiai vizsgálat alapján is ugyanerre a megállapításra kellett jutni. A *Chronica* különböző részei ugyanis eltérő arányokat mutatnak a pont és a kettőspont alkalmazásában. A szöveg első lapján (a₂b) 36 ponttal szemben mindössze tíz kettőspont áll, vagyis az arány 1:3.6 a pont javára. A további füzetekben ez a szám ezt követően fokozatosan csökken, hogy a negyedik füzet elejétől már némelyik lapon a kettőspont kerüljön túlsúlyra.⁸⁸⁶ Összesítve azonban ugyanennek a füzetnek első felében még mindig a pont vezet a kettősponttal szemben.⁸⁸⁷ Az utolsó három füzet tíz-tíz lapját számolva azután már véglegesen a kettősponté lesz a többség.⁸⁸⁸

Szemügyre véve ezek után az utólag szedett 12. levél mindkét lapját, ott a következők figyelhetők meg. A rektón 31 ponttal szemben 19 kettőspont található, ami 1: 1.6 arány a pont javára, míg a verzón visszájára fordul a helyzet, mert itt 23 kettőspont mellett 19 pont foglal csak helyet, vagyis az arány 1:1.2 immár a kettőspont javára. Különösen kirívó ez a változás, ha az ember a folyamatos szövegnek e két lapot megelőző, illetve az azt követő lapján végzi el ugyanezt a számlálást: a 11b lapon 1:2.7,⁸⁸⁹ a 13a lapon pedig 1:2.2⁸⁹⁰ az arány mindkét esetben a pont javára. A 12. levél tehát nem csupán a betű méretében és papírja vízjelében üt el környezetétől, hanem e helyesírási sajátosság tekintetében is.

Érdeemes a központosítást a két, utólag szedett lapon részleteiben is megvizsgálni. A laponként 33 soros szöveget három egyenlő, 11–11 sorból álló részletre bontva kiderül, hogy a rektó elején az arány 1:1.2 a pont javára,⁸⁹¹ majd ez az arányszám csökken, hogy a verzó középső harmadában kiegyenlítetté válják.⁸⁹² A verzó utolsó harmadában azután a kettőspont 1:1.8 arányban⁸⁹³ jelentős többségbe kerül.

A kettőspont mai szemmel nézve meglepően sűrű használatának magyarázata az, hogy Hess és több más kortársa betűszekrényében nem volt található vessző; így ehelyett alkalmazták sokszor és sok helyen a kettőspontot. A pont és kettőspont aránya két tényezőn múltott: egyrészt milyen volt az interpunkció a szedés alapjául szolgáló kéziratban, másrészt mi volt e tekintetben a szedő egyéni szo-

⁸⁸⁵ Fitz, Hess 84–85.

⁸⁸⁶ Pl. d₁a 23–20.

⁸⁸⁷ A d₁a–d₅b: 290–176, vagyis az arány 1:1.6.

⁸⁸⁸ Az e₁a–e₅b: 238–201 = 1:1.2, f₁a–f₅b = 246–176 = 1:1.4, g₁b–g₆a: 201–180 = 1:1.1.

⁸⁸⁹ 35–13.

⁸⁹⁰ 31–14.

⁸⁹¹ 11–9.

⁸⁹² Ezekben a sorokban hat pont és ugyanannyi kettőspont áll.

⁸⁹³ 11–6.

kása. Úgy tűnik, hogy a *Chronica* kézírata ritkábban alkalmazta a kettőspontot (vagy a vesszőt), míg a nyomdász inkább ennek gyakoribb használatát kedvelte. Munkájában eleinte ebben a vonatkozásban is gondosabban követhette a kéziratot, ennek tudható be a pont túlsúlya a *Chronica* első részében. Idővel és fokozatosan egyre inkább eltekintett a minta szigorú követésétől, így saját gyakorlata a kettőspont sűrűbb szedésével fokozatosan előtérbe került.

A fenti, szövegkörnyezetétől merőben eltérő és a két lapon belül is lényeges változást mutató jelenség is azzal magyarázható, hogy a 12. levél szövegét a *Chronica* munkálatainak vége felé szedték újra, amihez alapul nyilván a korábban kinyomtatott és utólag makulátúrává minősített levél szolgált. A sorok beosztását abból pontosan át lehetett venni, hogy azután ez a 13. lap elejétől a már régen készen álló szöveghez problémamentesen csatlakozzék. A korábbi nyomtatványon feltehetően a pont volt végig túlsúlyban, amint ez a kötet első felére általában jellemző. A megismételt szedés során eleinte a központosítás terén is szorosabban követte a korábban kinyomtatott szöveget, majd ettől – nyilván tudat alatt – fokozatosan eltávolodott, ami által egyre inkább közeledett a *Chronica* második felére kialakult és a kettőspont túlsúlyával jellemezhető szokásához. Vagyis ezen a két, utólag újraszedett lapon gyorsan lezajlódott az interpunkciók gyakorlatában ugyanaz a változás, amely lassabban az egész könyvben megfigyelhető.

A sortávolságnak a nyomtatás időrendjét meghatározó szerepének feltételezése a különböző (vízjel, helyesírás) irányú vizsgálódásokkal a fentiekben tehát határozott megerősítést nyert, hogy az első füzet 12. levelének szövegét a kötet elkészítésének végén immár második alkalommal szedték. Így az a megállapítás a hipotézis szintjéről immár a megállapítására emelhető, amelyre azután a továbbiakban már támaszkodni is lehet.

A betűöntvények tanúsága szerint ugyancsak a *Chronica* elkészülte végén szedett ajánlásban (a₂a) a fentiekben vizsgált szedési sajátosság merőben másképpen alakult. Itt természetesen nem állt rendelkezésre valamilyen, már korábban kinyomtatott szöveg, amely befolyásolhatta volna a szedőt a központosítás kérdésében, hiszen ennek szövegét maga Hess fogalmazta, és annak kéziratát elkészítette. Ezen a lapon a 33 kettősponttal szemben mindössze 9 pont található, ami 1:3.7 arány a kettőspont javára. Ez a szám tehát igen jelentősen eltér a *Chronica* többi részében tapasztalhatótól, ahol is a kettőspont túlsúlya a másfelet soha nem haladta meg. Az ajánlásban viszont ennek egyszerre és hirtelen a többszöröse tapasztalható.

Ez a gyakorlat azonban mégsem idegen az első hazai nyomdától, hiszen a *Basilius*-ban a kettőspont 1:3.9 arányú túlsúlya a ponttal szemben ehhez igen közel áll.⁸⁹⁴ Mindezek alapján immár ez esetben is több oldalról megerősítve kell látni azt a véleményt, amely szerint Hess ajánlását a *Chronica* elkészültét követően

⁸⁹⁴ E mű helyesírását is bizonyosan erősen befolyásolta a szedés alapjául szolgáló kézirat, vagy talán nyomtatvány.

szedték ki, majd nyomtatták rá a korábban már kinyomtatott ívnek üresen hagyott lapjára (a_{2a}).⁸⁹⁵

A *Chronicának* hiányzó és korábban a második levél rektójára szánt bevezetéséről Hess a nyomtatás ideje során némi tájékozódás után megállapíthatta, hogy ilyet nem tud találni a magyarok történetéről szóló kéziratok között. Az általa kinyomtatott változat ugyanis a 14. században összeállított krónikának abba a csoportjába tartozik, amelynek ma ismert összes tagja az említett „Porro” szóval kezdődik.⁸⁹⁶ Könnyen elképzelhető, hogy ugyanez volt a helyzet már Hess idejében is, de még az sem zárható ki, hogy a hiányolt, bevezető rész ebben a szövegcsoporthoz sohasem készült el. A budai nyomdász „hosszas töprengés” után az immár László, budai prépostnak, vagyis Kárainak szóló ajánlását erre az addig üresen hagyott lapra állította elő, hozzáfűzve a *Chronica* incipitsorait. Mindez betöltötte a második levél korábban szabadon maradt első lapját. Hess ajánlása terjedelmét nyilván úgy szabta meg saját maga számára, hogy a laponkénti 33 sorban mindez pontosan kiférjen. Így a nyomdász az egyetlen tömböt alkotó előszó szövegét a két azonos elrendezésű címmel mintegy keretbe foglalta,⁸⁹⁷ ami esztétikailag igen kellemes benyomást kelt.

Az előszó utólagos nyomtatásával kapcsolatban – bár inkább félreértés alapján – lényegében ugyanerre a megállapításra jutott Fitz is,⁸⁹⁸ aki szerint Hess az ajánlását a *Chronica* kinyomtatását, vagyis a kolofonban közölt pünkösdi előestéjét, azaz 1473. június 5-ét követően írta, majd nyomtatta ki. Erre a következtetésre az előszó végén olvasható „cui meam primam in hoc sedulitatem pluribus diebus lucubratam dirigerem” mondat alapján jutott. Ebből ugyanis a „pluribus diebus” szavakat – Fraknói Vilmos nyomán⁸⁹⁹ „néhány nap előtt befejezett” szöveggel fordította.⁹⁰⁰

Azonban az idézett latin fordulat alatt ebben a mondatban sokkal inkább „sok-sok napon keresztül” értendő, ahogy ezt Horváth János,⁹⁰¹ vagy pedig „hosszú ideig”, amint Gerics József,⁹⁰² illetve „sok napon át”, ahogy Varjas Béla⁹⁰³ fordította. Fitz eme következtetésének alaptalan volta azonban nem gyengíti a fentiekben több oldalról is megerősített megállapítást, amely szerint ajánlását Hess az egész kötet kinyomtatása vége során állította elő.

Miután megerősítést nyert, hogy a Kárainak szóló ajánlást és az első füzet

⁸⁹⁵ Ennek kapcsán akaratlanul is felmerül az emberben a gondolat, hogy amennyiben Budán a szedő gyakorlata a kettőspontra hajlott, és a Hess által eredetileg kézzel írt szövegre is ez a jellemző, úgy feltehetően ő maga végezte műhelyében ezt a fontos munkát.

⁸⁹⁶ *Scriptores rerum Hungaricarum...* I. 239–243. – A második rész élén (A_{10a}) – a hunok után immár a magyarok történetével – ugyanez a „Porro” szó áll.

⁸⁹⁷ *Basilius* 103.

⁸⁹⁸ Fitz, Hess 110.

⁸⁹⁹ Karai 14. – Budai Krónika 10.

⁹⁰⁰ Fitz, Hess 82.

⁹⁰¹ *Chronica Hungarorum* 5.

⁹⁰² A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeállította Kovács Máté. Bp. 1963. 141.

⁹⁰³ Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 82.

utolsó levelének mindkét lapját a kiadvány végének elkészülte idején nyomtatták, még valószínűbbnek tűnik az a feltételezés, hogy az első levélen eredetileg valamilyen jelentős személynek szóló ajánlás állhatott. A neki szóló írás eltávolítása – az első füzet már elkészült külső levélpárja összes példányának megsemmisítésével és az ezzel összefüggő levél szövegének újrasedésével – meglehetősen komoly anyagi következményeivel súlyos okot sejtet. Az több mint valószínű, hogy az ajánlás címzettjének személye lehetett az, aki miatt Hess mindennek vállalására kényszerült, különben aligha vállalta volna ezt a költséges és fáradságos többletmunkát.

Végiggondolva a *Chronica* megjelenését megelőző évek hazai történelmét, rögtön szembeötlik a Mátyás elleni összeesküvés ügye, amelynek élén a magyarországi humanisták vezető személyisége, Vitéz János esztergomi prímás állott.⁹⁰⁴ Joggal feltételezhető, hogy Kárai 1470/71 fordulóján tett római látogatása során, amikor is Hesst Magyarországon történő nyomdaalapításra biztatta, a számításba vehető mecénások között elsőként említhette Vitézt. Mátyás királynak a könyvek iránti érdeklődése ezekben az években még nem kristályosodott ki olyan határozottan, mint néhány évvel később.⁹⁰⁵ Aligha kétséges tehát, hogy a hazánkba érkező idegen nyomdász nyomban kereshette a kapcsolat felvételének lehetőségét a primással, aki feltehetően attól sem zárkózott el, hogy a megjelentetés költségeihez hozzájáruljon. Ez esetben a nyomdásznak szinte kötelessége volt a mecénásnak szóló ajánlással kezdeni a kötetet. Feltehető tehát, hogy ilyen jellegű szöveget nyomott az első levélre. Azonban Mátyás egykori nevelőjével és rokonával, aki 1471 tavaszától a királlyal szemben a lengyel trónkövetelőt támogatta, roppant eréllyel számolt le. Ennek során még fogságba is vettette Visegrádon a primást 1472 február–márciusában, mígnem április elsején egyezséget kötött vele.⁹⁰⁶ Ezt követően Vitéz házi őrizetnek megfelelő körülmények között élt esztergomi palotájában a hamarosan, 1472. augusztus 9-én bekövetkezett haláláig.⁹⁰⁷

Mindezek alapján tehát meglehetősen valószínűnek tűnik, hogy Hess a Vitéznek szóló ajánlást távolította el a *Chronica* éléről.⁹⁰⁸ Ehhez el kellett dobnia a már kinyomtatott első füzet teljes első ívét, vagyis az 1. és 12. levelet. Ennek második, ma ismert változatához újrasedte a 12. levél szövegét, az első levelet viszont most már, mint az egész kötetet védő borítást, egészen üresen hagyta, és az immár Kárainak szóló „pót”-ajánlását a második levél – a megszerezhetetlennek bizonyult bevezetőrész céljára korábban üresen hagyott – rektójára nyomtatta a kiadvány elkészülte idején.

⁹⁰⁴ Századok és tanulságok. III. [Bp. 1945.] 39–48.

⁹⁰⁵ Csapodi Csaba: The Corvinian Library. History and Stock. Bp. 1973. 45.

⁹⁰⁶ Huszti József: Janus Pannonius. Pécs 1931. 282.

⁹⁰⁷ Fraknói Vilmos: Vitéz János esztergomi érsek élete. Bp. 1879. 225.

⁹⁰⁸ Az erre vonatkozó és a fentiekben kifejtett gondolatsor pontosan összecseng Soltésznének az első hazai nyomda alapítását indokló elképzeléseivel (Basilius Magnus: A költő olvasásáról. Bp. 1978. 129–136.). Szerinte ugyanis Hesst az Academia Istropolitana támogatására hívták meg Rómából. Ennek a pozsonyi egyetemnek vezető szelleme és kancellárja éppen Vitéz volt, akitől származhatott az első magyarországi tipográfia létrehozatalának gondolata.

Vitéz János

Most immár vissza lehet térni a hazai könyvnyomtatás feltűnően korai alapításának e kötet elején felvetett problémájára.⁹⁰⁹ A fentiekben kísérlet történt annak bemutatására, hogy Hesst Magyarországra – Kárai László közbejöttével – feltehetően Vitéz János primás hívta, aki a budai műhely megindulását is támogathatta. Az esztergomi érsek és Mátyás király időközben bekövetkezett összeütközése azonban szinte ellehetetlenítette a főpap korábbi, feltehetően nagyvonalú terveit a nyomda működését illetően.

Bár az első hazai nyomtatvány, a *Chronica Hungarorum* eredeti ajánlása az első levélen kikövetkeztethetően egykor Vitéznek szólt, az ő 1472 augusztusában bekövetkezett halála után Hess a kiadvány első füzetének külső levélpárját ($a_1 + a_{12}$) eltávolította. A *Chronica* szövegének egy levelét (a_{12}) újraszedte, majd ismét kinyomtatta, a Vitéznek szóló ajánlás helye azonban az első levélen üresen maradt. Az alábbiakban kísérlet történik az eddigiekben összefoglalt feltételezésnek, vagyis a hazai könyvnyomtatás Vitéznek tulajdonítható megindításának közvetett bizonyítékokkal történő alátámasztására. Ezen belül külön hangsúlyt kapott annak bemutatása, hogy a hazai humanizmus eme vezető alakjának milyen kapcsolata volt, illetve lehetett az akkoriban megszületett tipográfiával.

Alig néhány esztendeje, hogy a nemzetközi nyomdatörténet egyik igen jelentős dokumentuma immár a szakma tudatába is bekerült. Arról az 1455. március 12-én Bécsűjhelyen írt levélről van szó, amelyben Enea Silvio Piccolomini számolt be Juan de Carvajal bíborosnak az első nyomtatott bibliáról. Az itáliai humanista ebből kész íveket látott, sőt megemlítette a példányszámot is, amely egyes források szerint 158 (alighanem 150 helyett), mások szerint 180. Gutenberg korai és legfontosabb alkotásának, az úgynevezett 42 soros Biblia (B42) kiadásának ezt az emlékét Enea Silvio, a későbbi II. Pius pápa levelezésének egyik, a vatikáni könyvtárban található kézírata őrizte meg, de szövege nyomtatásban csak 1947-ben látott napvilágot.⁹¹⁰ Ez a publikáció azonban tartósan elkerülte a nyomdatörténet-szek figyelmét, és azzal őket csak három és fél évtized után ismertette meg Erich Meuthen.⁹¹¹

Rátérve immár Vitézre és kapcsolatára a könyvnyomtatással, megállapítható, hogy Enea Silvio említett levelének írása idején a magyar főpap V. László hivatalos küldöttségének tagjaként részt vett a bécsűjhelyi birodalmi gyűlésen. Sőt maga Piccolomini, aki ezen immár nem csupán III. Frigyes császár titkáráként, hanem pápai legátusként volt jelen, a Carvajal bíborosnak írt egyik korábbi, február 20-án kelt levelében beszámolt azokról a nehézségekről is, amely a magyaroknak a birodalmi gyűlésre szóló oltalomlevele körül támadt. Ennek során kife-

⁹⁰⁹ Magyar Könyvszemle 1989. 338–354.

⁹¹⁰ Gómez Canedo, Lino: Un español al servicio de La Santa Sede. Don Juan de Carvajal, cardenal de Sant'Angelo, legado en Alemania y Hungría. Madrid, 1947. 329.

⁹¹¹ Gutenberg Jahrbuch 1982. 108–118.

jezetten írt a váradi püspökről.⁹¹² Vitéz végül is részt vett az összejövetelen, ahol 1455. március 23. és április vége között négy politikai beszédet is tartott.⁹¹³ Enea Silvio felszólalásában maga is rögtön csatlakozott Vitézhez,⁹¹⁴ támogatva a törökök elleni harc keretében Magyarország hathatós megsegítését.

A Gutenberg-féle bibliáról benyomásainak egy részét Piccolomini már valamivel korábban, az 1454 októberében Majna-Frankfurtban tartott előző birodalmi gyűlés során, vagy esetleg még azt megelőzően szerezte. Ennek az összejövetelnek is egyik legfontosabb tárgya a Bizánc elestét követően várható újabb iszlám támadás elleni védelem volt. Vitéz ezen is jelen volt, ahol beszédet is tartott.⁹¹⁵ Ismerve Enea Silvio és Vitéz azonos humanista érdeklődését és felfogását, aligha kétséges, hogy az akkori sienai püspök és császári titkár megosztotta az új találmánnyal, a mesterséges írás művészetével kapcsolatos benyomásait a váradi püspökkel és királyi kancellárral.

Vitéznek azonban módjában állt Gutenberg világ-jelentőségű tevékenységének megismerésére már ezt megelőzően is. A magyar főpap vezette ugyanis azt a küldöttséget, amely a luxemburgi kérdés megoldására a burgundiai küldöttséggel folytatandó diplomáciai tárgyalásokra 1454. március 14-én Mainzba érkezett, ahol a megbeszélések március 25-ig tartottak.⁹¹⁶ Közel kéthetes mainzi tartózkodása során Vitéznek tehát elvben módjában állott tájékozódnia Gutenberg találmánya után. Végso soron az sem zárható ki, hogy éppen Vitéz hívta fel Enea Silvio figyelmét a nyomtatás útján készülő bibliakiadásra. A váradi püspöktől ugyanis nem volt idegen a technikai újdonságok iránti érdeklődés. Elég ennek kapcsán csak arra utalni, hogy a neves asztronómus, Georg Peurbach bécsi professzor az általa módosított és mai formájára alakított, új rendszerű napóra első példányát Váradra küldte Vitéznek.⁹¹⁷

Vitéz diplomáciai tevékenységének középpontjában az ötvenes években a törökök elleni harchoz megszerzendő birodalmi támogatás kérdése állott. Nem hagyható tehát ennek kapcsán figyelmen kívül, hogy a legkorábbi mainzi nyomtatványok szinte mind ezzel a témával foglalkoztak. Gondolni kell itt az úgynevezett „Türkenbulle”-ra, amely keresztes hadjáratra szólított fel az iszlám ellen, továbbá az úgynevezett „Türkenkalender”-re, amely minden egyházi és világi hatalmat a törökök ellen kívánt mozgósítani, meg a számos búcsúlevél-úrlapra, amelyek mind a fenyegető pogány veszedelem elleni küzdelem támogatását voltak hivatva szolgálni. Megemlíthető itt, hogy a „Türkenkalender” szövegének egy része éppen Enea Silviónak tulajdonítható.⁹¹⁸ Sőt a szakirodalomban felme-

⁹¹² Gómez Canedo 325.

⁹¹³ Vitéz János levelei és politikai beszédei. (Bp.) 1987. 356–388.

⁹¹⁴ Fraknói, Vitéz 111.

⁹¹⁵ Vitéz János i. m. 351–356.

⁹¹⁶ Deutsche Reichsakten unter Kaiser Friedrich III. V. Abt 1. Hälfte 1453–1454. Göttingen 1969. 350, 357. és 398.

⁹¹⁷ Fraknói, Vitéz 158.

⁹¹⁸ Gutenberg Jahrbuch 1972. 36.

rült annak feltételezése is, hogy ugyancsak ő volt az, aki a könyvnyomtatást ezzel a kiadvánnyal első ízben közvetlenül a politika szolgálatába állította.⁹¹⁹

Vitéz és Enea Silvio között a személyes ismeretség még 1452-ben jött létre.⁹²⁰ Ezt a kapcsolatot azután az azonos érdeklődésű és hasonló beosztású két püspök maga között a továbbiakban – humanista kortársaik szokásának megfelelően – igényes stílusú levelezés útján tartotta fenn, amíg csak diplomáciai tevékenységük során, mint láthattuk nem is ritkán, újra nem találkoztak.⁹²¹

Vitéznek nem csupán a Gutenberg-féle bibliakiadásról tudósító Enea Silvio Piccolominivel volt rendszeres kapcsolata, hanem az új találmány iránt kifejezett érdeklődést tanúsító Juan de Carvajal bíborossal is. Sőt vele a magyar kancellárnak és főpapnak régebbi és tartósabb volt az ismeretsége. A spanyol származású pápai diplomata első alkalommal 1446–1447 fordulóján Bécsben találkozott az akkori váradi püspökkel. Ezt követően a pápa által delegált legátus előbb az 1447. év tavaszán, majd az 1448. esztendő nyarán látogatott hazánkba. Mindkét alkalommal Budán is járt.⁹²² Kettejük kapcsolatát nemcsak a szokásos levelezés, hanem egy mindkettőjük köréhez közvetlenül tartozó közös személy is biztosította. Paulus Ivanich császári kanonokról van szó, aki egyrészt 1453 táján Carvajalt itáliai diplomáciai küldetése során elkísérte (pl. Ferrarába, Velencébe), másrészt ugyanő volt az, aki a magyar főpap levelezését 1451-ben összegyűjtötte.⁹²³ Ennek alapján adta azután közre századokkal később Vitéz írásait Joannes Georgius Schwandtner.⁹²⁴

A már említett bécsújhelyi birodalmi gyűlést követően az új pápa, III. Calixtus, aki maga is spanyol születésű volt (Alonso Borja), a nemzetközi diplomáciai és katonai összefogás megszervezésére pápai legátusként küldte Carvajalt Magyarországra 1455 szeptemberében. Az ő érdemének is tudható be a Kapisztrán János által mozgósított és Hunyadi János vezette keresztes hadak nagyjelentőségű nándorfehérvári győzelme a törökök felett 1456. július 22-én. A spanyol bíboros ez alkalommal – 1456 és 1461 között – hosszasan tartózkodott Magyarországon. Rendkívül mozgalmas idők voltak ezek az évek hazánk történetében, amely korszak átvezetett V. László uralkodásának végétől Hunyadi Mátyás trónralépésén át az ő királysága első, ugyancsak nem gondtalan évéig. Carvajal volt az, aki a két említett magyar király és III. Frigyes császár között a békét és az egyensúlyt igyekezett folyamatosan fenntartani.⁹²⁵

Amikor Carvajal 1456 elején Prágában mint pápai legátus felvette a személyes kapcsolatot V. Lászlóval, a király nevében Vitéz válaszolt. Aligha kétséges,

⁹¹⁹ Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel. Frankfurter Ausgabe. 1955. 748.

⁹²⁰ Csapodi-Gárdonyi Klára: Die Bibliothek des Johannes Vitéz. Bp. 1984. 32–34.

⁹²¹ Fraknói Vilmos: Zrednai Vitéz János nagyváradi püspök politikai beszédei és Aeneas Sylvius Piccolomini Vitéz Jánoshoz intézett levelei 1453–1457. Bp. 1878.

⁹²² Gómez Canedo i. m. 112, 119–120.

⁹²³ Századok 1927. 346.

⁹²⁴ Scriptores rerum hungaricarum veteres ac genuini. Vol. 2. Vindobonae 1746. 1–106.

⁹²⁵ Fraknói Vilmos: Carvajal János bíboros magyarországi követségei 1448–1461. Bp. 1889. 23–81.

hogy a magyar kancellár volt az, aki a legátuson keresztül szorgalmazta uralkodójánál annak közbenjárását a pápánál Enea Silvio kardinálissá történő kreálása ügyében. Erőfeszítései eredményre vezettek: III. Calixtus 1456-ban valóban bíborossá nevezte ki Piccolominit, aki nem is maradt hálátlan. Ő volt ugyanis az, aki hatásosan közbenjárt V. Lászlónál, amikor az Vitézt a Hunyadiak elleni akciója során Budán lefogatta.⁹²⁶ Miután Carvajal hosszú évekig és folyamatosan tartózkodott hazánkban, kapcsolatai a királyi kancelláriát vezető váradi püspökkel igen elmélyültek.

A spanyol Carvajal, az itáliai Piccolomini és a magyarországi Vitéz kölcsönösen jól ismerték egymást, gyakori találkozásaik között pedig kapcsolatukat rendszeres levelezés útján tartották fenn. A közöttük kialakult egyértelmű rokonszenv nem vezethető vissza kizárólag a törökök elleni küzdelem szervezésének közös törekvéseire. Jelentős szerepe volt ebben mindhárójuk őszinte érdeklődésének az itáliai humanizmus iránt. Enea Silvio ez irányú, kiemelkedő írói, publicisztikai és költői tevékenysége egyaránt jól ismert. De Carvajal is vonzódott ehhez az irányhoz, amire baráti köre is utal: Enea Silvión kívül például a Bizáncból Velencébe települt Bessarion görög bíboros nyomdászat iránti érdeklődése is feltehetően erre a forrásra vezethető vissza.⁹²⁷

Szemügyre véve a fentiekben tárgyalt három főpapot, meg kell állapítani, hogy ebben az előkelő társaságban Vitéz nem játszott alárendelt szerepet. Ő kétségtelenül a magyarországi humanizmus nem csupán időrendben első, de összességében is vezető alakja. Jóllehet feltehetően sohasem járt Itáliában, mégis teljes egészében magáévá tette az onnan kisugárzó új gondolatokat. Vitéznek a meglehetősen elszigeteltségében kifejlődött humanista érdeklődése szinte rejtélyesnek tűnhet. A megoldást ehhez a korai itáliai humanizmus egyik jeles alakja, az idősebb Pier Paolo Vergerio (1370–1444) személye adja, aki Zsigmond király szolgálatában 1418-tól egészen 1444-ben bekövetkezett haláláig Magyarországon élt. Utolsó éveiben szorosabb kapcsolatba került vele a fiatal Vitéz, aki a budai királyi kancellárián dolgozott. Vergerio sokszor tartózkodott Vitéz házában, aki tőle vette át és tette magáévá – nemzetközi mércével mérve igen korán – az új itáliai felfogást.⁹²⁸

Vitéznek éppen udvari beosztása miatt sokirányú külföldi kapcsolatot is sikerült kiépítenie. Különös érdeklődéssel fordult az asztronómia és asztrológia irányába. Peuerbachhoz fűződő kapcsolatairól a fentiekben már szó esett. E bécsi professzor kimagaslóan legnevesebb tanítványa Joannes Regiomontanus volt. A nemzetközi híró és jelentőségű tudós udvari csillagászként lépett Vitéz szolgálatába, és rendezte sajtó alá Peuerbach egyik legjelentősebb munkáját, a hold- és napfogyatkozások kiszámítására szolgáló táblázatokat. A váradi püspök tiszteletére ezeket azután „Tabulae Waradiensis”-nek nevezte el.⁹²⁹ Regiomontanus

⁹²⁶ 1457. augusztus 10. – Fraknói, Vitéz 118–119, 125–127.

⁹²⁷ Gómez Canedo i. m. 269–272.

⁹²⁸ Filológiai Közlöny 1955. 521–533.

⁹²⁹ Nyomtatásban megjelent: Viennae Austriae 1514 Joannes Winterburger. – Langer, Eduard–

az immár esztergomi érsek udvarában és Budán egyaránt dolgozott. A magyar primás kezdeményezője és legfőbb szervezője volt az 1467-ben alapított pozsonyi egyetemnek, az Academia Istropolitana. Egész sor tanárt hozatott evégett különböző országokból, Itáliától Lengyelorszáig. Egy ideig ő maga látta el a rektori feladatokat is. Nyilvánvaló, hogy milyen tudatosan kívánta segíteni az ország érdekeit szolgáló, jól képzett fiatalok nevelését.

Vitéz könyvszeretete külön is hangsúlyozást érdemel, hiszen övé volt az országban kora messze legjelentősebb könyvtára. Mátyás is erről mintázta a saját *Bibliotheca Corvinianája* kiépítését. A primás számára a könyvek nem csupán státusszimbólumként szolgáltak, hanem igazi bibliofil módjára gondosan olvasta is köteteit. A szöveggel kapcsolatos észrevételeit és javításait jellegzetes, piros tintás kézírásával a lapszélre rá is jegyezte.⁹³⁰

De úttörő volt Magyarországon az esztergomi érsek a képzőművészetek terén is. Palotáit – mind Váradon, mind Esztergomban – többször is átépíttette és kibővítette. Esztergomi munkaszobája, stúdiója falán ma is látható – ha meglehetősen hiányosan is – igényes reneszánsz stílusú freskón a sarkalatos erények és a bolygók diadalíves ábrázolása.⁹³¹ Ezek mestere az idősebb Fra Filippo Lippi köréhez tartozott.⁹³² Ezek a freskók a legkorábbi emlékei a reneszánsz művészetnek Itálián kívül egész Európában. Vitéznek köszönhető tehát, hogy ebben a tekintetben hazánk időrendben még a jóval fejlettebb Francia- és Németországot is megelőzte.

A fentiekben – szükségszerűen csak elnagyolt vonásokkal – talán sikerült felvázolni Vitéz rendkívüli egyéniségének körvonalait. Nem vitatható, hogy olyan jelentős személyiségről van szó, aki politikai és egyházi pályája mellett a hazai humanizmus megteremtésével, a reneszánsz művészet átvételével messze tekintő kulturális programot kívánt megvalósítani. Jól átgondolt tervei közé pontosan beleilleszkedett a szövegtöbbszörözés korabeli nagy találmánya, amelyet ő szinte annak megszületése pillanatától ismerhetett. Amint erről a fentiekben már szó esett, a természettudományok és a technikai újdonságok iránt is nagy érdeklődést tanúsított. Mindezek fényében aligha lehetett volna más az akkori Magyarországon, aki 1470-ben, vagyis a tipográfia elterjedésének szinte a legkorábbi szakaszában nyomdászt hívatott volna hazánkba, mint Vitéz.

A korábbi állásfoglalásától eltérően későbbi írásában merőben más oldalról közelítette meg Soltész né az első hazai nyomda megalapításának kérdését. Szerinte Kárai nem tartozott az áldozatkész hazai bibliofilek közé. „A sajtó gazdaságos működtetése leginkább a pozsonyi *Academia Istropolitana* szolgálatában képzelhető el.”⁹³³ „A *Bibliotheca Corviniana* kialakításában... Vitéz és Janus szerepe vitathatatlan; nagyon valószínű, hogy tőlük indult ki a pozsonyi egyetem

Dolch, Walter: Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts. I. Wien 1913. 82. sz. – Apponyi H 100.

⁹³⁰ Csapodi-Gárdonyi i. m. passim.

⁹³¹ Filológiai Közöny 1968. 456.

⁹³² Szépművészet 1944. 115. – Janus Pannonius. Bp. 1975. 255–259.

⁹³³ Basilius Magnus: A költők olvasásáról. Bp. 1978. 128–129. – E téma sommás összefog-

és a hazai nyomdaalapítás kezdeményezése is.”⁹³⁴ „Vitéz és Janus halála (1472. III. 27., 1472. VIII. 9.) közötti hónapokban érkezett Budára Hess András. Aligha vitatható, hogy az összeesküvés alapjaiban döntötte meg a budai ősnymoda működésének feltételeit. A Vitéz-féle összeesküvés Kárai alkancellár számára váratlan helyzetet teremtett. Valószínűleg ezért nem kapott Hess sem tőle, sem senki mástól megbízást. Ha Kárai saját céljaira hívta volna a nyomdászt Budára, akkor bizonyára lett volna határozott terve is a sajtóval, s ezt a saját tőkéjével meg is valósíthatta volna.”⁹³⁵ „Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy Kárai alkancellár a tudományszervező Vitéz, illetve a pozsonyi egyetem céljaira hívta Hess Budára, akkor a problémák magyarázatot nyernek.”⁹³⁶ „Nem is valószínű, hogy Kárai alkancellár a kedvezőtlen feltételek között, a program nélküli nyomda számára nagyobb szabású üzemet rendeztetett volna be.”⁹³⁷

A korábbi fejezetekben kifejtettek Soltészné most előadott újabb nézeteivel szinte minden lényeges pontban azonos megállapításra jutottak, de tőle teljesen függetlenül, egészen más gondolatsor mentén haladva. Megismételve tehát ezt, előadható, hogy a mindkét budai ősnymotatvány előállításához használt betűöntvényeknek a kiadványon belül csökkenő mérete alapján sikerült ugyanis kikövetkeztetni, hogy a *Chronica* előszava az egész mű kinyomtatásának végén készült el, továbbá Hess ugyancsak ekkor – tehát utólag – állította elő immár másodszor az első füzet utolsó, 12. levelét. Feltételezhető volt, hogy erre azért volt szükség, mert az ezzel összefüggő első levélen eredetileg olyan személynek szóló ajánlás állott, amelynek eltávolítása – az ezzel levélpárt alkotó 12. levéllel együtt – elkerülhetetlennek látszott. Ezeknek a sajtóságos feltételeknek egyedül a Vitézhez szóló és abban az első hazai nyomda támogatását megköszönő ajánlás felel meg.⁹³⁸

A két egymástól merőben különböző gondolatsor tehát lényegében egyforma eredményre vezetett, ami fokozottan növeli mindkét elképzelés valószínűségét. Így az abból levont, szinte azonos következtetést igen jelentős mértékben erősíti. A fenti két forrásra támaszkodva immár sorra feloldhatók a Kárainak szóló ajánlás korábban ellentmondásosnak tűnő mondatai, és egyre érezhetőbben kitapinthatóvá válnak a hazai könyvnyomtatás megalapításának motívumai. Segítségükkel a következő kép alakítható ki.

A magyarországi humanizmus nagy alakjának, Vitéz János prímásnak Gutenberg világraszóló találmánya, a „mesterséges írás művészete” nyilván korán felkelthette érdeklődését. A széles látóköri érsek, aki egyben titkos kancellár is volt a budai udvarban, megbízta tehát a Rómába hivatalos megbízatással induló királyi titkárt, Kárai Lászlót, hogy hívjon onnan az egyik műhelyből egy nyom-

lalojában – Magyar Grafika 1978. 4. sz. 28–29. – a pozsonyi helyett kétszer is a „nagyszombati” egyetemről lehet olvasni, de ez nyilván csak „lapsus calami”.

⁹³⁴ *Basilius* 132.

⁹³⁵ *Basilius* 133.

⁹³⁶ *Basilius* 136.

⁹³⁷ *Basilius* 137.

⁹³⁸ Magyar Könyvszemle 1988. 246.

dászlegényt, aki a magával hozandó felszereléssel Magyarországon is tud majd könyveket előállítani. Kárainak sikerült is rávennie Hesst, hogy Vitéz hívásának eleget tegyen. Hazánkba érve tapasztalnia kellett, hogy a helyzet merőben más, mint ahogy ez 1470/1471 fordulóján – Kárai római elbeszélései alapján – kinézett: Vitéz ezt követően ugyanis rendkívül súlyos összeütközésbe került a királlyal, és az érseknek szinte az életéért kellett küzdenie. Ilyen helyzetben a primás aligha válthatta valóra a nyomdával kapcsolatos eredeti elképzeléseit.

Az így pórul járt Hesst azért feltehetően – legalábbis jelentős részben – kárpótolta Vitéz: bizonyos összeget adhatott a műhely megindításához. Nyilván ezt kívánta a nyomdász meghálálni a *Chronica* eredeti, annak első levelére nyomtatott, de később eltávolított ajánlásában. Alighanem ez tette lehetővé Hessnek, hogy berendezze műhelyét és beszerezze külföldről a *Chronica* megjelentetéséhez szükséges, viszonylag jelentős mennyiségű papírt.⁹³⁹

Mikor a primásnak eredeti tervei az országos politika reá nézve rendkívül hátrányos fejleményei miatt végleg megghiúsulni látszottak, a Rómából érkezett nyomdász nyilván az őt Magyarországra hívó Káraihoz fordult. A budai prépost, aki tulajdonképpen csak közvetített Vitéz és Hess között,⁹⁴⁰ bizonyos támogatást nyújthatott ekkor Hessnek. Ezt nyugtázta ő az annyit hivatkozott ajánlásában a „nálad nélkül nem tudtam volna befejezni munkámat” megjelöléssel. Ez a segítség azonban aligha volt valami jelentős, hiszen akkor nem szabadott volna Hessnek „sokáig töprengeni, hogy kinek is ajánlja” a *Chronicát*. Legvalószínűbbnek továbbra is az a támogatási forma tűnik, amelyet már Fraknoi⁹⁴¹ vetett fel: szállást adhatott budai házában az akaratlanul az önállósodás útjára került nyomdásznak.

Miután Vitéz 1472 augusztusában halt meg, a *Chronica* nyomtatási munkálatait a primásnak szóló ajánlással szükségszerűen ezt megelőzően kellett megkezdeni. Az elkészült kötet kolofonja 1473. június 5-ről szól, tehát meglepően hosszú az előállítási idő. Ez alighanem azzal magyarázható, hogy Hess feltételezhetően lényegében egyedül dolgozott. Miután tőkével nem rendelkezett, és Vitéztől, majd később Káraitól sem remélhetett további támogatást, ez az első pillantásra meghökkentően primitív megoldás⁹⁴² ezek után mégiscsak kézenfekvőnek tűnik.

A *Chronica* elkészült példányainak értékesítése aligha lehetett Hess számára könnyű feladat. Ezekben az évekből ugyanis még nem ismeretes, hogy lett volna Budán könyvkereskedés. Feltehető, hogy saját magának kellett tehát megkísérelni eladni termékét. Így nem teljesen alaptalan arról beszélni, hogy Hess volt

⁹³⁹ Magyar Könyvszemle 1989. 9.

⁹⁴⁰ Hess előszavának „tua gratia accersitus” fordulatát nagyjából hasonló szavakkal adták többen is vissza: Fraknoi: „a Te meghívásodra” (Budai Krónika 10.), „a Te jóvoltodból” (Fitz, Hess 32.), Geric: „kegyelmedtől híva” (A könyv és könyvtár... 141.), Horváth János: „Tekegyelmed meghívására” (*Chronica* 5.). Ezzel szemben Gárdonyi Albert német nyelvű írásában ugyanezt „durch Vermittlung” szavakkal, azaz „közvetítés révén” jelölte meg (Gutenberg Jahrbuch 1940. 157.). Ez az átvitt megjelölés nyilván nem kívánt a fentiekől eltérő jelentést hordani, de így utólag tekintve, kitűnő megérzésnek bizonyult.

⁹⁴¹ Fraknoi, Karai 11.

⁹⁴² Magyar Könyvszemle 1989. 9.

az első budai könyvkereskedő.⁹⁴³ Valószínűtlen, hogy lett volna e téren külföldi üzleti kapcsolata.⁹⁴⁴ A kiadvány létrejötte feltehetően szinte kizárólag a Vitéznek tulajdonítható „indulási támogatásnak” volt köszönhető. A kész kötetek eladásából azután már némi készpénzhez juthatott Hess, amely lehetővé tette számára a Budai Krónika kinyomtatásához esetleg (talán éppen Káraitól) felvett kölcsön visszafizetését.

A budai ősnymda kiadványainak vásárlóiként elsősorban egyrészt a királyi udvarban hivatali munkát végzők, másrészt a Buda városában lakó papság vehető figyelembe.⁹⁴⁵ Ez utóbbiak körében volt található például a neves bibliofil, Nagylucsei Orbán kanonok, aki éppen 1472 és 1474 között volt a Kárai által vezetett budai káptalan tagja, és akit a humanizmus és neoplatonizmus lelkes híveként tartanak számon.⁹⁴⁶ Ugyanezekhez a rétegekhez tartozók és vidéken élők között is nyilván akadtak vásárlói Hess termékeinek, de hozzájuk a fejletlen kereskedelmi viszonyok között alighanem csak jócskán megkésve kerülhettek el a kötetek. A potenciális vásárlók száma tehát meglehetősen körülhatárolt volt. Hiányzott, illetve igen gyenge volt Magyarországon a nyugati városokra jellemző, nagyszámú, művelt és vásárlóképes polgárság. Varjas számításai szerint a hazai potenciális vásárlók száma aligha haladta meg a 250-et.⁹⁴⁷

A fentiekben felvázolt kép alapján tehát a hazai könyvnyomtatás megalapításával kapcsolatban – a korábbiakkal szemben – Vitéz János és – Soltészné felvetése nyomán – az *Academia Istropolitana* kerül előtérbe. Kettőjük kapcsolatát érdemes tehát vizsgálat tárgyává tenni. A Mályusz Elemér által „nagy szervezőnek” minősített Vitéz⁹⁴⁸ ilyen jellegű képességeit már Hunyadi János mellett kezdte kibontakoztatni. Mátyás király alatt erre további lehetősége nyílt, hiszen 1465-ben Esztergom érseke lett, és mint titkos kancellár a budai királyi udvarban is igen jelentős szerepet játszott. Vitéz kezdeményezte a pozsonyi egyetem alapítását, amelyre II. Pál pápa 1465. V. 19-én kelt bullájában adott engedélyt Vitéznek és Janusnak. Maga az *Academia Istropolitana* 1467. VI. 20-án meg is nyílt.⁹⁴⁹ A szervezés munkáját teljes egészében a primás végezte: ő nevezte ki az általa felkért tanárokat, sőt mint az egyetem kancellárja a rektori jogok nagy részét is gyakorolta. „Vitéz személyes becsvágya az egyetem közvetlen irányítása terén volt a szervezés döntő rugója. Annyi bizonyos, hogy a tanításban az olasz modern szellem uralkodott, a nyugati egyetemek scholasticizmusával szemben

⁹⁴³ Szentkuty Pál írása a „Budapest” c. folyóiratban: 1946. 345.

⁹⁴⁴ *Basilius* 127.

⁹⁴⁵ *Basilius* 121–127.

⁹⁴⁶ Hoffman Edit: Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929. 126–130.

⁹⁴⁷ Varjas Béla: Tanulmányok... i. m. 90.

⁹⁴⁸ Századok 1957. 596–601.

⁹⁴⁹ Ábel Jenő: Egyetemeink a középkorban. Bp. 1881. 27–29. – Császár Mihály: Az *Academia Istropolitana*. Pozsony 1914. 15, 35, 37. – Fraknói, Vitéz 227. – Bónis i. m. 243.

a humanista irányzat”, ahogyan ezt Barankay Lajos fogalmazta.⁹⁵⁰ Vitéz volt „a humanista szellem... első és teljes felfogója Magyarországon.”⁹⁵¹

Az eleinte elég szépen induló pozsonyi intézmény számára sikerült is az esztergomi érseknek több jelentősebb személyt is megnyernie professzornak. A zavartalan kibontakozási folyamatba egészen jól beleilleszthető az a következtetés, hogy a humanista Vitéz az ő pozsonyi egyeteme részére a nyomda lehetőségét is biztosítani kívánta. Erre jó alkalma nyílt, amikor megbízást adhatott az 1470 őszen Rómába induló Kárainak, ahová az november elején érkezett.⁹⁵² A budai prépost tehát már az örök városban volt, amikor Vitéz az 1470. novemberi országgyűlésen a Mátyással szembeni ellenzék élére állt.⁹⁵³ Ezzel kezdődött meg az a politikai harc az uralkodó és a primás között, amely számos fordulattal a szó szoros értelmében életre-halálra menő küzdelem volt kettőjük között.

A következő esztendő derekán a Csehországban tartózkodó király az őt fenyegető hírek hallatára lóhalálában tért vissza Budára, hogy ígérekkel és fenyegetésekkel pártfogókat szerezve a főurak köréből leszerelje a Vitéz és Janus vezette összeesküvést, amely a lengyel Kázmért kívánta Mátyás trónjára ültetni. Az említett humanista főpapok által támogatott trónkövetelő 1471 októberében és novemberében némi hadisikert tudott elérni a Felvidéken, ezért Mátyás december 19-én békét kötött Vitézzel. Valamivel később, amikor immár a király végleg úrrá lett a helyzeten, 1472 márciusában elfogatta az atyai jó barátjából legveszedelmesebb ellenfelévé vált érseket, és Visegrádon őriztette. Április elsejével a primás visszatérhetett esztergomi palotájába, ahol azonban augusztus 9-én⁹⁵⁴ bekövetkezett haláláig házi őrizetben tartották.

A király és a primás közötti összecsapásnak már az első jelei is szinte katasztrofális hatással voltak az *Academia Istropolitana*-ra: 1471 februárjában a tanárok közül Laurentius de Krumpach visszatért a bécsi egyetemre, ahonnan csak alig egy esztendeje kérték ki.⁹⁵⁵ Március idusát követően elhagyta az esztergomi udvart a világhírű csillagász, Joannes Regiomontanus is.⁹⁵⁶ Vitéz tehát a késhegyre menő politikai harc közepette felhagyott korábbi határozott tudománypártoló mecénási tevékenységével.

De nem csupán az említett egyetemi tanárok, hanem a diákok elszivárgása is megindult ekkortájt Pozsonyból: 1471. X. 13-án iratkozott be a bécsi egyetemre mint „baccalarius Posoniensis” Petrus Forhinger, aki az ausztriai Kirchdorfból származott, majd 1473. IV. 14-én Johannes Flechtner a sziléziai Hirschbergből,

⁹⁵⁰ Pannonia (Pécs) 1941/2. 324–325.

⁹⁵¹ Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935. 61.

⁹⁵² Fraknói, Karai 9.

⁹⁵³ Fraknói, Vitéz 198.

⁹⁵⁴ Halálának pontos napja körül némi bizonytalanság tapasztalható a szakirodalomban. A legtöbb forrás ugyan augusztus 9-ét említ (pl. Fraknói, Vitéz 225.), de olvasható augusztus 8 (Magyarország történeti kronológiája. I. Bp. 1981. 294.), vagy augusztus 11 is (Eubel, Conradus: Hierarchia catholica medii aevi. II. Monasterii 1901. 266–267.).

⁹⁵⁵ Ábel i. m. 32–34.

⁹⁵⁶ Fraknói, Vitéz 231–232.

akinek a neve mellett a bécsi „Natio Hungarorum” jegyzékében a „baccalarius Histropolensis” megjelölés olvasható.⁹⁵⁷ Gábrriel Asztrik véleménye szerint ugyanerre az okra vezethető vissza, hogy 1471 után egész sor pozsonyi diák iratkozott be Bécsben az egyetemre.⁹⁵⁸ Általános a vélemény, hogy a pozsonyi egyetem hirtelen és gyors hanyatlása 1471 elejétől Vitéz korábbi támogatásának megvonása miatt következett be.⁹⁵⁹ Az *Academia Istropolitana* működésének utolsó biztos emléke 1474-ből ismeretes.⁹⁶⁰

A fentiek fényében tehát világosnak tűnik a helyzet Vitéz nyomdaalapítási terveit illetően: Kárai Rómába indulásakor ez ugyan még érvényes volt, de néhány hónappal később már nem. Az éppen ezekben a hónapokban Rómában tartózkodó Kárai a király és a primás között itthon időközben kipattant küzdelemről természetesen semmit sem tudhatott, így a korábban kapott utasításoknak megfelelően járt el: rábeszélte Hesst a Magyarországra történő áttelepedésre, kérte a pápát, hogy Vitézt vegye fel a bíborosi testületbe. Ezt II. Pál az 1471. I. 8-án Vitézhez intézett levelében kilátásba is helyezte számára.⁹⁶¹

A pozsonyi egyetem helyettes kancellárja 1469. VI. 26-tól a pozsonyi káptalan prépostja,⁹⁶² Georg Schomberg lett,⁹⁶³ akinek ez év augusztus 13-án kelt pápai bulla a főpapi jelvények viselését is engedélyezte.⁹⁶⁴ Úgy tűnik, hogy Kárai, a budai prépost hosszabb és meghitt kapcsolatban állott Schomberggel, mert 1485. V. 9-én írt levelében „örömet fejezi ki a fölött, hogy a per, amit pozsonyi kartársa a király előtt folytatott, az ő javára dőlt el, és kijelenti, hogy miként eddig mindent, ami hatalmában állott, megtett, úgy ezentúl is kész megtenni az ő érdekében.”⁹⁶⁵ Ugyancsak a pozsonyi egyetem és Kárai kapcsolatára utal talán az is, hogy a budai prépostnak a fentiekben már említett ingatlanhagyatékával kapcsó-

⁹⁵⁷ Ábel i. m. 36. – Die Matrikel... Text... i. m. 128, 139.

⁹⁵⁸ Gabriel, Asztrik L.: The mediaeval universities of Pécs and Pozsony. Frankfurt am Main (1969). 47. A bécsi egyetemre beiratkozó magyarországi származású diákok – és azon belül a pozsonyiak – száma és az *Academia Istropolitana* megnyitása, virágzása, majd gyors hanyatlása, illetve elhalása idejében ilyen közvetlen összefüggés nehezen állapítható meg. A vizsgált – 1463 és 1476 közötti – időben a hazai beiratkozók száma igen széles határok (8 és 54) között hullámzott szemeszterenként. A pozsonyi egyetem megnyitását követő félévben – 1467. X. 13-tól – ugyan valóban a legalacsonyabb (8) a hazai beiratkozók száma Bécsben, hogy azután a következő félévben (1468. IV. 14.) szinte a legmagasabb számot (52) érje el. A pozsonyi származásúak közül – többkevesebb rendszerességgel leginkább 1469 és 1475 között jelentkezett félévenként Bécsben egy-négy személy. (Die Matrikel... Text. i. m. 78–163.)

⁹⁵⁹ Fraknói, Vitéz 230. – Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15–16. storiči. Bratislava 1967. 86. – A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből. 1367–1967. Pécs (1968). 112.

⁹⁶⁰ Magyar Könyvszemle 1976. 262–265. – Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum. Bp. 1976. 45–48.

⁹⁶¹ Fraknói, Karai 9. – Nyilván a későbbi politikai fejleményeknek tudható be, hogy ebből a magyar primásból sohasem lett bíboros.

⁹⁶² 1456–1484 között. – Köblös i. m. 204–205.

⁹⁶³ Ábel i. m. 34.

⁹⁶⁴ Fraknói, Vitéz 229.

⁹⁶⁵ Fraknói, Karai 16–17. – Knauz Nándor: A pozsonyi káptalannak kéziratjai. Esztergom 1870. 65–66. = Magyar Sion 1866. 608–609.

latos per során többször is szerepel Márton budai plébános, akinek – mint Kárai végrendelete végrehajtójának – igen fontos szerepe volt ebben.⁹⁶⁶ A budai Mi-asszonyunk templomának ez a plébánosa pedig a lengyel származású Martinus Bylica de Ilkusz volt, aki Vitéz hívására 1467-től az *Academia Istropolitana* tanára volt, majd római tartózkodásáról 1471-ben Budára érkezve Mátyás udvari csillagásza és budai plébános lett egészen 1493–94 tájt bekövetkezett haláláig.⁹⁶⁷

Figyelemre méltó, hogy az első, igényesebb hazai nyomdatörténet, amelyet a 18. században a felvidéki Johann Kriebel írt és folytatásokban adott közre nyomtatásban, egyik fejezete kizárólag Vitéz mecénási tevékenységével és nagy könyvszeretetével foglalkozott.⁹⁶⁸ Ebben felvetette annak lehetőségét, hogy az egyetemmel kapcsolatban nyomdát is alapítottak Pozsonyban, bár erről semmi adat sem maradt fenn.⁹⁶⁹ Ugyanezt később Jakob Ferdinand Miller is visszhangozta kéziratában.⁹⁷⁰ Ő, aki minden apró adatot összegyűjtött, de következtetések levonására csak ritkán vállalkozott, idézte Pápai Páriz Ferenc nyomdatörténeti tárgyú verses munkája 32. szakaszának két sorát,⁹⁷¹ amelyben a hazai könyvnyomtatás késedelmes megindulása kapcsán kifejezetten Pozsonyt említette első nyomdahelyként:

„Magyarország ebben szenved még is tsorbát
Poson orvoslá-meg elsőben ez hibát.”⁹⁷²

Ehhez Bod Péter hozzáfűzte, hogy nem lehet tudni biztosan, hogy ki és mikor alapított elsőnek nyomdát hazánkban. Ő ugyan nem tagadja, hogy Pozsonyban lett volna az első tipográfia, de előtte ez bizonytalan, hiszen ilyen könyvet nem látott.⁹⁷³ Pápai Páriz idézett soraira már Cornides Dániel is hivatkozott névtelenül megjelent kis nyomdatörténetében.⁹⁷⁴ Bár Pozsonynak a hazai nyomdatörténetekben olvasható korai említéseinek természetesen a legcsekélyebb bizonyító erejük sincs arra vonatkozólag, hogy a hazai nyomdászat bölcsője valóban Pozsonyban ringott volna, mégis mint érdekességet a Vitéz és az *Academia Istropolitánával* kapcsolatban érdemesnek tűnt csokorba foglalni.

Elképzeltető azonban az is, hogy Vitézt nyomdaalapítási szándékához nem kizárólag a pozsonyi egyetemnek a fentiekben megtárgyalt támogatási szándéka, hanem más jellegű mecénási törekvése és egyéni könyvszeretet vezette. Számításba vehető tehát ehhez, hogy a neves csillagász, Regiomontanus igénye is mozgatórugó lehetett az érseknél. Regiomontanust 1467-ben hívta Vitéz Magyaror-

⁹⁶⁶ Magyar Könyvszemle 1941. 334–340.

⁹⁶⁷ Magyar Történelmi Szemle (New York) 1970. 3. sz. 45–52.

⁹⁶⁸ Allergnädigst-Privilegirte Anzeigen (Wien) 1774. 292–293.

⁹⁶⁹ Magyar Könyvszemle 1982. 28.

⁹⁷⁰ Magyar Könyvszemle 1973. 336.

⁹⁷¹ Zeitschrift von und für Ungern. III. (1803) 314.

⁹⁷² Bod Péter: Erdélyi Féniks. [Enyed] 1767. A 8b lap. – Magyar Könyvszemle 1982. 26.

⁹⁷³ Bod i. h. 15. és 16. jegyzet.

⁹⁷⁴ Ungrisches Magazin. IV. (1787) 443–444. – Magyar Könyvszemle 1982. 34.

szágra, hogy a pozsonyi egyetemen tanítson. A következő évek a jeles csillagász legtermékenyebb éveinek bizonyultak: legjelentősebb munkáit ekkor és itt írta. Megfigyeléseinek írásban rögzített helye alapján megállapítható, hogy az vagy a király budai, vagy a primás esztergomi udvara volt. Pozsony azonban sohasem fordul elő.⁹⁷⁵ Így jogos a feltételezés, hogy Regiomontanus végül is nem az *Academia Istropolitana*n tanított,⁹⁷⁶ hanem az ország két legfőbb urának nagyfokú asztrológiai érdeklődését volt hivatva kielégíteni. Az ezekben az esztendőkből készített művei is főleg az ilyen jellegű számítások gyorsítását és pontosítását voltak hivatva szolgálni, de azok egyben az asztronómiának előrehaladását is nagymértékben segítették.

Legutolsó hazai megfigyelése 1471. III. 15-én kelt Esztergomban. Ugyanennek az évnek június 2-án már Nürnbergben volt. Magyarországról történt távozásának okát régóta két legfőbb patrónusa, az uralkodó és az érsek közötti kapcsolat megromlásában keresték a hazai nyomdászat korai történetében is.⁹⁷⁷ Regiomontanus Budáról Mátyás király hozzájárulásával távozott azzal a céllal, hogy asztrológiai számításainak pontosításához más földrajzi pontokról végezzen méréseket. Az ezzel kapcsolatos levelében, amelyet 1471. VII. 4-én írt Nürnbergből az erfurti rektornak, Christian Rodernek, részletesen kifejtette terveit. Ebből egyértelműen kiderül, hogy Regiomontanus saját és mások legfontosabbnak tartott természettudományi munkáit nyomtatott formában kívánta közreadni. Ennek a szándékának indoklásául nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a legjobb munkát is tönkreteszik a másolás során támadt íráshibák, amelyek „ellenségei az igazságnak.”⁹⁷⁸ A nagy csillagásznak tehát már hazánkban kialakított nagyszabású és határozott kiadói elképzelései voltak, amelyet később Nürnbergben felállított tipográfiájában 1474 derekán nyomtatott plakát formájában is közreadott.⁹⁷⁹

Tervei valóra váltásához azonban Magyarországon hiányzott a nyomda. Joggal feltételezhető, hogy elképzeléseit Vitéznek is tudomására hozta, akinél ez – esetleg saját ezzel kapcsolatos elképzeléseit erősítve – eleinte nyitott fülekre találhatott. Ez vezethetett talán azután Vitéz elhatározásához 1470 derekán, hogy Rómából nyomdászt és vele felszerelést hozasson Magyarországra. A király és a primás 1470 novemberében megkezdődött összeütközését követően azonban az érsek nyilván hamarosan és végleg lemondott ezzel kapcsolatos elképzeléseiről. Miután a nyomda felállítását Magyarországon Regiomontanus immár reménytelennek ítélte, Mátyás királynál tudományos szempontokra hivatkozva Nürnbergbe távozott, hogy ott azután később létre is hozza saját officináját.

A fentiekben kikövetkeztetett eseménysort megerősíteni látszik egy további összefüggés a német csillagász és a budai ősnymda között. Huszti József gondolt arra, hogy Regiomontanus volt az, aki még Magyarországon felvethette Basilius

⁹⁷⁵ Matematikai és Természettudományi Értesítő 1936. 282–286.

⁹⁷⁶ Regiomontanus-Studien. Wien 1980. 258.

⁹⁷⁷ Allergnädigst... 1774. 375.

⁹⁷⁸ Zinner, Ernst: Leben und Wirken des Joh. Müller von Königsberg, genannt Regiomontanus. 2. Aufl. Osnabrück 1968. 164, 175.

⁹⁷⁹ Hain 13807. – Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts. Halle a. S. 1914. 805.

munkájának közreadását. Ezt a kis írást Regiomontanus azután Nürnbergben ki is nyomtatta.⁹⁸⁰ A könyv Vitézt kifejezetten érdekelte.⁹⁸¹ Az új nürnbergi nyomdatulajdonos korai halála miatt mindössze csak kb. tíz kiadványt elkészítő műhelyéből Basilius munkája két ízben is napvilágot látott.⁹⁸² Ez annál is feltűnőbb, mert különben az összes többi munka – egyetlen kivételtől eltekintve⁹⁸³ – egytől-egyig matematikai és csillagászati írás, mindenekelőtt Regiomontanus saját munkái.⁹⁸⁴ Elképzelhető tehát, hogy Hess a *Basilius* Vitéz, illetve Regiomontanus elképzeléseinek megfelelően nyomtatta ki.⁹⁸⁵

Összefoglalóan megállapítható, hogy a könyvnyomtatás rendkívül korai, hazai megalapításának érdemét – nagy valószínűséggel – Vitéz Jánosnak kell tulajdonítani. A ma rendelkezésre álló, és kikövetkeztetett rendkívül kevés adat alapján természetesen lehetetlen biztonságosan eldönteni, hogy a primásnál vajon a humanista mecénás könyvszeretete, vagy a pozsonyi egyetem, illetve Regiomontanus támogatásának szándéka közül melyik motívum és milyen mértékben játszott közre abban, hogy nyomdát kívánt alapítani. Helyesnek tűnt ezért a felmerült szempontokkal kapcsolatos valamennyi számba vehető összefüggést megvizsgálni.

Kárai szerepének ezek szerint elsősorban a közvetítésre és némi további, de korlátozott támogatásra kellett szorítkoznia. Hessnek a Mátyás és Vitéz között időközben kirobbant ellentét következtében állandó támogató nélkül maradva akaratlanul önállósítania kellett magát. Működése azonban az állandó nyomdát ekkor még nem igénylő, meglehetősen fejletlen hazai műveltségi és anyagi viszonyok miatt kérészerűtlennek bizonyult.

Hess Káraihoz intézett előszavában azt írta, hogy magára vállalta „a Pannónia krónikájának kinyomtatását, tehát olyan munkát, amely hite szerint minden magyar ember számára kedves és kellemes”. Ezek után természetesen felmerül a kérdés, hogy vajon honnan szerezte ehhez a kéziratot. Fitz külön fejezetben foglalkozott ezzel a kérdéssel.⁹⁸⁶ Ennek során áttekintette a *Chronica Hungarorum* szövegének viszonyát a többi ismert krónikáéval. Erről bővebbet fentebb a *Chronica Hungarorum* című fejezetben lehet olvasni. Végül Fitz arra a következtetésre jutott, hogy a szedés alapjául a budai minoriták kolostorából kölcsönkért kötet szolgált.⁹⁸⁷ Gondolatmenete során Marczali Henrik véleményére tá-

⁹⁸⁰ Minerva 1924. 171–172. = Huszti József: Platonista törekvések Mátyás udvarában. Pécs 1925. 19–20. – Fitz, Hess 130–131. – Gutenberg Jahrbuch 1939. 130.

⁹⁸¹ *Basilius* 108.

⁹⁸² GW 3704–3705.

⁹⁸³ Vegius – Hain 15925.

⁹⁸⁴ A londoni British Museum ősnymtatvány-katalógusa felvetette annak lehetőségét, hogy e két eltérő témájú mű Regiomontanus nürnbergi patrónusa, Bernhard Walter kiválasztása alapján készült. Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. II. London 1912. 456.

⁹⁸⁵ Távoli gondolatársítás révén felmerül még az is, hogy a budai *Basilius* ma Eichstättben őrzött példánya egy nürnbergi eredetű gyűjtőkötetben maradt fenn. – Magyar Könyvszemle 1988. 127.

⁹⁸⁶ Fitz, Hess 110–114.

⁹⁸⁷ Fitz, Hess 113–114.

maszkodott, aki szerint⁹⁸⁸ a Budai Krónika szövegével rokon „Acephalus-kódex” a budai minorita-krónika másolata. Ez utóbbi Kézainak is alapul szolgált.⁹⁸⁹

Fitz feltételezésénél jóval valószínűbb, hogy Hess a *Chronica* kéziratát az esztergomi érsektől kapta. Köztudott, hogy Vitéz nagy könyvgyűjtő is volt,⁹⁹⁰ akinek birtokában a magyarok történetéről több kötet is található volt.⁹⁹¹ A Budai Krónika szövegéből kírí Telegdi Csanád esztergomi érsek beszéde, amit Károly Róbert temetésén mondott. Ez ugyanis az ilyen történeti munkához egyáltalában nem illő beillesztés.⁹⁹² Ugyanez érvényes a Károly Róbert haláláról szóló és egyesek által Hessnek tulajdonított versre. A Károly Róbert utolsó éveiről szóló és más forrásokból nem ismert részben Visegrádnak és Esztergomnak gyakori említése azzal is magyarázható, hogy a följegyzések ezen a vidéken készültek.⁹⁹³ A fentiek mind arra utalnak, hogy a Budai Krónika szedéséhez használt kézirat esztergomi eredetű lehet. Vitéznek az első hazai nyomda létrejötte körül a fentiek alapján feltételezhető támogatásai közé jól beleillik, hogy a megjelentetésre kerülő műhöz a kéziratot is adta. Úgy tűnik tehát, hogy ő az esztergomi érsek könyvtárából bocsátotta a feltehetően Nagy Lajos haláláig terjedő részt tartalmazó kéziratot a nyomdász rendelkezésére.

Soltészné számos érveléssel támasztotta alá, hogy Basilius műve mennyire egybevágott Vitéznek az ifjúság humanista képzésre irányuló elképzeléseivel és törekvéseivel.⁹⁹⁴ Így joggal feltételezhető, hogy a primástól megkapott kiadói koncepció és alighanem az ugyancsak az érsektől kapott kézirat alapján készítette Hess nem csupán a Budai Krónikát, de következő kiadványát, a *Basilius*-féle könyvecskét is.

Egyszemélyes műhely

A fentiek során már felmerülhet a kérdés, hogy vajon Lauernél miért található egy-egy betűből több alak. Ennek indoklásához vissza kell térni az ő, már említett kísérletező kedvéhez. Nem csupán a legtöbb betűtípussal, de még egyetlen típuson belül egy-egy betűnél is újabb és újabb megoldásokkal kísérletezett. Ennek tulajdonítható az a formagazdagság, amely nála tapasztalható.⁹⁹⁵ Mind a patricakészítés, mind a betűöntés során a mai fogalmak szerint viszonylag rendkívül magas volt a selejt aránya.⁹⁹⁶

⁹⁸⁸ Marczali Henrik: A magyar történet kútfoi az Árpádok korában. Bp. 1880. 49.

⁹⁸⁹ Fitz, Hess 112.

⁹⁹⁰ Gutenberg Jahrbuch 1973. 441–447.

⁹⁹¹ Csapodi-Gárdonyi Klára: Die Bibliothek des Johannes Vitéz. Bp. 1984. 92.

⁹⁹² Mályusz, A Thuróczy... 65.

⁹⁹³ Domanovszky, A budai... 18.

⁹⁹⁴ *Basilius* 108–110.

⁹⁹⁵ Hogy ennek mi volt az indítéka, azt ma már természetesen csak találgatni lehet. Mindenesetre az egyéni esztétikai igényesség és a betűmetszésnél esetleg jelentkező tapasztalathiány mellett gondolni lehet az ólommatrica igénybevételének lehetőségére is. Lásd fentebb a *Patrica? Matrica? Öntött betűk?* fejezetet.

⁹⁹⁶ Consentius i. m. 103–106.

Amíg tehát Lauernél egy-egy betű különböző alakja a betűalkotás terén végzett próbálkozásaival magyarázható, addig ugyanennek Budán matricákról való újraöntés keretében történő megismétlése teljességgel érthetetlen volna. Öntött betűk alkalmazása esetében azonban mindez Hess műhelyében problémátlanul érthető és természetes. Sőt, az sem zárható ki, hogy a nála a többi korabeli típustól eltérő formában jelentkező betűk – különösen a verzálisok – is Lauer kísérletezéseinek gyümölcsei, és ezeket a római nyomdász saját kiadványaiban azután soha nem vette használatba.

A fentiekben már kiadósan megtárgyalt matrica kérdését más oldalról is meg lehet közelíteni. Fitz még úgy vélte; hogy a *Chronica*t három szedésrészletben és három sajtón állították elő. Ehhez a munkamódszerhez természetesen jelentős mennyiségű, mintegy 70.000 öntött betűre lett volna szükség több, mint egy tucatnyi személyzettel.⁹⁹⁷

Ezzel szemben a *Hány sajtója volt?* című fejezetben megállapítható volt, hogy a budai műhelyben csupán egyetlen, kisméretű sajtó működött,⁹⁹⁸ amelyen a *Chronica* lapjai egyenként készültek.⁹⁹⁹ De vajon miért ilyen nehézkes módon? Amennyiben elegendő mennyiségű öntött betű állt volna rendelkezésre, amely matrica esetében kézenfekvő lenne és joggal feltételezhető, akkor vajon miért nem lappáronként nyomtatták az első hazai könyvet? A kisméretű tégellyel rendelkező sajtó ugyanis nem jelenthetett akadályt ebben a kérdésben, hiszen az egy nyomóformában elhelyezett két szedéstükrőről a levonat ezzel is előállítható a lappárról: előbb az egyikről, majd a formát beljebb tolva, a másiktól. Helyette azonban a nyomtatás két, egymástól teljesen független fázisban készült annak minden vonatkozásban megkettőzött munkájával (előtte a papír megnedvesítése, utána szárítása stb.).

Az a körülmény, hogy Hess csupán egyetlen, kisméretű sajtóval és egyetlen, meglehetősen megviselt betűtípus öntvényeivel dolgozott, egyértelműen arra utal, hogy vállalkozása nem volt tőkeerős. Aligha jött Budára egyéni és messzemenő publikációs tervekkel, sokkal inkább mecénások megrendelésére és támogatására számított Magyarországon, semmint saját befektetésének kamatoztatására. Márpedig a matrica (ráadásul, ha egy-egy betűből nem is mindig egy!) nem volt olcsó mulatság abban az időben.¹⁰⁰⁰ Vélhetően Hess inkább csak bizonyos szakmai ismereteket és egyedül a nyomtatáshoz elengedhetetlenül legszükségesebb felszerelést, vagyis öntött betűket hozott magával Budára.

Szinte biztos, hogy Hess aligha rendelkezhetett jelentős gyakorlattal a könyvnyomtatás valamennyi részletmunkájában, így teljesítménye nyilván jóval az említettek alatt maradt. Soltészné finoman fogalmazott megállapítása szerint ő „sem

⁹⁹⁷ Fitz, Hess 95–100.

⁹⁹⁸ Magyar Könyvszemle 1973. 144–146.

⁹⁹⁹ Fitz, A magyar nyomdászati... 109. – Magyar Könyvszemle 1974. 9.

¹⁰⁰⁰ Consentius i. m. 105.

lehetőségei, sem képességei alapján nem emelkedett a XV. századi kezdő nyomdászok átlagos színvonala fölé”.¹⁰⁰¹

Kiadványainak alaposabb megvizsgálása megerősíti a fentieket. A sorzárásnál tapasztalható és akár három mm-ig terjedő egyenetlenségekről a *Basilus* című fejezetben már szó esett. A meglehetősen egyenetlen betűöntvények, amelyekkel dolgozott, különben megnehezítik szedési képességeinek pontos megítélését. A nyomtatás során sem sikerült neki, hogy a papír két lapjára került szedéstükrök legalább megközelítően pontosan fedjék egymást.

A *Chronica* megjelentetéséhez a papírt, úgy tűnik, a pártfogó – feltehetően Vitéz János prímás – támogatásával sikerült megszereznie.¹⁰⁰² Már Fitz hangsúlyozta, hogy a kiadvánnyal kapcsolatos legjelentősebb összeg a papír megvétele volt, és hogy ennek biztosítása a támogató feladata volt.¹⁰⁰³ Így az is valószínű, hogy a lehető legminimálisabb személyzetre, elsősorban saját erejére támaszkodva dolgozott. Az interpunkciók sajátos használatából meglehetősen biztonsággal arra lehetett következtetni, hogy az egyik legtöbb szakismeretet igénylő feladatot, a szedést Hess maga végezhette.¹⁰⁰⁴

Az eddig megállapított vagy kikövetkeztetett, illetve feltételezett részletekből kísérletet lehet tenni Hess tevékenységének időrendben történt összeállítására és munkája ütemének kipuhatolására. Ha az eredeti első levélre valóban Vitéznek szóló ajánlást nyomott, úgy a *Chronica* munkálatait szükségszerűen a prímás 1472. augusztus 9-én bekövetkezett halála előtt kezdte meg. A mű kinyomtatása ez esetben legalább tíz hónapot vett igénybe. Elosztva ezt az időt a 136 szedett lappal,¹⁰⁰⁵ folyamatos munka esetén, legfeljebb havi 13–14 lap előállítását lehet valószínűsíteni, ami heti kb. három lapnak felel meg.¹⁰⁰⁶ Talán két-két napos lüktetés érezhető ki ebből: az egyik nap egy lap szövegének szedése, a másik nap pedig annak kinyomtatása.

Természetesen ez roppant lassú ütemnek tűnik, hiszen a hivatásos nyomdászok körében a teljesítmény a szedésben óránként kb. 1000 betű,¹⁰⁰⁷ amíg a nyomásé – két személy közreműködésével – 250 levonat.¹⁰⁰⁸ A 2000 betűhelyet tartalmazó egy-egy *Chronica*-lap szedése tehát két órát, a fentebb kikövetkeztetett 200–240 példány kinyomtatása¹⁰⁰⁹ pedig mindössze egy órát igényelt az ebben a munkanemben járatos személyeknek.

Így érthető, hogy Fitz, aki három sajtót és tucatnyi személyzetet tételezett fel,

¹⁰⁰¹ *Basilus* 138.

¹⁰⁰² Magyar Könyvszemle 1988. 246.

¹⁰⁰³ Fitz, Hess 80.

¹⁰⁰⁴ Magyar Könyvszemle 1988. 244–245.

¹⁰⁰⁵ A ma ismert 133 laphoz még az eltávolított első levélnek legalább az egyik fele is járul, továbbá az ezzel összefüggő 10. levél mindkét felének első ízben történt elkészítése.

¹⁰⁰⁶ Soltészné (*Basilus* 137.) 1483. évi spanyolországi szerződés analógiájára napi két lap nyomtatásával számolt. Ez megegyezett Fitz (Hess 102) egyik számításával, amely szerint két és fél hónapra lett volna szükség a Budai Krónika előállításához.

¹⁰⁰⁷ Gaskell i. m. 54.

¹⁰⁰⁸ Gaskell i. m. 139.

¹⁰⁰⁹ Magyar Könyvszemle 1989. 8.

a Budai Krónika elkészítésének idejét az 1473 húsvétja és pünkösdje közötti bő egy hónapra becsülte.¹⁰¹⁰ Később már valamivel kisebb, 7–8 fős személyzettel és 3–4 hónapos előállítási idővel számolt.¹⁰¹¹ Ennek ellenére Fitz utóbb ismét viszszaért a Hess-sel együtt 12 embert foglalkoztató műhely gondolatához, ugyanakkor mégis 3–4 hónapos munkával számolt a Budai Krónika esetében.¹⁰¹² Gulyás ezt túlságosan nagy teljesítményű műhelynek ítélte.¹⁰¹³ Az egyetlen és fél ív méretű sajtó létének elfogadása, valamint az a körülmény, hogy szakemberek helyett legfeljebb kéz alá dolgozókat tudott Hess Budán igénybe venni, mindinkább az egyre kisebb műhely feltételezése irányába terelték Soltésznét. Emiatt a Budai Krónika előállításának ideje is nyilván hosszabb volt a Fitz által feltételezetténél. A személyzet létszámának valószínűbb megítélését tartva szükségesnek, a Fitz által feltételezetté jóval szerényebb nyomdára gondolt.¹⁰¹⁴ Sem ő, sem Gulyás tényleges számszerűséget azonban ennek kapcsán nem említett.

Fitz még arra is vállalkozott, hogy – mindenek előtt itáliai analógiákra támaszkodva – a Budai Krónika költségvetését is megpróbálta összeállítani. Ennek végeredménye – a nyomdai felszerelés száz forintján felül – 400 aranyforint.¹⁰¹⁵ Később még magasabb összeget, összesen mintegy 700 forintot jelölt meg összköltségként.¹⁰¹⁶ Soltészné ezt az összeget mintegy harmadával csökkenthetőnek ítélte.¹⁰¹⁷ Már fentebb, a *Kiadványok papírja* című fejezetben kifejtésre került, hogy a Fitz által a papír beszerzésére számított összeg túlságosan nagy. Az általa feltételezett száz arany a felét sem érthette el. Hess öntött betűket hozott magával, és feltehetően egyedül dolgozott, ami további nem kevés költségcsökkentést jelent. Fitz költségvetési számításainak valamennyi rovata sajnos a maga valóságában nem ellenőrizhető. Így itt csak annyi állapítható meg, hogy szinte valamennyi rovatának jelentős csökkentése bizonyossággal feltételezhető.

A szedés és nyomtatás két fő munkafázisán kívül még több más, kiegészítő feladat elvégzésére is szükség volt: a betűk megmosása a nyomtatást követően és azok visszaosztása a szedőszekrénybe, a papír megnedvesítése, szárítása ugyancsak minden nyomtatás előtt és után, az elkészült szedés korrigálása stb. Ráadásul, ha a nyomtatást is segítőárs nélkül végezte, ez a munka több mint kétszeres feladatot jelentett egy személy számára. Végül, de nem utoljára arra is gondolni kell, hogy a régi műhelyek esetében nem lehet állandóan az elméleti kapacitás teljes kihasználásával számolni. Mindez lassította Hess munkáját.

Az eddigiek alapján a budai műhellyel kapcsolatban a következő időrend képzelhető el. Kárai 1470 és 1471 fordulóján kereste fel Hesst Rómában, hogy rávegye a Magyarországra költözésre. A biztatást ehhez – nagy valószínűséggel –

¹⁰¹⁰ Fitz, Hess 102–103.

¹⁰¹¹ Mátyás király emlékkönyv. II. Bp. 1940. 236–237.

¹⁰¹² Fitz, A magyar nyomdászat... 118. és 110. – Fitz, A magyar könyv... 50–51, 53.

¹⁰¹³ Gulyás, A könyv sorsa I. 47–48.

¹⁰¹⁴ *Basilius* 137. és 158.

¹⁰¹⁵ Fitz, Hess 115–120.

¹⁰¹⁶ Fitz, A magyar nyomdászat... 118. – Fitz, A magyar könyv... 54.

¹⁰¹⁷ *Basilius* 158.

Vitéz János prímás megbízásából tette. Korábban mind Fitz,¹⁰¹⁸ mind nyomában Soltészné¹⁰¹⁹ úgy tartotta, hogy a római nyomdász csak az 1472. év februárját követően indult el Magyarországra. Ugyanis a budai műhelyben használthoz legközelebb álló Lauer-féle, a szakirodalomban másodiknak jelzett betűtípus használatát tulajdonosa az említett időpontban hagyta abba. Ilyen időrendi függőség azonban nem áll fenn, hiszen függetlenül attól, hogy Hess öntött betűt, vagy matricát hozott magával Budára, Lauer nyugodtan használhatta a saját és Hessétől amúgy is több vonatkozásban eltérő betűtípusát Rómában.¹⁰²⁰ Így Hess korábbi Budára indulásának nincs semmi logikai akadálya sem.

Ezek szerint a nyomdász valószínűleg már 1471-ben hazánkba érkezhett, mert az esztergomi érsektől a megbízást és a papírvásárlásra a jelentős anyagi támogatást egyedül a főpap életének viszonylag nyugodtabb periódusában kaphatta. A legalkalmasabbnak ehhez az 1471. december 19-ét követő hetek mutatkoznak, amikor is Vitéz kibékült Mátyás királlyal, de bizonyosan még 1472. március elsejét megelőzően, amikor a prímást letartóztatták. 1472 legelején a Vitéztől kapott pénz birtokában Hess megrendelhetette a papírt Velencéből, ami azután ennek az esztendőnek derekára meg is érkezhett. Ebben a félévben állíthatta össze – nyilván helyi iparosok segítségével – kis műhelye legfontosabb berendezését, a sajtót, továbbá a szedőszekrényt, elkészíthette a festéket stb. Mindez nyilván nem töltötte ki egész idejét, így erre az időszakra vonatkozhat a Kárainak írt ajánlásában olvasható „non parum otiosus” megjelölés, vagyis nem kevés ideig tétlenül várakozott, munka nélkül volt.

A kikövetkeztethető igen lassú ütem, amivel a *Chronica* elkészülhetett, arra utal, hogy a budai nyomda valamiféle „egyszemélyes” műhely lehetett, ahol a könyv előállításával kapcsolatos összes érdemi munkát maga Hess végezhetette. Hasonló tempóban az első kiadványánál több mint hatszor kisebb terjedelmű *Basilius* kinyomtatásához mintegy másfél hónapra lehetett szüksége. Vagyis ha a *Chronica* 1473. június 5-i befejezését követően ehhez azonnal hozzálátott, akkor még július második felében már azzal is végezhetett. Inkább elképzelhető azonban, hogy első kiadványa befejeztével mindenek előtt a *Chronica* értékesítése jelenthette Hess számára a mindennél fontosabb feladatot, így a *Basilius* előállítása feltehetően későbbre maradhatott.

A fentiekben feltételezett, mintegy egész évre terjedő előállítási időt megerősíteni látszanak Hess ajánlásának „suscepi laborem ingentem dierumque plenum” szavai, vagyis „óriási és sok napot igénylő munkát vállaltam magamra,”¹⁰²¹ vagy másként „hosszú időt igénylő nagy vállalkozáshoz fogtam”.¹⁰²² Lényegében hasonlólt fejez ki ugyanennek az írásnak egy másik fordulata is: „cui meam primam

¹⁰¹⁸ Fitz, Hess 70–71.

¹⁰¹⁹ Magyar Könyvszemle 1974. 7–8.

¹⁰²⁰ Azt a véleményt, hogy Hess maga metszette betűikkel dolgozott volna, egyedül Sebestyén Gyula vetette fel (Gutenberg Festschrift 1925. 31.), ez a feltételezés reálisan azonban aligha vehető számításba.

¹⁰²¹ *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.

¹⁰²² Budai Krónika 9–10.

in hoc sedulitatem pluribus diebus lucubratam dirigerem”. A „pluribus diebus” szavak alatt ugyanis Fraknoi és Fitz „néhány nap előtt” fordítása helyett inkább „sok-sok napon keresztül”, „hosszú ideig”, vagy „sok napon át” értendő.¹⁰²³ Hess tehát nyomatékosan kifejezésre kívánta juttatni, hogy számára a *Chronica* ki-nyomtatása milyen hosszú és fáradságos munkát jelentett. Emellett természetesen ezekkel a szavakkal a mű elkészítésével elért érdemeit is méltányoltatni kívánta, de a „hosszú idő”, a „sok nap” jól érzékelhetően tartós, sok hónapos erőfeszítést óhajthatott hangsúlyozni.

A fentiekben kifejtettek nem tekinthetők kész tényeknek, hanem inkább csak munkahipotézisnek, hiszen annak számos eleme feltételezéseken alapszik. Márpedig erre további következtetések építése valódi légvár lenne. Inkább csak az első hazai műhely két termékének meglehetősen alapos vizsgálata nyomán kialakult benyomások mozaikjainak összerakásával jött létre a fenti gondolatsor, amely mindaddig segítheti a további vizsgálódást, amíg egy vagy több olyan nyomós bizonyíték fel nem merül, ami az így kialakult kép kiigazítását, esetleg teljes módosítását nem teszi szükségessé.

A fentiekben előadott időrend meglehetősen távol áll a Fitz által kifejtettől,¹⁰²⁴ de alighanem közelebb van a valósághoz. Miután bizonyítható volt, hogy az első budai nyomdában egyetlen kisméretű sajtó működött csupán, így aligha tartható a korábban feltételezett létszámú személyzet és teljesítmény. Nehéz is elgondolni, hogy vajon miért tétlenkedett Hess viszonylag jelentős kapacitású műhelyével 1472 tavaszától, vagyis a korábban vélt Budára érkezésétől a következő év húsvétfájáig, a *Chronica* kinyomtatásának feltételezett megkezdéséig, hiszen ennek kialakítása távolról sem igényelt ennyi időt. Önmagában is ellentmondásos 13 főnyi személyzet alkalmazásának vélelmezése,¹⁰²⁵ ha ezek mindössze egyetlen hónapig dolgoztak csak. Ugyanilyen ingatag alapokon áll Fitz rekonstrukciója Hess költségvetését és az általa kért könyvárat illetően.¹⁰²⁶

Bizonyos, hogy a most kifejtett gondolatsor végén nem egy impozáns, a nagy külföldi nyomdákkal vetekedő budai officina képe rajzolódik ki, hanem egy minden szempontból a lehető legszerényebb kis műhely. Azonban az ennek felszerelésére vonatkozó és eddig tett megállapítások egyre-másra csakis erre a feltételezésre szorították az ezzel a témával behatóan foglalkozó vizsgálódót.

¹⁰²³ Magyar Könyvszemle 1988. 245.

¹⁰²⁴ Fitz, Hess 93, 102–103, 169.

¹⁰²⁵ Fitz, Hess 119–120.

¹⁰²⁶ Fitz, Hess 118–120.

Zusammenfassung

Das Jahr 2013 ist aus mehreren Gesichtspunkten ein bedeutendes Jubiläum in den ungarländischen buchgeschichtlichen Forschungen: Gedeon Borsa, der namhafte Buch- und Kulturhistoriker, in der ganzen Welt anerkannter Experte der Inkunabelkunde, „bibliothecarius emeritus“ der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi ist 90 Jahre alt.

Zum Anderen sind es 540 Jahre her, dass die *Chronica Hungarorum* (GW 6686) am 5. Juni 1473 in Buda die Presse von Andeas Hess verliess. Ungarn ist dadurch allen anderen Staaten – abgesehen von Deutschland, von Italien, von der Schweiz, von Frankreich und von den Niederlanden – vorangegangen. Nur ein einziges weiteres Produkt dieser Druckerei ist bekannt: eine Ausgabe von Basilius Magnus ohne Jahreszahl (GW 3702).

Aus diesem doppelten Anlass wird dieses Buch von Gedeon Borsa über Andreas Hess und über den Anfang der ungarländischen Buchdruckerei herausgegeben. Seit der Monographie von József Fitz (*Hess András, a budai ősnymodász*. Budapest 1932. Siehe noch: *Andreas Hess der Erstdrucker Ofens. Ein Auszug einer ungarischen Monographie*. Budapest 1932.) ist kein dieses Thema behandelndes Buch erschienen.

Dieses Werk ist eine Zusammenfassung und Ergänzung der Ergebnisse, die Borsa im Laufe seiner jahrzehntelangen Forschungsarbeit über die ungarische Inkunabeldruckerei erreichte. Seiner Meinung nach sei es keine Monographie, nur ein „Splitter aus seiner Werkstatt.“

Als Anfang erklärt der Verfasser die Umstände der Gründung der Typographie in Ungarn. Wie Andreas Hess in seiner einleitenden Widmung „Ad Ladislaum, prepositum buden.“ schrieb, wurde es schon von Vilmos Fraknói festgelegt, dass diese Person nicht László Geréb, sondern László Kárai, Probst von Buda wäre. Die Gründung der Druckerei wurde von der früheren ungarischen Fachliteratur mal der Mäzenatur Kárais, mal der Unternehmungslust von Hess zugeschrieben. Mehrere suchten die Lösung in der Vereinigung in verschiedener Proportion dieser zwei Varianten.

Aus dem erwähnten Vorwort stellt es sich heraus, dass Hess von Kárai aus Rom nach Ungarn gerufen wurde, wo er nachher dauerhaft ohne Arbeit war. Später gewann er die Überzeugung, dass es den Ungarn gewiß vorteilhaft wäre, wenn seine erste Arbeit die Geschichte dieses Landes enthalten würde. Lange dachte er nach, wem er sie widmen sollte, endlich entschied er sich für Kárai, weil er „seine Arbeit ohne ihn weder beginnen, noch beendigen können würde“. Folglich widersprechen die obigen Sätze einerseits der Haltung Kárais dem Mäzen, anderseits einem völlig selbstständigen Unternehmen von Hess.

Als Resultat von sich völlig abweichenden Gedankenreihen gelangten früher sowie Erzsébet Soltész als auch der Verfasser dieses Buches zur Folgerung, dass Hess von János Vitéz, Erzbischof von Esztergom (Gran) nach Ungarn gerufen wurde. János Vitéz, die leitende Persönlichkeit des ungarländischen Humanismus, erfuhr von Gutenberg's sensationellen Erfindung schon in den 50er Jahren

des 15. Jahrhunderts während seiner diplomatischen Tätigkeit, dank seiner guten Verbindung mit bedeutenden Humanisten, wie Enea Silvio Piccolomini und Juan de Carvajal. Vitéz mischte sich aber nachher mit dem König Matthias in einen schweren politischen Kampf ein, in welchem er schließlich unterlag, und er starb im Sommer 1472 in Hausarrest.

Die Gründung der ersten ungarländischen Druckerei geschah also zur Initiative des Erzbischofs Vitéz, der sich wegen seines um Leben und Tod gehenden politischen Kampfes, abweichend von seinen früheren Vorstellungen – nicht mehr um Hess kümmern konnte, aber ihn mit einer gewissen Summe als Unterstützung versah. Der Drucker, der so unwillkürlich selbstständig wurde, konnte mit dieser Hilfe die *Chronica Hungarorum* verfertigen, die er zuerst dem Erzbischof Vitéz, dann nach der Entfernung dieses Textes dem Propst Kárai widmete. Die letztere Person vermittelte bloß, während seiner Reise nach Rom, die Einladung von Vitéz an den Buchdrucker, und später gab er zu Buda dem allein gebliebenen Hess eine beschränkte Unterstützung (vielleicht Quartier).

Unseren heutigen Kenntnissen nach ist die Absicht des Erzbischofs eine Buchdruckerei zu gründen, nicht genau zu erklären. Der bedeutende Humanist und Mäzen hätte auch selber die Druckerei des Hess beschäftigen können. Neben ihm können aber auch die von ihm gegründete *Academia Istropolitana* zu Pozsony (Pressburg, heute Bratislava in der Slowakei), ferner auch der große Astronom Johannes Regiomontanus, der in seinem Hofe dauerhaft tätig war, in Betracht genommen werden.

Die nächste Frage, auf die der Verfasser eine Antwort zu geben versucht, ist, wie die Einrichtung und die Ausrüstung der ersten ungarländischen Typographie ausschauen konnte. Zu dieser Arbeit standen allein die zwei Druckwerke der Offizin zur Verfügung. Die eingehend und methodisch durchgeführten Untersuchungen verstärkten, bzw. modifizierten die früheren Behauptungen, vor allem aber die davon abgezogenen Folgerungen. So konnte festgestellt werden, dass Hess für seine Druckerei in Buda keine eigenen Buchstaben gegossen hat, sondern beide Druckwerke mit einem Typenmaterial herstellte, die er selbst fertig aus Italien mit sich gebracht hatte. Er verfügte nur über eine Presse mit einer Oberfläche von einem halben Bogen. Die ganze *Chronica* und den grössten Teil von *Basilius* hat er Seite auf Seite in getrennten Arbeitsgängen gedruckt. Die inneren Blätterpaare beider Lagen von *Basilius* in Quartformat hat er – soweit die Grösse seines Typenbestandes ihm erlaubte – aus ökonomischen Gründen doch gleichzeitig gedruckt. Dieser Umstand hat es ermöglicht festzustellen, dass Hess in Buda über etwa 10 000 gegossene Buchstaben verfügte, die insgesamt nur etwa einen Zentner (45 Kg) ausmachten.

Aufgrund der Untersuchungen, welche Gedeon Borsa an den von Andreas Hess, dem ersten ungarischen Drucker veröffentlichten Druckwerken, der *Chronica* (1473) und dem *Basilius* unternahm, kam er zu wichtigen Schlußfolgerungen bezüglich gewisser chronologischer Fragen und der Geschichte der Widmung der *Chronica*. Mit Hilfe der „zwanzig Zeilen-Abmessung“ untersuchte er mehrere Exemplare der beiden Druckwerke und stellte fest, dass Größenunter-

schiede nicht nur zwischen diesen beiden, sondern innerhalb der *Chronica* selbst bestehen. Kennzeichnend ist die Verminderung der Lettergröße. Die einzig mögliche Erklärung dafür ist die wiederholte Abschleifung der Buchstaben. So hat der Abstand der Zeilen in den Hess'schen Druckwerken eine zeitbestimmende Rolle: Je früher das Werk entstanden ist, desto größer der Zeilenabstand ist. Auf diese Weise läßt sich auch feststellen, dass die Widmung der *Chronica* und der Text der zwei letzten Blätter des ersten Heftes nach der Fertigstellung des Werkes gesetzt und gedruckt wurden. Der nachträgliche Druck des aus Blatt 1 und 12 bestehenden Bogens wird auch durch Papier- und Rechtschreibung-Untersuchungen bestätigt. Es darf angenommen werden, dass Hess auf den ersten Bogen ursprünglich eine an János Vitéz, den Erzbischof von Esztergom gerichtete Widmung druckte. Aber da es gerade vor dem Druckjahr der *Chronica* (1473) die vom Erzbischof angezettelte Verschwörung gegen König Mathias aufgedeckt wurde, konnte Hess die ursprüngliche Widmung nicht bestehen lassen, so warf er die Blätter 1 und 12 weg, ließ das Erstere leer, setzte Blatt 12 noch einmal, und druckte die an László Kárai, Probst von Buda geschriebene Widmung auf die ursprünglich leer gelassene Vorderseite des zweiten Blattes.

Der Verfasser führt auch die Quellen der Texte der von Andreas Hess gefertigten ersten ungarländischen Wiegendrucke vor. Nach seiner Untersuchung gehört die *Chronica* zu der handschriftlichen Textfamilie der sogenannten "Budaer Chronik." Die Handschrift, die die Quelle von Andreas Hess war, soll die Geschichte der Ungarn bis zum Todesjahr von Ludwig dem Grossen, 1382 enthalten haben. Diese Chronikversion wurde mit chronologischen Daten und familiären Hinweisen der darauf folgenden ungarischen Könige bis zum Jahr 1468, das heißt bis zum Feldzug nach Moldau von König Matthias ergänzt. Die Ergänzungen wurden – nach Meinung von Borsa – von einem Angestellten in der Budaer Kanzlei zusammengestellt. Es ist also zweifellos, dass dem Text der *Chronica* eine handschriftliche Chronikversion ungarischer Herkunft zu Grunde liegt. Das andere Produkt der Budaer Druckerei stammt doch aus der klassischen griechischen Literatur. Es enthält zwei Werke: *De legendis poetis* von Basilius Magnus und *Apologia Socratis* von Xenophon. Beide wurden von Leonardo Bruni ins Lateinische übersetzt. Keine der beiden Drucke sind Nachdrucke. Sogar der letzte gilt als die editio princeps! Andreas Hess arbeitete aufgrund einer Handschrift dieser klassischen Übersetzungen gleichfalls wie beim Drucken der Budaer Chronik.

Das ungarische gedruckte Schrifttum beginnt also mit einem historischen Werk über die ungarische Geschichte und zwei, aus dem Aspekt der humanistischen Bildung wichtigen Texten. Diese Auswahl der gedruckten Werke stärken die Meinung, dass János Vitéz, der humanistische Erzbischof eine entscheidende Rolle an der Begründung des Buchdruckes in Ungarn spielte.

Außer den beiden Druckwerken wurden noch weitere Inkunabeln in der Fachliteratur als Produkte der Budaer Werkstatt von Andreas Hess beschrieben. Gedeon Borsa fasst diese falschen Behauptungen zusammen und widerspricht ihnen ausführlich.

Weil wir über die ungarländischen Druckereien im 15. Jahrhundert keine Archivangaben kennen, kann man alle Angaben über die Anfänge der ungarländischen Typographie nur aus den vorhandenen Druckwerken schöpfen. Darum schien es nötig die bekannten Exemplare dieser Druckwerke miteinander zu vergleichen und die Abweichungen zwischen ihnen nachzuweisen. Neben der kritischen Übersicht der früheren Fachliteratur konnten auch neue Fakten und Zusammenhänge ermittelt werden.

Heute sind zehn Exemplare der *Chronica* bekannt. Sie sind in den Sammlungen aufbewahrt, wie es in der Reihenfolge des Datums, als das Exemplar in der Fachliteratur bekanntgemacht wurde, folgt: Wien, Österreichische Nationalbibliothek; Leipzig, Universitätsbibliothek; Budapest, Universitätsbibliothek; Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, Bibliotheca Corsiniana; Praha, Universitní knihovna; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár; Kraków, Muzeum Narodowe, Zbiory Chartoryskich, Biblioteka; Paris, Bibliothèque Nationale, Sankt-Petersburg, Rossijskaja Nacionalnaja Biblioteka; Princeton N.J., William H. Scheide. Borsa ließ das *Chronica*-Exemplar der Bibliothek der staatlichen Akademie in Braunsberg auch nicht außer Acht, das im Zweiten Weltkrieg vernichtet wurde. Mit gleicher Methode untersuchte er beide, in Wien: in der Österreichischen Nationalbibliothek und in Eichstätt: in der Universitätsbibliothek vorhandenen Exemplare des *Basilius*. Das dritte *Basilius*-Exemplar der Studienbibliothek von Salzburg ist heute nicht mehr zu finden.

Der Verfasser machte schon früher, im Jahr 1988 Vergleiche mit Hilfe des sog. Hinman-Collators zwischen neun Exemplaren der *Chronica Hungarorum* und zwischen den beiden Exemplaren des *Basilius*. Als Ergebnis der Untersuchungen kann man feststellen, dass manche Berichtigungen auch noch im Laufe des Druckes in der Werkstatt von Andreas Hess im 15. Jahrhundert gemacht wurden. Mit Hilfe der nachgewiesenen Varianten kann man auf den Originaltext und im allgemeinen auf die Geschichte der ersten ungarländischen Offizin, die auch heute überwiegend im Dunkel ist, ein wenig Licht werfen.

Borsa beschäftigt sich auch mit dem Einband der erhalten gebliebenen Original-exemplare, aus welchen, seiner Meinung nach, die Existenz von zwei weiteren Einbänden sowie einer bis jetzt ungekannten Buchbinderwerkstatt von Ungarn bewiesen werden konnte.

Er untersucht das Papier der *Chronica Hungarorum* und des *Basilius* und gelangt dabei zu neuen Ergebnissen. Während der früheren Forschung bezüglich der Wasserzeichen bloss die Zusammenstellung von Briquet zur Verfügung stand, konnte sich Verfasser bereits die jüngsten Ergebnisse der Geschichte des Papiers, so vor allem jene von G. Piccard zu Nutze machen. Was das Papier der *Chronica* betrifft, stellt er z. B. fest, dass es im Gegensatz zu den früheren Behauptungen, aus Italien bezogen worden war. Er kommt zum Schluß, dass das Werk in etwa 240 Exemplaren gedruckt wurde. Die Menge und die Abmessungen des verwendeten Papiers ermöglicht es dem Verfasser gewisse Beobachtungen anzustellen. Er untersucht auch die auf dem Papier der Druckerei zu Buda erscheinenden Punkturen und kommt zu verschiedenen Folgerungen.

Die eingehenderen Untersuchungen verweisen sogar auf eine „ein Mann“-Werkstatt, in der Andreas Hess alle wichtigen Phasen der Arbeit allein machen könnte. Daraus kann man folgern, dass die Herstellung der *Chronica Hungarorum* auf 67 Folia mehr als zehn Monate brauchte.

A képek jegyzéke

Itt mondunk köszönetet azoknak a könyvtárosoknak és intézményeknek, amelyek lehetővé tették a náluk őrzött ősnymtatványok egy-egy részletének megjelentetését:

Bratislava, MVSР, Archív hlavného mesta SR Bratislavy, odd. knižničného fondu (AHMSRB) – Peter Viglaš;
Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár (EK) – Szögi László;
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár (OSZK);
Eichstätt, Universitätsbibliothek (UB) – Christian Büchele;
Gyöngyös, Bajza József Könyvtár (BJK) – Fáy Zoltán;
Leipzig, Universitätsbibliothek (UB) – Susanne Dietel;
Praha, Národní knihovna (NK) – Tereza Paličková;
Princeton N.J., William H. Scheide (WHS) – Paul S. Needham;
Roma, Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei Lincei, Biblioteca Corsiniana (BC) – Molnár Antal, Marco Guardo;
Wien, Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) – Konstanze Mittendorfer.

1. *Buda látképe a Schedel krónikában* (Budapest, OSZK, Inc. 87.)
2. *A Chronica* utolsó lapjai (Budapest, OSZK, Inc. 326.)
3. *A Basilius* kolofonja (Wien, ÖNB, Ink. 2. II. 96.)
4. *A Chronica* ajánlása (Budapest, OSZK, Inc. 326.)
5. Hess betűtípusai
6. Mátyás király portréja a *Constitutiones*ban (Budapest, OSZK, Inc. 834.)
7. *Confessionale* (Budapest, ELTE EK, Inc. 45.)
8. *Confessionale* (Gyöngyös, BJK, Inc. 177.)
9. *A Laudivius* első lapja (Budapest, ELTE EK, Inc. 862.)
10. *Litterae indulgentiarum* (Bratislava, MVSР, AHMSRB sign. Archiv č. 1832)
11. *A Chronica* bécsi példánya (Wien, ÖNB, Inc. 5. F. 35.)
12. *A Chronica* lipcsei példánya (Leipzig, UB, Edit. vet. 1473, 14.)
13. *A Chronica* Jankovich-példánya (Budapest, ELTE EK, Inc. 10.)
14. *A Brentius*-kiadvány első lapja (Budapest, OSZK, Inc. 798.)
15. *A Chronica* római példánya (Roma, BC, 53. F 25.)
16. *A Chronica* prágai példánya (Praha, NK, Inc. 39. D. 14.)
17. *A Chronica* Hildebrand példánya (Budapest, OSZK, Inc. 326.)

18. A *Chronica* Hildebrand példánya (Budapest, OSZK, Inc. 326.)
19. A *Chronica* amerikai példánya (Princeton N.J., WHS S2.11A.)
20. A Thuróczy-krónika (Budapest, OSZK, Inc. 1143.)
21. A *Basilius* bécsi példánya (Wien, ÖNB, Ink. 2. II. 96.)
22. A *Basilius* eichstätti példánya (Eichstätt, UB, 13/1 P III 771 angeb. 4)
- 23–24. A Caesar-kötet kötése (Budapest, OSZK, Inc. 545)
25. A *Chronica* prágai példányának kötése (Praha, NK, Inc. 39. D. 14.)
- 26–30. Hess nyomtatványainak vízjelei
- 31–38. Nyomdai változatok
39. Mátyás király portréja a Thuróczy-krónikában (Budapest, OSZK, Inc. 1143.)

Névmutató

- Aba Sámuel, magyar király 170
Ábel Jenő 196–198
Accursius Pisanus, Bonus 104
Adam von Rottweil (Rotwil) 109
Aëtius, Flavius 169, 173, 175
Ágoston József 35
Ágoston, Hippói, Szent 39
Akantisz Viktor 83
Amasaeus, Romulus 43
Anderkó (Anderco) 33, 34
András, Szent 124
Andreas Corvus Burciensis de Corona 25
Andreas Vyel von Worms 59
Antoninus Florentinus 39, 68, 69, 84, 85
Apponyi Sándor, gr. 82, 83, 120, 193
Arnold, Geoffrey 122
Attila, hun nagyfejedelem 96, 125, 169, 170, 172

Badalić, Josip 132, 133
Badics Ferenc 29
Bakk Endre 29
Balbi, Giovanni Francesco
(Balbus, Joannes Franciscus) 160
Ballagi Aladár 16, 29, 30, 35, 67, 78, 80, 83, 84, 101, 111, 123, 130, 132, 133, 135, 138, 140
Balogh Jolán 179, 180, 181, 183
Barankay Lajos 197
Barbatia, Andreas 84
Bártfai Szabó László 29, 31, 113

Barthelotti, a Clementinum igazgatója 113
Bartонiek Emma 66
Basilius, Basilius Magnus → *Vazul*
Báthory Zsigmond,
somlyói, erdélyi fejedelem 107
Bél Károly András
(Belius, Carolus Andreas) 92
Bél Mátyás 60, 62, 94, 135
Beöthy Zsolt 29
Berlász Jenő 118
Bessarion, Basileios 192
Biccus, Gregorius 120, 122
Bíró Miklós 37
Blandius, miniátor 179
Bod Péter 199
Bogdán István 149, 155
Boghardt, Martin 164
Bohatcová, Mirjam 115
Bohonos, Maria 124
Boldogréti Vig László
→ *Horvát István*
Bonfini, Antonio 65
Bónis György 29–32, 34, 176, 180, 196
Borbála asszony
→ *Tholdi Andrásné*
Borda Lajos 128
Borovszky Samu 80
Borsa Gedeon 7, 16, 82, 208–211
Borsa Iván 30, 31
Brenta, Andrea (Andreas Brentius)
82, 101, 103, 109
Bresciano, Giovanni 59, 60

- Briquet, Charles Moise 148, 149, 151, 158, 211
 Brunet, Jacques-Charles 119, 130
 Bruni, Leonardo 67, 68, 71, 76, 210
 Budik, P[eter] A[lcantara] 75

 Caesar, Gaius Julius 39, 63, 79, 82, 83, 100–102, 104–110, 133, 141–143, 145
 Calixtus, III., pápa 191, 192
 Campbell, Frederik Andries Gerardus 16, 18
 Caraffa, Domenico 60
 Carvajal, Juan de 189, 191, 192, 209
 Celsus, Julius 104
Chartorisky → *Czartoryski*
 Chwalewik, Eduard 124
 Cicero, Marcus Tullius 39, 155, 156
 Cioni, Alfredo 111
 Collijn, Isaac 123
 Consentius, Ernst 44, 60, 202, 203
 Copinger, Walter Arthur 68, 80, 111, 113
 Cornides Dániel 199
 Corsini család 111
 Corsini, Bartolomeo, hg. 111
 Corsini, Tommaso, hg. 111
 Czagány István 32
 Czartoryski, Władysław (Chartorisky László) 123
 Czirbesz, Jonas Andreas 98
 Czuly, Joannes (Gzuly) 127
 Czwittinger, David 135

 Csánki Dezső 31
 Csapodi Csaba 70, 104, 179, 188
 Csapodiné Gárdonyi Klára (Csapodi-Gárdonyi) 191, 193, 202
 Császár Mihály 180, 196
 Csetneki László 27

 Denis, Michael 26, 75, 76, 78, 136, 140
 Dessewffy András, gr. 98
 Dessewffy Anna, gr. 98
 Dessewffy család 99, 100
 Dessewffy Tamás, gr. 96, 98–100, 102, 105, 107–109, 135, 136
 Dobai Székely Sámuel 96, 98, 99, 108
 Dochnal A., könyvkötő 109
 Dolch, Walther 82, 193
 Domanovszky Sándor 63, 65, 66, 202
Domenicus de Lapis → *Lapi*, *Domenico*
 Dümmerth Dezső 172

 Ebert, Friedrich Adolf 119, 135
 Ecsedy Judit, V. 47, 141, 156
 Eder József Károly 168
 Eineder, Georg 150
 Engel Pál 65
 Engel, Johann Christian 63, 65
 Erneszt János 176
 Esztergár László 61
 Eubel, Conradus 28, 197

 Falkenstein, Karl 20, 136
 Faulmann, Karl 40
 Fava, Mariano 59, 60
 Feger, Theobald 175
 Fejérvári Károly 98–101
 Fejérvári Károlyné 100
 Ferenczy Zsigmond Jakab 111, 132
 Fitz József 7, 22, 25, 26, 29, 35, 37–44, 46, 47, 49–60, 65–78, 80, 84, 85, 88, 91, 101, 102, 106, 107, 109, 111, 115, 118, 119, 122, 123, 130, 132, 133, 134–136, 138, 141, 145, 146, 148–157, 159, 161, 177–181, 184, 185, 187, 195, 201–208
 Flechtner, Johannes 197
 Fodor János 34
 Folter, Roland 128, 129
 Forhinger, Petrus 197
 Fraknói Vilmos 16, 20, 22, 27–30, 34–37, 40, 60, 63, 67, 88, 91, 93, 94, 111, 122, 123, 133–135, 140, 176, 177, 187, 188, 190–192, 195–198, 207, 208

Frigyes, III., német-római császár
174, 181, 189, 191
Fyner, Konrad 102

Gábor Gyula 132
Gábrriel Asztrik 198
Gabriel de Verona 34
Galeotto, Marzio 83, 84
Gara Miklós 37, 40
Garázda Péter 180
Gárdonyi Albert 29, 32, 33, 41, 195
Gárdonyi Klára
→ *Csapodiné Gárdonyi Klára*
Gaskell, Philipp 50, 204
Geldner, Ferdinand 16, 26, 80
Georeoffy → *Gyerőffy*
Geréb László, vingárthi 26–29, 171, 208
Gerhardt, Claus W. 160, 161
Gerics József 22, 35, 187, 195
Gertrúd, magyar királyné 94
Gilmont, Jean-François 16
Goff, Frederick R. 68
Gómez Canedo, Lino 189–192
Gregorius Caelius Pannonius 133
Guldinbeck, Bartholomaeus 102, 109
Gulyás Pál 22, 29, 40, 41, 61, 67,
71–73, 75, 76, 78, 80, 84, 88, 140,
177–181, 205
Gunst Péter 13
Gutenberg, Johannes 14–16, 18, 22,
25, 37, 38, 40–42, 45, 46, 60, 61,
72, 88, 120, 129, 153, 154, 160,
161, 163, 164, 179–181, 189–191,
194, 195, 201, 202, 206, 208
Günther, Otto 129
Gzuly → *Czuly*

Gyerőffy János
(Ioannis Georeoffy) 107

Haebler, Konrad 50, 71, 163, 164
Hain, Ludwig 51, 68, 79, 80, 82, 94,
104, 109, 111, 113, 119, 132, 136,
138, 156, 179, 200, 201

Hajdú-Moharos József 29
Han, Ulrich 36, 39, 50
Haner, Georg 62
Heinic, Josef 115
Heinrici, Friedrich Georg 129, 132
Hellebrant Árpád 29, 80
Henrik, III., német-római császár
170
Henzelmann, eperjesi kereskedő 100
Hermogenes 69
Hess, Johann 25
Hess, Rudolf 26
Hildebrand, Franz Xaver Edler
von 116–119, 121, 123, 136
Hinman, Charlton 164, 165, 211
Hitler, Adolf 26
Hoffmann Edith 70, 180
Hohenstein, Jodocus 60
Holub Ferenc 133
Hope, Charles, Earl of Hopetoun 120,
122, 128
Horányi Elek 62, 133
Horvát István 25, 79, 116
Horváth Aranka 83
Horváth Ignác 80, 107–109
Horváth János 22, 24, 29, 35, 61, 64,
67, 70, 118, 168, 170–172, 180,
187, 195, 197
Hörk József 100
Hradce, Adam z 113
Hubay Ilona 80, 120, 138, 140
Hunyadi János 181, 191, 196
Huss család 25
Huss, Jan 25
Huss, Martinus 25
Huss, Matthias 25
Husztai József 67, 70, 188, 200, 201

Ilkus Márton
(Ilkusz, Martinus Bylica de)
33, 199
Imre, Szent 55
István, I., Szent, magyar király
28, 96

- Jankovich Miklós 82, 83, 96, 97, 99,
 100–102, 104–106, 108–110, 115,
 116, 118, 133, 136, 180
 Janus Pannonius 70, 133, 180, 188,
 193, 194, 196, 197
 Jeromos, Szent 39
 Johannes Adam de Poloni 59
 József Antal, kir. hg., nádor 115, 116,
 118
 József, II., magyar király,
 német-római császár 93
 Jöcher, Christian Gottlieb 122
 Justinus, Marcus Junianus 51
- Kachelofen, Konrad 80
 Kálnoki Sámuel 174
 Kapisztrán János 191
 Kaprinai István 96, 98, 101, 108, 174
 Karádi Pál 84
 Kárai Bálint 31
 Kárai Benedek 31
 Kárai Dénes 31
 Kárai Domokos 31
 Kárai Domokosné, Dorottya
 Kárai György 31, 32
 Kárai Illés 31
 Kárai Ilona 31
 Kárai Kelemen 31
 Kárai Kelemenné, Katalin
 Kárai László (Karai) 20, 22, 24, 27–
 38, 40, 42, 60, 65–67, 84, 96, 154,
 172, 176–179, 184, 187, 188, 189,
 193–199, 201, 205, 206, 208–210
 Kárai Lőrinc 31
 Kárai Lukács 31
 Kárai Mátyás 31
 Kárai Mihály 31, 32
 Kárai Sebestyén 31
 Kárai Tamás 31, 32
 Karlovszky János 99
 Károly, I., magyar király 64–66, 202
 Katelaer, Nicolaus 16
 Kertész Árpád 22, 37
 Kétyi János 64
- Kézai Simon 62, 63, 169–172, 202
 Kieler, eperjesi kereskedő 100
 Kis Bálint 29
 Klaniczay Tibor 29
 Klausner, Theodor 67
 Klimó György 78
 Knauz Nándor 27, 198
 Kollányi Ferenc 100, 132
 Kollár Ádám Ferenc (Kollar) 62, 63, 91
 Konrad, Paul 25
 Korabinszky Mátyás 100
 Koroknay Éva, Sz. 104
 Kovachich József Miklós 79
 Kovachich Márton György 27, 63,
 79, 100
 Kovács Máté 187
 Kováts Ferenc 155
 Köblös József 27, 31, 32, 34, 198
 Kraus, Hans P. 128
 Kriebel, Johann 96, 98, 99, 101, 102,
 104, 106, 107, 109, 135, 199
 Kropf Lajos 83
 Kubinyi Ágost 20, 111, 116, 132
 Kubinyi András 166
 Kumorowitz L. Bernát 28
- Lactantius,
 Lucius Caecilius Firmianus 39
 Laetus Pomponius, Julius 179
 Lajos, I., Nagy, magyar király 64, 65,
 202
 Lambeck, Peter
 (Lambecius, Petrus) 63, 91, 93,
 115, 122
 Langer, Eduard 82, 192
 Lapi, Domenico
 (Lapis, Dominicus de) 84
 Laskai Osvát 82
 László, I., Szent, magyar király 94
 László, V., magyar és cseh király 63,
 189, 191, 192
 Laudivius 85, 89
 Lauer, Georg 36–40, 43, 44, 68, 69,
 179, 202, 203, 206

- Laurentius de Krumpach 197
 Lavagna, Filippo da 68
 Leempt, Gerard 16
 Leó, I., pápa 39
 Lignamine, Joannes Philippus de 36, 38
 Lindemann, könyvkereskedő 100
 Lippi, Fra Filippo 193
 Lipszky János 29
 Lyra, Nicolaus de 39
 Livius, Titus 39
 Lócsy Erzsébet 33
 Lőkös László 13
 Lukács László, SJ 96

 Maecenas, Caius Cilnius 15
 Maître, Michael 75, 91, 115, 122, 136
 Mályusz Elemér 65, 66, 179, 196, 20
 Manerstorffer, Michael 78
 Manesdorfer, Johann (Menestarffer, Johannes) 78, 132, 133, 173, 174
 Marcellházi László 27
 Marczali Henrik 63, 201, 202
Martinus Bylica de Olkus
 → *Ilkus Márton*
 Mátray Gábor 118, 123
 Matthias Moravus 85
 Matucsinai Gábor 35
 Mátyás Flórián (Florianus, Matthias) 63, 64, 173
 Mátyás, I., magyar király 20, 24, 27, 28, 31, 33, 34, 60, 62–65, 70, 79, 80–83, 88, 96, 116, 119, 132, 174, 176, 179–183, 188, 189, 191, 193, 196, 197, 199, 200, 201, 205, 206, 209, 210
 Mayer, Anton 75
 Mazal, Otto 40, 80
Menestarffer → *Manesdorfer*
 Mengs, Maria 162
 Meuthen, Erich 189
 Miller, Jakob Ferdinand von 20, 98, 100, 101, 109, 113, 135, 199

 Mohorai Miklós 34
 Mori, Gustav 41, 42
 Murr, Christoph Theophil von 82
Müller von Königsberg, Johann
 → *Regiomontanus*

 Nagy Iván 98, 99, 108
 Nagy Zoltán 45
 Nagylucsei Orbán 196
 Nicolaus Benedicti 59
 Nicolaus Jacobus de Luciferis 59
 Novák László 32, 37, 41

 Ortvay Tivadar 155
 Osztopáni család 30
 Osztopáni Márton 32

 Paep, Johannes 77
 Pál, II., pápa 34, 196, 198
 Pálfalvi Imre 98
 Pannartz, Arnold 36, 38, 39, 153
 Panzer, Georg Wolfgang 75, 79, 82, 119, 136
 Pápai Páriz Ferenc 199
 Pataki Vidor 32–34
 Pavercsik Ilona 172
 Pellechet, Marie 122, 156
 Péter, Orseolo, magyar király 170, 174
 Péter, Szent, apostol 96
 Pethő Gergely 174
 Petrarca, Francesco 104
 Peurbach, Georg von 190, 192
 Pflugel 68
 Piccard, Gerhard 148–150, 211
Piccolomini, Enea Silvio
 → *Pius, II., pápa*
 Pintér Jenő 30
 Pius, II., pápa 189–192, 209
 Platon 67, 70
 Plutarchus 51, 67
 Podhradczky József 20, 25–27, 60, 99, 107, 108, 111, 133
 Podjebrád György, cseh király 34

- Pogány György 25
Pomponius Laetus
 → *Laetus Pomponius*
 Portilia, Andreas 68
 Pottornyai András 99, 100
 Pray György 78, 174
 Proctor, Robert 83, 84
 Pusztai Ferenc 32
- Quaritch, Bernard 120, 122, 128
- Ransanus, Petrus 65
 Ranschburg Gusztáv 60, 61
 Ratdolt, Erhard 175, 181
 Regiomontanus, Johannes 68, 70,
 180, 192, 197, 199–201, 209
 Reichling, Dietrich 111, 113
 Révész Mária 43
 Ricci, Seymour de 120
 Riessinger, Sixtus 36, 38, 47
 Ritoók Zsigmond 67, 76
 Roder, Christian 200
 Rossi, Niccolò 111, 113, 118, 119,
 123, 135, 211
 Rozsonдай Marianne 104, 141
 Rupp Jakab 27, 28
- Sallustius Crispus, Caius 82, 101,
 108, 136, 180
 Sárvári László 27, 113
 Schedel, Hartmann 17, 174
 Scheide, William H. 129, 210, 211
 Scheurl család 174
 Schmid, Wilhelm 67, 70
 Schomberg, Georg 198
 Schrauf Károly 30
 Schumann, Helmuth 128
 Schwandtner, Johann Georg 60, 62,
 65, 135, 191
 Schwenke, Paul 160, 161
 Schwob, Ute Monika 25
 Sebestyén Gyula 37, 40, 206
 Seemiller, Sebastian 79
 Semtei Péter 133
- Silius Italicus 179
 Simonchich Ince 135
 Sipos András 22
 Sixtus, IV., pápa 28
 Socrates (Szókratész) 20, 69, 70, 73,
 101, 138, 210
 Soltész Zoltánné 16, 29, 35, 38, 42–
 44, 46–49, 59, 61, 67, 70–77, 85,
 88, 113, 124, 134, 138, 148–150,
 154, 155, 157, 178–180, 183, 188,
 193, 194, 196, 202–206, 208
- Stählin, Otto 67
 Stauber, Richard 174
 Steinhübl, Johann Gottlieb
 könyvkötő 98
 Straube, Kaspar 16
 Sweynheym, Konrad 36, 38, 39, 153
- Szabó Károly 67, 80, 82, 132, 140
Szabó László → *Bártfai Szabó László*
 Széchényi Ferenc, gr. 20, 100, 113, 130
 Szelestei N. László 98, 102
 Szentgyörgyi Gellért 82, 101, 108
 Szentkuty Pál 196
 Szilágyi Erzsébet 28
 Szilágyi Géza 35
 Szilágyi János 28
 Szilágyi Zsófia 28
 Szinnyei József 29, 94, 100, 123
 Szirmay család 98
 Szirmay István, gr. 99
 Szirmay Tamás, gr. 99, 108, 111, 133
Szókratész → *Socrates*
- Tahi József 96
 Tamás, Aquinói, Szent 39
 Telegdi Csanád 202
 Teleki József, gr. 179
 Temesváry János 27, 28
 Tholdi András 33
 Tholdi Andrásné, Borbála 33
 Thuróczy János (Turocz) 62, 64–66,
 118, 124, 130–134, 168, 171, 175,
 181, 182, 202

- Tibolth Mihály 130
 Tobolka, Zdenek 113, 115
 Todoroszku Gyula 83
 Toldy Ferenc 10, 102, 109, 133
 Trócsányi Zoltán 83, 84

 Ulászló, I., magyar
 és (III.) lengyel király 55
 Ulászló, II., magyar és cseh király 80
 Urbani, Domenico 149

 Valdarfer, Christoph 68
 Varbanec, Natalia Vasziljevna 124
 Varjas Béla 18, 22, 29, 35, 38, 42, 145,
 153, 154, 163, 178, 183, 187, 196
 Varro, Marcus Terentius 39
 Vazul, Nagy, Szent
 (Basilus Magnus) 20, 67–73, 138,
 183, 188, 193, 200–202, 208–211
 Vergerio, Pietro Paolo (Vergerius,
 Petrus Paulus) 68, 69, 192
 Vespasiano da Bisticci 180
 Vetési Albert 30

 Vitéz János 32–34, 70, 71, 83, 180,
 188–202, 204, 206, 208–210
 Vitéz János, ifj. 180
 Voulliéme, Ernst 39

 Wallaszky Pál 20, 26, 27, 62, 78, 94,
 135
 Walter, Bernhard 201
 Weiss, Karl Theodor 146
 Weszprémi István 77, 78
 Winterburger, Joannes 192
 Wurzbach, Constant von 116

 Xenophon, Atheniensis 20, 68–73, 75,
 76, 138, 155, 178, 210

 Závodszy Levente 31
 Zedler, Gottfried 165
 Zinner, Ernst 200
Zrednai Vitéz János → *Vitéz János*

 Zsigmond, magyar és cseh király,
 német-római császár 28, 181, 192

ISSN 1789-9605
ISBN 978-963-446-703-8

A kiadásért felel az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója

Borítóterv: Murányi Zsuzsa

Tördelte: Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

2013 jelentős évforduló a magyarországi könyvtörténet és annak kutatása szempontjából. 540 esztendővel ezelőtt, 1473. június 5-én fejezte be Andreas Hess Budán az első hazai ösnyomtatvány, a *Chronica Hungarorum* nyomtatását. 90 esztendővel ezelőtt, 1923. október 10-én született Borsa Gedeon könyv- és művelődéstörténész, az egyetemes és a hazai könyvtörténeti kutatás elismert szakértője, az Országos Széchényi Könyvtár bibliothecarius emeritusa. Ennek a kettős évfordulónak alkalmából adja közre Borsa Gedeon Andreas Hessről szóló összefoglaló munkáját az Országos Széchényi Könyvtár, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete és a Magyar Könyvszemle. Hess munkásságáról hasonló áttekintés Fitz Józsefnek, Borsa Gedeon mesterének a Budapesten 1932-ben kiadott monográfiája óta nem jelent meg. Borsa Gedeon évtizedek óta módszeresen kutatja az első magyarországi ösnyomda létrejöttének kérdéseit. Minthogy levéltári források nem állnak rendelkezésre, kiindulása a Hess-nyomda két termékének a fennmaradt és mára már az egész világon szétszóródott példányai voltak. Azok gondos vizsgálata alapján a betűtípus-kutatás módszerét is segítségül hívva sikerült megnyugtató módon tisztázni számos filológiai, tartalmi és technikai kérdést. Művét ennek ellenére nem tekinti Hess-monográfiának, hanem csupán „műhelyforgács”-ként ajánlja az olvasók figyelmébe.

ISBN 978-963-446-703-8

9 789634 467038

2500 Ft